

1-АПТА

АКАДЕМИЯЛЫҚ ЖАЗЫЛЫМНЫҢ БАСҚА ЖАЗЫЛЫМ ТҮРЛЕРІНЕН ЕРЕКШЕЛІГІ

Кез келген оқырман қалауына қарай түрлі жанрдағы мәтіндер оқиды. Ал мәтінді шартты түрде академиялық және академиялық емес деп екіге бөлуге болады. Бірінші түріне – реферат, баяндама, ғылыми мақала, оқулық, ғылыми пікір, автореферат, диссертация, ғылыми жобаларды жатқызуға болады. Осы бағытта жазылған жұмыстардың өз мақсатына және зерттеу әдісіне қарай құрылымдары мен жазылу жүйесі әртүрлі болып келеді.

Оқу орындарында оқытылатын әрбір пәннің өзіндік зерттеу әдісі мен тілдік ерекшеліктері бар. Мәселен, физика немесе химия саласы бойынша жазылатын ғылыми мәтіндер тақырыптарына байланысты термин сөздер мен күрделі формулаларды қолдана отырып, түрлі тәжірибелік сынақтарды түсіндіру не талдау үшін жазылады, ал әлеуметтік сала бойынша жазылатын жұмыстар түрлі саяси-әлеуметтік құбылыстарды түсіндіру үшін жазылады. Мұндай мәтіндер көбінесе осы саланың мамандарына ғана түсінікті болуы мүмкін. Дегенмен олардың бәріне ортақ бір мақсат бар. Ол – зерттеу жұмысының нәтижесімен басқа адамдарды таныстыру, сондықтан да академиялық мәтіннің тілі түсінікті, құрылымы жүйелі болуы қажет. Мәселен, экономика саласы бойынша жазылған оқу құралының негізгі мақсаты – оқу үдерісіндегі жаңа терминдер мен ғылыми жайттарды мысалдар арқылы оқырманға жеткізу. Сондықтан академиялық мәтінде автор ғылыми мәтіннің негізгі талаптарын сақтай отырып, оқырманға түсінікті тілде баяндайды.

Академиялық мәтіннің құрылымы күрделі болады. Ол әдетте ғылыми мәлімет беруді көздейді. Сондықтан ақпарат түсінікті әрі мағыналы болуы үшін белгілі бір құрылымды сақтаған жөн. Әдетте, оның мынадай негізгі ерекшеліктері болады: **күрделі, формальды, нақты, объективті, шектеулі және жауапты**. Бірақ мәтінге қойылар басты талап – анық әрі түсінікті тілмен жазылуы.

Күрделі. Жазба тіл ауызекі тілге қарағанда біршама күрделі. Жазба тілде күрделі сөйлемдер мен сөз тіркестері және лексикалық мағынасы терең сөздер кеңінен қолданылады.

Формальды. Академиялық жазылым барысында қысқарған сөздер мен диалект, жаргон және т.б. сияқты ауызекі сөйлеу үлгілерін қолдануға болмайды.

Нақты. Академиялық жазылымда ақпарат нақты көрсетіледі. Мысалы, «көптеген адамдар» деудің орнына «50 мың адам» деп, нақты санын көрсету қажет.

Объективті. Академиялық жұмыс субъективті пікірге сүйеніп жазылмайды. Яғни, біржақты немесе қандайда бір ұстанымды насихаттауға бағытталмауы керек. Тек ғылыми негізі бар тұжырым жасауды мақсат етуі қажет. Сонымен қатар академиялық мәтінді оқу кезінде оқырманды автордың не жасағаны емес, жұмыс бойынша не жасалғаны қызықтырады. Сол себепті, «**менің ойымша**» немесе «**мен сенемін**» деген сөздер мен сөз тіркестері қолданылмағаны абзал. Сонымен қатар жазба жұмысында «**Мен**», «**Менің**», «**Менікі**» деген сөздерден аулақ болған жөн. Әдетте, оқырман сілтеме жасалмаған ойды автордың пікірі ретінде қабылдап, бағалайды. Бірақ оны мәтінде ерекшелеп көрсетудің қажеті жоқ. Мысалы: «**Менің ойымша, бұл жақсы жазылған зерттеу жұмысы**» деп жазбай, оның орнына, «**Жақсы жазылған зерттеу жұмысы**» деп жазған дұрыс. Оқырманға «**сіз**», «**сен**» сілтеу есімдіктерін қолданбаған дұрыс. Мысалы: «**Сіз 1990 жылдардың басында Қазақстан экономикасының қиын кезеңді бастан кешіргенін білесіз**» деген сөйлемнің орнына «**1990 жылдардың басында Қазақстан экономикасы қиын кезеңді бастан кешірді**» деп қолданған жөн.

Шектеулі. Академиялық мәтін тақырыпқа байланысты мәселені ғана қамтуы тиіс. Тақырыптан ауытқу немесе зерттеу сұрағынан тыс ақпаратты жазу оқырман қызығушылығының жоғалуына және жұмыс сапасының төмендеуіне алып келеді.

Сондықтан ЖОО-ларда жазба жұмысы тапсырма ретінде берілгенде, тақырыбы мен қамтылатын зерттеу нысанына қарай, оқытушы оның көлемін белгілеп береді.

Жауапты. Автор қашанда өз жұмысы үшін жауапты. Мәтіндегі қателер мен келтірілген тұжырымдар үшін студенттің өзі жауап береді. Сонымен қатар плагиатқа жол бермеуі керек. Біреудің пікіріне не сөзіне сілтеме жасамағаны үшін жауапкершілікке тартылатынын қаперден шығармауға тиіс. Сонымен, академиялық жазылымның мынадай ерекшеліктері бар:

- **объективті түрде жазылады;**
- **ғылыми стильде жазылады;**
- **жүйелі құрылыммен жазылады;**
- **сілтемелерді жиі қолданады.**

Академиялық мәтін ешқашан субъективті болмауы тиіс. Мысалы: *«Менің ойымша, басқа жазылымдарға қарағанда, академиялық жазылымның төрт айырмашылығы бар»* деген сөйлемді объективті түрде былай беруге болады: *«Жалпы алғанда, академиялық жазылымның басқа жазылымдардан төрт айырмашылығы бар екенін байқауға болады».*

Академиялық жазылымда сөйлем құрылымы да ерекше болады. Ол ғылыми стильге тән белгілерді басшылыққа алады. Ал әдеби жанрда және публицистикалық бағытта, тіпті қарапайым ақпараттық хатта кез келген формадағы сөйлем түрін қолдануға болады. **Мәселен, «Түн. Айнала тастай қараңғы».** Мұндай сөйлемдер оқырманға эмоциялық әсер сыйлап, көркемдік қызмет атқарады. Ал академиялық сөйлемдер толық грамматикалық құрылымда беріліп, нақты ақпарат беруді көздейді. Сондықтан академиялық құрылыммен жазылатын сөйлемдердің негізгі мақсаты – берілетін ақпаратты түсінікті, дәлелді түрде анық жеткізу. Бұл ғылыми стильге тән ерекшелік болып саналады.

Академиялық жазылым пәнін оқу нәтижесінде төмендегідей **құзыреттер** қалыптасады:

➤ ғылыми-кәсіби мәтіндердің құрылымын, андатпаның, конспектiнiң, рефераттың, дербес ғылыми шығарманың мәтiнiн бiледi;
➤ курсты оқып бiткеннен кейiн зерттеушi андатпа, абстракт, пiкiр, ғылыми мақала тезисiн жаза алады;
➤ кәсiби бағдарланған қатысым салаларында жазылған ғылымкәсiби сипаттағы мәтiндердi талқылай алады;
➤ өзi жазған ғылыми жоба нәтижелерiн ауызша және жазбаша сауатты түрде таныстыра алады;
➤ кәсiби оқылым мен академиялық жазылым дағдыларын қалыптастырады.

ҚАЗІРГІ ЗАМАНДА ЖАЗУДЫҢ РӨЛІ МЕН МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Жазу – адамзаттың ұлы мәдени құндылықтарының қатарына жататын, өркениет дамуының құрамдас бөлігі. Адамзат мәдениетінің өркениетке аяқ басуы дыбыстық жазу Типінің пайда болуынан басталса, өркениеттің әлеміетке ұласуы жазба коммуникацияның, жазба тілдің жоғары даму сатысына жеткенінен хабар береді. Бүгінде жазу кеңістігі ұлғайғаны соншалық оны **жазу және мәдениет, жазу - өркениет, жазу - қоғам, жазу мен ойлау, жазу мен тіл, жазу және коммуникация** сияқты іргелі ұғымдар оппозициясында қарауға болады.

Жазусыз өркениет болмасы анық. Тас дәуірінен атом дәуіріне дейінгі адамзат мәдениетінің жетістіктерінің бәрі жазу арқасында.

Жазу — адамдардың қашықтықта тұрып, қарым-қатынас жасауын қамтамасыз ету. Өйткені жазу қоғамдық қажеттіліктен туындады. Адамдар арасындағы күрделі қоғамдық қатынастың дамып жетілуін ауызша сөйлеу тілі қанағаттандыра алмады. Сондықтан жазудың шығуы ең алдымен қарым-қатынастың маңызды бір құралына деген қоғамдық мұқтаждықтан туған.

Ауызша сөйлеудің екі кемшілігі болды: таралу кеңістігінің шектеулілігі және уақыт жағынан шектеулілігі. Адамдардың қоғамдық-саяси, экономикалық және әлеуметтік қатынасында жоғарыдағы олқылықтарды толтыру үшін пайда болған жазудың миссиясы, бүгінде қарап отырсақ, тереңде.

Жазу - тілді жаңғыртудың, бекітудің құралы. Жүйесі мен құрылымы бар тілдік таңба жазуға түсіп, денотаттық тұрпатқа ие болғаннан кейін мәңгілік құндылыққа айналды. Өйткені жазу ауызша сөзді таңбалап қана қоймайды, адамның тіл туралы түсінігін кеңейтеді, тереңдетеді. Тілдің инвариантты, абстрактті, күрделі құрылымдық деңгейге жетуіне әсер етеді. Соған сәйкес тілдегі синтаксистік құрылымдар, күрделі фразалық тұтастықтар жазудың негізінде пайда болды. Тілдің (әдеби тілдің) стильдік тармақтары сараланды, стиль нормаларының қалыптасуына әсер етті.

Сөйтіп, жазу сөйлеуде елене бермейтін тілдің барлық қалтарыстарын нақтылаудың негізінде тілдің сұрыпталып, нормаланған, електен өткен құрылымын ғана таңбалап, жазу нормасына сай сөйлемдер мен мәтіндерді тілдік жүйеге жатқызды. Сондықтан ауызша сөйлеудегі еркіндікті тілдік қалыпқа салу, яғни жазуға түсіру кез келген сауатты адамның қолынан келмейді. Адам күнделікті қарым-қатынас тілімен біреуге хат жазу мүмкіндігіне ие болғанмен, өзінің ойын жүйелі, толыққанды, мазмұнды етіп жазбаша жеткізуде қиындыққа тап болады. Сонымен, жазудың екінші қызметі тілдің жүйелі құрылымға айналуына әсер етуі болып табылады. Тілдің барлық потенциалды мүмкіндіктерін ашып, пайдалануға әсерін тигізеді. Сондықтан да бүгінде жазылған дүниені сол тілдің жүйесі мен құрылымы ретінде тануға, қабылдауға, тілдің «өзі» деп түсіндіруге, түсінуге күмән қалмайды.

Жазу - адам ойының материалданып, жарыққа шығуының, дәлірек айтқанда творчестволық әрекетінің құралы. «Көңілдегі көрікті ойдың сыртқа шыққанда өңі қашатын» болса, жазудың арқасында қағазға түскен шашыраңқы ойды жүйелеуге болады.

Электронды құралдардың, ұялы телефондардың мүмкіндігі орасан үлкен және баршаға қолжетімді қазіргі кезеңде жазудың қажеттігі аз болып көрінуі мүмкін. «Алыс-жақын жерлерден жылдам хабар алғызған» электронды құрылғылар жазудың біраз түрін (хат, жеделхат) керексіз етіп шығарғанымен, жазу, оның ішінде академиялық жазылым, студенттік ортада, жұмыс кезінде кең қолданылады.

Қазақ жастарының шетелдік оқу орындарында білім алуы, мектеп оқушыларының төменгі сыныптардан бастап шағын ғылыми жобалар орындауы, студенттер мен магистранттардың күрделі ғылыми зерттеулер жасауы, осының бәрі жазу әрекетінің маңызын жоймағанын, тіпті артып отырғанын көрсетеді. Оқушылар мен студенттер, магистранттар, докторанттар конспект, реферат, ғылыми мақала, ғылыми жоба, курстық жұмыс, диплом жұмысы, магистрлік, докторлық диссертация жазу керек болса, жұмысқа тұрған кезде жазу қызметкердің нақты қызметтік міндеттеріне кіреді. Қандай да бір жұмыс туралы сараптамалық талдаулар, қорытындылар, есептер, қызметтік хаттар жаза білуі тиіс, сауатты жаза білу күнделікті өмірде де өте қажет.

Академиялық жазылым дегеніміз

- зерттеушінің ғылыми мәтіндерді оқуына, түсінуіне және жазуына мүмкіндік беретін тілдік күзіреттілігі.

- эссе, курстық жұмыс, диплом жұмысы, магистрлік және докторлық диссертациялар, ғылыми мақалалар мен монографиялар сияқты ғылыми мәтін жазудың әдіснамасы.
- жеке ойлары мен идеяларын білдірудің және оны негіздей білудің әрі оларды мақсатты аудиторияға жеткізе білу дағдысы.
- ғылыми мәтіндер жазу, олардың жазу тілі мен стилін таңдап, қолдана білу дағдысы.

Академиялық жазылым - арнайы мамандықтарға байланысты студенттердің оқуға міндетті немесе таңдап алған пәндері бойынша белгілі бір тақырып төңірегінде түсініктер мен пікірталастар баяндалған әдебиеттерді оқып, оған талдау жасауы және оларды қолдану арқылы жазбаша түрде өз пікірін білдіруі. Бұл жазба жұмысы студенттерді өз бетінше зерттеу жұмыстарын жүргізуге, жобалық жазба жұмыстарын жазуға машықтандырады.

Академиялық жазылым – бұл әлемдік білім беру салаларында және ғылыми ортада кең таралған ақпараттық үдерістерді, академиялық қарым-қатынастарды, халықаралық тәжірибе алмасуларды жаңаша дамытуға бағытталған құзыреттердің дәстүрлі түрі.

«Академиялық жазылым» термині әлемдік білім беру жүйесінде, әсіресе, академиялық қызметке дайындық дәрежесін, яғни университетте немесе колледжде оқуға, ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналысуға, сондай-ақ ақпараттық дереккөздермен байланысты кез келген кәсіби қызметпен шұғылдануға және қандай да бір құжаттарды жазуға қажетті дайындығын анықтау үшін кең қолданылады.

Академиялық жазылым жазбаша қатысыммен байланысты мәселелерді шешуді талап ететін дағдыларды дамытуға бағытталған. Академиялық жазылымның мазмұндау стилі, академиялық лексиканы пайдалану, берілген тақырыпқа немесе мәселеге бағытталу сияқты өзіне тән сипаты бар екендігі белгілі. Академиялық тілдің басты ерекшелігі оның лексикалық қорының мол болуында

Академиялық жазылым мақсаты ғылыми тұрғыда жазылым әрекетіне дағдыландыру, демек ғылыми мақала, зерттеу жұмыстарын және тағы басқа ғылыми бағытта жазылатын еңбектерді жазуға үйретеді.

Академиялық жазылымды терең меңгеруге қажетті негізгі дағдылар мыналар:

- 1) зерттеу жүргізу дағдылары – студенттің ізденуге қабілеттілігі, белгілі ғылыми дереккөздерді тауып оқи білуі;
- 2) конспектілеу дағдылары – тұтас мәтінді көшіре салмай, басты ақпаратты бөліп алып көшіре білуі;
- 3) өз-өзіне бақылау жасау – мақала жазуға және оны редакциялауға қажетті уақытты тиімді бөле білу қабілеті;
- 4) болашақ мәтіннің жоспарын құрып, алғашқы нұсқасын жазу;
- 5) аяқталған мәтінге редакторлық түзетулер жасай алу.

Жазу әрекетінің (жазылымның) басымдықтары мынада:

- ✚ хабарлауға қажетті ақпарат туралы барынша жан-жақты ойлануға және зерттеуге уақыт береді;
- ✚ материалды өз қалауыңызша құрастыруға, өзгертуге мүмкіндік береді;
- ✚ материалды неғұрлым нақты және тиімді етіп құрастыруға мүмкіндік береді;
- ✚ ойларыңызды, әрекеттеріңіз бен шешімдеріңізді тіркеуге, қағаз бетіне қалдыруға мүмкіндік береді;

- ✚ материалмен танысатын оқырманның уақытын үнемдеуге жағдай жасайды, жазба материалмен оқырман кез келген өзіне қолайлы уақытта таныса алады, оның үстіне адамның көбі естіген ақпараттан гөрі оқыған ақпаратты тез игереді.

Академиялық жазылым пәнінің міндеттеріне

- академиялық жазылым мен оқылым дағдыларын дамыту (ғылыми- кәсіби мәтіндердің тілі мен құрылымын зерттеу, конспектілеу, рефераттар, пікірлер, тезистер жазу, ғылыми талдау нәтижелерімен таныстыру, ғылыми-кәсіби мәтіндерді оқу, ғылыми мәтіннің стилін меңгеру, зерттеу жұмысының жоспарын құру, тақырып таңдау, жұмыстың құрылымын дұрыс құру);
- сілтеме мен дәйектемелерді дұрыс қолдану,
- теориялық әдебиетпен, анықтамалықпен жұмыс істеуді үйрету,
- зерттеу нысанын талдау мен әдісін таңдай білуге үйрету,
- студенттердің сөздік қорын академиялық лексикада қолданылатын ғылыми-кәсіби ортаға тән тілдік оралымдармен байыту;
- ғылыми-кәсіби пікірталастарға түсу дағдыларын дамыту және кәсіби бағдарланған жобаларды таныстыру;
- өз ойын ауызша дәлелдеп айтуға үйрету, студенттің танымы мен тіл мәдениетінің деңгейін кетеру, өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын дамыту жатады.

1-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріп, өз пікіріңізбен бөлісіңіз.

- ✚ Қазіргі заманда жазудың маңызы қандай?

- ✚ Академиялық жазылым дегеніміз не?

- ✚ Академиялық жазылымның мақсаты нені көздейді?

- ✚ Академиялық жазылым пәнінің міндеттеріне нені жатқызуға болады?

- ✚ Академиялық жазылымның қандай ерекшеліктері бар?

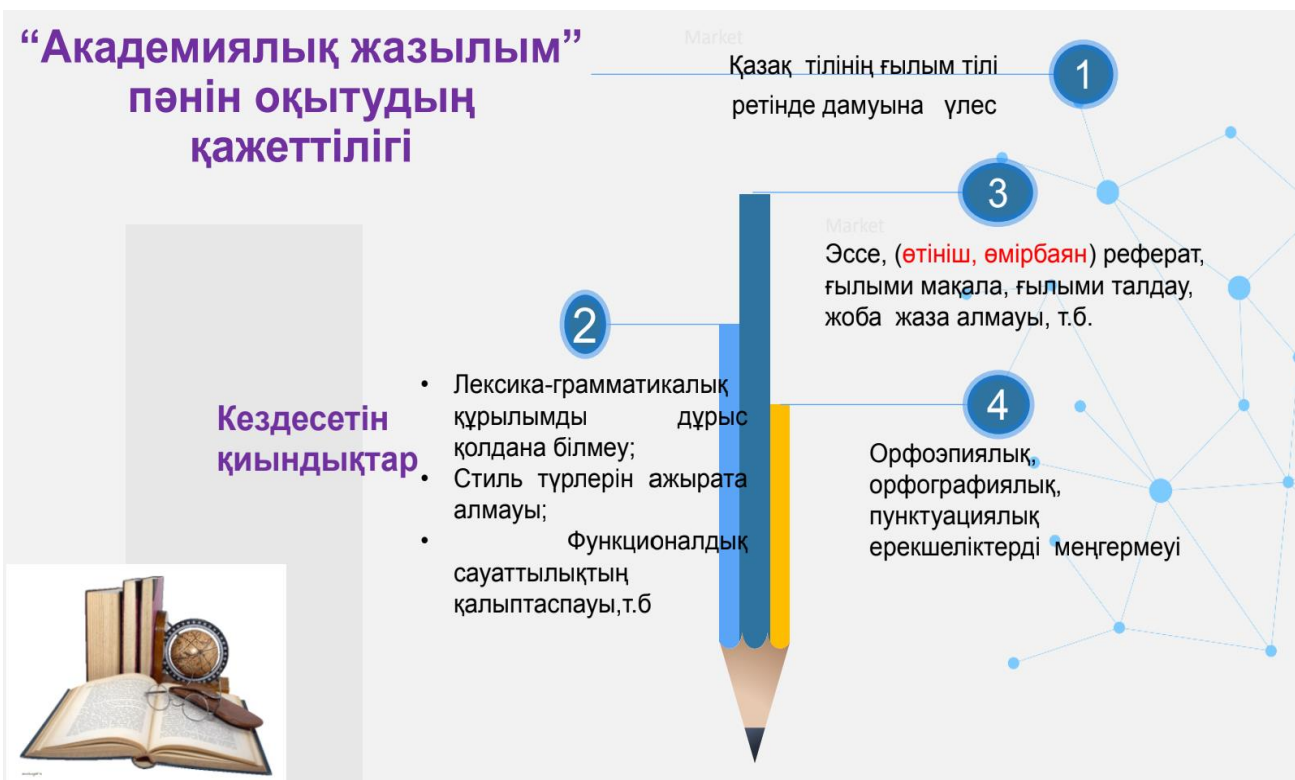
- ✚ Академиялық жазылым пәнін оқу нәтижесінде қандай құзыреттер қалыптасады?

2- тапсырма. Кесте бойынша академиялық жазылым» пәнінің міндеттеріне қысқаша сипаттама беріңіз.

3- тапсырма. Топтық жұмыс. «Академиялық жазылым» пәнін оқытудың қажеттілігі туралы пікірталас жүргізіңіздер.

4-тапсырма. Төмендегі сілтеме бойынша видео сабақты көріп, академиялық жазылым пәні туралы ақпарат беріңіз.

<https://www.youtube.com/watch?v=6LiT4VKiK3w>

5-тапсырма. Академиялық жазылымда мыналардың қайсысы қолданылатынын табыңыз.

Амалдар	Қолданылады/қолданылбайды
Өзіңіз білмейтін қиын әрі күрделі сөздер	Қолданылбайды
Қолдана алмайтын күрделі грамматикалық құрылымдар	Қолданылбайды
Өзіңіз түсіндіріп бере алмайтын мәселе жөніндегі нақты пікір	Қолданылбайды
Жазылып отырған жұмыс тақырыбына сай терминдер	Қолданылады
Диалект сөздер	Қолданылбайды
Тақырыпқа қатысты өзге авторлардың пікірі	Қолданылады

6-тапсырма. Академиялық жазылымның ерекшелігін табыңыз.

Ерекшеліктер	Дұрыс/бұрыс
Объективті түрде жазылады	Дұрыс
Ғылыми стильде жазылады	Дұрыс
Жүйелі құрылыммен жазылмайды	Бұрыс
Сілтемелер мүлдем қолданылмайды	Бұрыс

7-тапсырма. «Менің ойымша», «зерттегім кеп» сөз тіркестері қай стильде қолданылатынын анықтаңыз.

1. Көркем әдебиет стилі
2. Ауызекі сөйлеу стилі
3. Публицистикалық стиль
4. Ресми іс- қағаздар стилі
5. Ғылыми стиль

8- тапсырма. Төмендегі пікірлерге қатысты өз ойыңызды нақты мысалдармен дәлелдеңіз.

1. «Біздің заман — жазу заманы: жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман»

А.Байтұрсынұлы

2. «Академиялық жазылым дағдысын білу – бұл академиялық ортада табысты болудың негізі»

И.Б. Короткина.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Оспанов Е.Т.Академиялық жазылым: жоғарғы оқу орындарына арналған оқу құралы – 2018. – 121б.
2. Короткина И. Академическое письмо: учебно-методическое пособие для руководителей школ.
3. Динаева Б.Б. Сапина С.М. Академиялық сауаттылықтың теориялық және практикалық негіздері. Оқу құралы. – Астана: 2016. – 74б.
4. Ақбұзауова Б. Қазақ тілінің ғылыми стилін оқыту құралы. –Алматы: Қазақ университеті, 2000. – 115 б.
5. Күдерінова Қ.Б. Қазақ жазуының тарихы мен теориясы. Оқу құралы. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2013. 242 б.
<https://emle.kz/books/8e10fd01cc60087f7a7a338573861826.pdf>

2-САБАҚ

АКАДЕМИЯЛЫҚ ЖАЗЫЛЫМ ЖӘНЕ СТИЛЬ ТҮРЛЕРІ

Тілдік қарым-қатынас өзара байланыс жасау мақсатында құрылатыны белгілі. Осы орайда қарым-қатынасқа түсуші өз мақсаты мен міндетіне қарай белгілі бір стиль түрін таңдайды. Тілді терең білу – оның барлық стильдерін игеру. Тілдегі осындай стильдердің қызметінің арқасында тіл байып, мәнерленіп, түрленіп отырады. Егер жазушы да, публицист те, ғалым да ортақ бір ғана мәнермен, бірдей құрылымдар мен тіл байлықтарын қолдана отырып жазса, әрине, тілдің өзіндік көркемдігі, ерекшелігі, мәнері, байлығы көрінбес еді. Тіл стильдері тілдің байлығы ғана емес, оның өзіндік заңдылығы да. Себебі тіл стильдері тіл дамуымен бірге жүздеген жылдар бойы қалыптасады. Олар тілдің өзіндік ерекшелігін, мүмкіншілігін анықтайды.

Стиль – өмірдің белгілі бір саласында қолданылып, тарихи қалыптасқан тілдік құралдардың жүйесі, ол белгілі бір қатынастың түрінде тілдік бірліктерді сұрыптап пайдалану арқылы ойды жеткізудің көрінісі. Тіл білімінде стильдің бес түрі қолданылады: *ауызекі, публицистикалық, әдеби, ғылыми, ресми іс-қағаздар*.

Ауызекі сөйлеу стилі адамдардың бір-бірімен күнделікті қарым-қатынасында қолданылады. Ол күнделікті қарым-қатынас тілі болса да, стильдердің негізгі жүйесін құрайды. Ауызекі сөйлеу стилінің өзіне тән ерекшелігі алдын-ала дайындықты қажет етпейді, адамдар өз ойын еркін жеткізеді, сөйлеу тақырыбына сай тұрмыста жиі қолданылатын сөздермен сөз тіркестері қолданылады. Мысалы:

- *Қалайсың? Денсаулығың жақсы ма?*
- *Жақсы. Өздерің қалайсыңдар?*
- *Жақсымыз. Астанаға кетті деп естіп едім, қашан келдің?*
- *Өткен аптада келгем.*

Ауызекі сөйлеу стилінің өзіне тән белгілері:

- бейресмилік;
- сөйлеудің еркіндігі;
- сөйлеу қарым-қатынасының экспрессивтілігі;
- тілдік тәсілдерді сұрыптаудың қажетсіздігі;
- сөйлеудің автоматтығы;
- сөйлеудің мазмұны: қарапайымдылық.

Көркем әдебиет стилі – көркем шығармалардың тілі. Көркем әдебиет тілінде сол ұлт тілінің барлық байлығы еркін қолданылады. Тіл көркем шығармаларда ерекше эстетикалық қызмет атқарады. Көркем шығарманы жазу барысында жазушы адам бейнесі, табиғат көрінісі, қимыл, іс-әрекет сияқты түрлі әдебиеттік образдарды жасау үшін қажетті сөздерді талғап, ұқыптылықпен қолданады. Мысалы: *Еламан сең соққан балықтай сергелдеңге түскен жаны соқтықпалы өмірден соқпақ іздеп Шалқарға бет қойды (Ә. Нұрпейісов)*. Көркем әдебиет стилі проза, драма, поэзия жанрларын қамтиды. Шығармалардың тарихи, эпопея, роман, фантастикалық шығармалар, сатиралық туындылар т.б. деп бөлінуінің өзі бұл стиль түрінің күрделілігін көрсетеді.

Публицистикалық стиль (бұқаралық ақпарат құралдарының тілі) қоғамдық өмірдің алуан саласында, саяси, мәдени экономикалық қарым-қатынастар барысында қызмет етеді. Публицистикалық стильге газет, журнал, радио, теледидар, деректі фильмдер тілі жатады.

Публицистикалық стильдің диапазоны өте кең: саясат, идеология, философия, экономика, мәдениет, әлемдегі, қоғамдағы жаңалықтар мен өзгерістер т.б.

Публицистикалық стильдің негізгі мақсаты өмірдегі оқиғалар мен фактілерді бағалау, философиялық көзқарас тұрғысынан пайымдау мен түйін жасау болып табылады.

Публицистикалық стиль тілдің екі қызметін атқарады, бірі – хабар беру, екіншісі ықпал ету. Бұл стильдің жанрлары әр алуан болып келеді.

Деректеме, хабарлама жанрына: деректеме, интервью, пікір жатады.

Аналитикалық жанрларға бас мақала, мақала т.б. жатады.

Көркем-публицистикалық жанрға очерк, фельетон, репортаж, эссе жатады.

Мысалы: *XX ғасыр басындағы ұлт қайраткерлері мен зиялылары – шын мәнісінде халық қызметшілері. Осынау көсемдер шоғыры ішіндегі Сәкен Сейфуллин құбылысы – «Қазақты қазақ дейік, қатені түзетейік!», «Кеңсе істерін қазақ тілінде жүргізу керек!» деген дауылпаз дауысты ұлт патриоты, мемлекет қайраткері. Оның таңғажайып тұлғасында көшбасшылық, отаншылдық, ақындық, композиторлық, өнерпаздық, ұстаздық, шешендік, ғалымдық қабілет жарасым тапқан* («Егемен Қазақстан» газеті).

Ресми іс-қағаздар стилі, ресми стильге ресми құжаттың барлық түрі жатады: іскери, әкімшілік, заң шығарушылық, ресми кеңсе, іскери шешен сөз, әскери ресми құжат, заң, елшілік т.б.

Ресми-іс қағаздар стилінің ерекшелігі онда факті дәл көрсетіліп, бір ізбен, жүйелі жазуға айрықша мән беріледі. Өйткені іс қағаздары да, ресми құжаттар да ерекше қатынас жасау құралы болып саналады. Бұл стиль ел билеу, мемлекет жұмыстарын жүргізумен байланысты. Ресми құжаттарда қоғамдық-саяси лексиканың, әкімшілік терминдердің қолданылуы басым келеді. Ресми стильге жататын мемлекеттік құжаттар жанр және мазмұн жағынан әр түрлі болып келгенімен, олардың барлығына ортақ жалпы сипаты болады: белгілі бір қалыптасқан үлгіде, баяндау тәсілімен жазылады; ойдың логикалық жүйелілігін сақтау мақсатымен сөйлем күрделі құрылады.

Ресми-іскерлік стильдің жанрлары былай топтастырылады:

Заннамалық: заң, қаулы, нормативті акт, ереже т.б.

Құқықтық: сот ережелері, айыптау хаттамалары, тінту т.б.

Әкімшілік: ереже, бұйрық, нұсқау, қызметтік хаттар.

Дипломатиялық: келісімшарт, нота, конвенсия, коммюнике т.б.

Іс қағаздары бейтарап тонмен, ресми түрде жазылуы керек, дегенмен де кейбір іс қағаздарында экспрессивті, эмоционалды бояуы бар тілдік құралдар да қолданылады. Мәселен, халықаралық ұйымдар мен жеке мекемелердің, белгілі қоғам қайраткерлерінің мүшел тойына арналған құттықтаулар. Құттықтау мәтіндерінің қайсысы болса да жігер, қуатқа толы жақсы тілектер айтылып, жылы сезіммен жазылады, сондықтан да онда эмоционалды бояулы сөздердің қолданылуы заңды құбылыс. Ресми-іс қағаздар тілінде кейде бір заттың я ұғымның атауы қолданылу орнына қарай әртүрлі аталады. Мысалы, адам деген сөз ресми құжаттарда - *азамат*, үйде - *ата-ана*, телефон станциясында - *абонент*, ательеде - *тапсырыс беруші*, шаштаразда – *клиент*, ауруханада - *науқас*, емделуші, шипажайда – *демалушы*, *тынығушы*, қоғамдық көлікте - *жолалушы*, кітапханада - *оқырман*, сауда орнында - *тұтынушы*, қызмет орнында - *маман*, *қызметкер*, т.б. болып айтылады. Яғни кез келген адам күнделікті өмірде белгілі бір әлеуметтік рөлді атқарады. Қарым-қатынас жағдайына қарай бір рөлден екіншісіне көшіп отырады.

Ғылыми стиль. Бұл стильдің пайда болуы ғылым мен техниканың дамуымен тікелей байланысты. Бұған әр салада жазылған ғылыми еңбектер жатады. Ғылыми стильде зерттеу объектісі болатын зат не құбылыс ғылыми негізде сипатталып, дәлелдеуді қажет етеді. Ал пікір дұрыстығын дәлелдеу үшін мұнда логика заңына, яғни дұрыс ойлау заңына сүйену қажет. Сондықтан ғылыми стильде логиканың маңызы ерекше.

Ғылыми стильдің лексикасындағы ерекшелік сөз тек өзінің негізгі мағынасында жұмсалады. Сөздің көп мағыналылығы, образдылығы мұнда аз кездеседі. Ғылыми салаларының ерекшеліктеріне қарай әр саланың арнайы термин сөздері болады. Сонымен бірге белгілі бір ғылымның саласында қолдану аясына байланысты жалпылама лексиканың кейбір сөздері термин сөзге айналады. Термин сөздер бір салаға ғана тән немесе сала аралық

терминдер болып бөлінеді. Ғылым ылғи алға басып дамып отыратыны белгілі. Ғылымның дамуымен бірге жаңа ұғымдар туып отырады.

Бұл стильдің негізгі ерекшелігі мұнда ой күрделі баяндалып, анықтама, дәлелдеме және формулаларға негізделуінде. Ғылыми стильдің басқа стильдерге қарағанда өзіндік ерекшелігі – нақтылық, объективтілік және қисындылық. Сонымен бірге әрбір ғылым саласының ерекшелігіне қарай баяндау тәсілінде де өзгешеліктер болады. Мысалы, қоғамдық ғылымдарда тіл еркін және мәнерлі қолданылады.

Ғылыми еңбектердің мазмұндық, ақпараттық, деректемелік формасын беретін жанрлық түрлері аз емес. Олардың қатарына мыналар жатады:

- академиялық еңбек, жеке ғылыми еңбектер, монография, мақала, диссертация, тезис, хабарлама, реферативтік-реферат, шолу, түйіндеме;
- анықтама-энциклопедия, энциклопедиялық сөздік, анықтама сөздік;
- ғылыми-бағалағыштық рецензия, пікір, сарапшы қорытындылары;
- ғылыми оқулық, оқу құралы, лекциялар жинағы оқулығы;
- ғылыми-әдістемелік, оқу құралдары, оқу жоспарлары.

Академиялық жазылым және ғылыми стиль. Жоғарыда аталған стильдердің ішінде ғылыми стиль академиялық жазылымға тән стиль болып есептеледі. Ғылыми жазылымды, ғылыми стильді меңгеру үшін академиялық жазылымды меңгеру қажет.

Академиялық жұмыстың тілі көпшілікке, мәселен, белгілі бір сала жөнінде терең білмейтін қарапайым оқырманға түсінікті болуы керек. Яғни студенттің эссесі экономикалық бағытта жазылғанымен, оны арнайы экономикалық білімі жоқ оқырман еркін түсіне алуы қажет. Сонымен, академиялық жазылым ғылыми-көпшілік стилінде жазылады. Ал таза ғылыми стиль немесе ғылыми-оқулық стилі нақты бір ғылым саласына бағытталып, осы саланың маманына ғана түсінікті тілде жазылуы мүмкін.

Сұрақтар:

1. Тілдің негізгі қызметі қандай?
2. Қазіргі қазақ әдеби тілінің қандай стильдік тармақтары бар?
3. Ауызекі сөйлеу тілі стилінің басқа стильдерден айырмашылығы қандай?
4. Публицистикалық стильдің өзіне тән қандай белгілері бар?
5. Көркем әдебиет стилінің басты ерекшеліктеріне не жатады?
6. Сізге көркем әдебиеттің қандай жанры ұнайды?
7. Ғылыми-көпшілік әдебиеттер стилінің қандай айырмашылығы бар?
8. Ресми-іс қағаздар стилі қандай жанрларға бөлінеді?
9. Ғылыми стильдің өзіне тән басты белгілері қандай?
10. Ғылыми стильдің лексикалық ерекшеліктеріне не жатады?
11. Ғылыми стильдің жанрлық түрлеріне не жатады?
12. Өз мамандығыңыз бойынша жазылған қандай ғылыми еңбектерді білесіз?
13. Академиялық жазылым мен ғылыми стильдің байланысы қандай?

Тапсырмалар:

1. Төмендегі мәтін үзінділерінің стилін анықтап, кесте бойынша сәйкестендіріңіз.

Стиль түрлері	Үзінділер
Ауызекі сөйлеу стилі	Міне, ұрланып басталып жапалақтай жауған қар мәңгілік сабырмен аспан астын түгел жаулап алған. Аспан деп, баяғы ұғыммен айтамыз, әйтпесе аспан жоқ, мың-миллион - сансыз қар көбелектер ғана бір-бірін қуа жарысып, ойына келгенін істейді (О.Бөкей).
Көркем әдебиет стилі	- Жеңешемнің ерітіп қойған майы суып қалар, тоқ етеріне көшелік, аға. Сізге қояр үш шартым бар.

	<p>- Айт, айта ғой, шырақ. Қасқалдақтың қаны, адамның жаны емес шығар.</p> <p>- Біріншіден, көмекшілікке Аманжанды аламын. Ол - өте сенімді де мықты жігіт (О.Бөкей).</p>
Публицистикалық стиль	Қышқылды жаңбыр - атмосфералық жауын-шашын түрлері. Қышқылды жауын-шашындар пайда болуының негізгі себебі, ауаның күкірт оксидімен ластануы болып табылады. Осындай жолмен көмірқышқыл газы мен азот оксидтерінің көмір қышқылы мен азот қышқылы түзіледі.
Ресми іс-қағаздар стилі	Ақтауда өткен үлкен форумда еліміздегі туризм саласын ілгерілету бағытында ауқымды жобалар ұсынылды. Әйтсе де осындай қаншама жоба жүзеге аспай, аяқсыз қалып жатады. Қазіргі таңда алыс-жақын шетелден келетін туристердің көңілінен шыға аламыз деп айту артық(Б. Байәділ).
Ғылыми стиль	1994 жылы №2 орта мектепке бардым. 2004 жылы мектепті үздік тәмамдап, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Журналистика» факультетіне түстім. 2008 жылы оқу орнын қызыл дипломмен бітірдім. Сол жылдың қыркүйек айынан осы күнге дейін «Алматы ақшамы» газетінде журналист қызметінде жұмыс істеймін.

2. Төменде берілген белгілердің қай стильге тән екенін ажыратыңыз.

<p>өмірдегі оқиғалар мен фактілерді бағалау, талқылау</p>		
<p>сөз тек өзінің негізгі мағынасында жұмсалады, анықтама, дәлелдемеге негізделеді</p>		
<p>сөйлеу қарым-қатынасының экспрессивтілігі, дайындықсыз сөйлеу</p>		
<p>белгілі бір қалыптасқан үлгі қолданылады әкімшілік терминдер қолданылады</p>		

3. Мәтін үзіндісін оқып, стилін анықтаңыз.

Антропокалық факторлар дегеніміз – айнала қоршаған ортаға тигізетін адам баласы іс-әрекетінің тікелей немесе жанама әсері. Адам баласы өзінің материалдық игілігі үшін табиғат байлықтарын игеруге мәжбүр болады. Нәтижесінде ірі кешендер, өнеркәсіп, зауыт, кен байыту, автокөліктер, ауыл шаруашылығы салалары дами түседі. Ал олардан бөлінетін зиянды әр түрлі газдар, қалдықтар, лас сулар, химиялық зиянды қосынды заттар айнала қоршаған ортаға түседі. Зиянды заттардың көпшілігі табиғатта айналымға түспей, жинақталып бүкіл тіршілікке кері әсерін тигізеді. Яғни атмосфера ауасының ластануы, су айналасының бұзылуы, жердің құнарсыздануы, қуаңшылық, өзен-көлдердің тартылуы, өсімдіктер мен жануарлардың сиреп немесе құрып кетуі. Адам балас денсаулығының бұзылуы және жалпы биосфера шегіндегі бұрын-соңды болмаған климаттың өзгеру құбылыстары үдей түседі. Соңғы жылдары антропокалық факторлардың табиғи ортаға және жалпы биосфераға әсері айқын біліне бастады. Осыған орай адам баласының іс-әрекеті бақылауға алынып, табиғат тепе-теңдінің бұзылмауына жол бермеу ғаламдық мәселелер деңгейінде қарастырылуда.

4. Осы мәтіндегі термин сөздерді табыңыз, қай салаға қатысты екенін ажыратыңыз.

5. Мәтіндегі ақпарат бойынша сөйлемдерді жалғастырып, ғылыми стильде жазыңыз.

- 1) Химиялық зиянды қосынды заттар ...
- 2) Антропокалық факторлар ...
- 3) Жердің құнарсыздануы ...
- 4) Атмосфера ауасының ластануы ...
- 5) Жануарлардың тіршілік ету ортасы - ...

6. Төмендегі мәтін үзіндісін оқып, ғылыми стильдің жанрын ажыратыңыз, мәтін бойынша ғылыми стильдің өзіндік белгілерін атап шығыңыз.

Адамзат мәдениеті тарихында алфавит пен жазудың маңызы ерекше. Жазу – адамдардың кеңістік пен уақытқа тәуелді болмай, әлеуметтік өмірдің барлық саласында кең түрде қарым-қатынас жасауына мүмкіндік беретін құрал. Әр халықтың рухани, мәдени өсуін, даму деңгейін көрсететін әлеуметтік мәні зор құбылыс ретінде жазу-өткен мен бүгінгіні, бүгін мен келешекті жалғастыратын алтын көпір. Еліміздің бүгінгі жеткен биігіне шығуы жолында жазу мәдениетіміздің де өз үлесін қосқанын жоққа шығармаймыз. Себебі жазу – мәдениеттің ажырамас бір бөлшегі. Ал жазудың өзгертілуі сол халықтың мәдени өміріне, әлеуметтік психологиясына әсер етеді. Халықтың ғасырлар бойы игерген барлық жетістіктері жазу мұрасы арқылы танылады. Бір жазудан екіншісіне көшу халықтың осы рухани байлықтан сусындауынан қосымша қиындық келтіруі мүмкін. Сондықтан алфавит пен жазу мәселесіне әлеуметтік лингвистика тұрғысынан жете назар аударған жөн деп білеміз. Осы орайда, қазақ жазуы тарихында алғашқы түрен салушы, қазақ тіл білімінің атасы Ахмет Байтұрсынұлы есімін құрметпен еске аламыз.

Ғалым басқа тілден енген сөздер тіліміздің табиғатына, айтылу сазына кері әсер ететінін, ана тіліміздегі сөзіміз шұбарланып, әуені бұзылатынын айтып, сондықтан басқа тілдің сөзін өз тіліміздің дыбыстық ерекшелігімен айту керектігін ескерткен еді. Мысалы: орыста «h» дыбысы жоқ, сондықтан оны олар «г» дыбысымен айтатынын білеміз. Сондықтан өз тіліміздің табиғатына назар аударған жөн. Осы орайда ғалым: «Тілі жоғалған халықтың өзі де жоғалады»деп тұжырым жасаған еді.

7. Жоғарыда берілген мәтін бойынша «Қос жазба күнделігін» жазыңыз. Мәтіннен сізге ой салған, сізге ұнаған немесе сіздің ойыңызға қарама-қайшы үзіндіні көшіріп алып, өз ойыңызбен түсіндірме жазыңыз. Түсіндірмеңізбен топта бөлісіңіз.

Үзінділер	Түсіндірмелер

8. Осы сабақ бойынша төмендегі кестеге өз ойыңызды қорытындылап жазыңыз.

Білемін	
Білгім келеді	
Білдім	

9. Төмендегі мақалаларды оқып, стилін ажыратыңыз. Сол стильдің белгілерін мақаладан тауып, баяндаңыз.

АБАЙ ТҮСКЕН ҮЙ

Ұлан-ғайыр қазақ жеріндегі тарамданған күре тамырлы тарихы бар, ежелден халқымызға құтты қоныс болған шұрайлы мекендердің бірі – Қарқаралы. Оның қарағайлы-шыршалы тау-тастары, айдын-шалқар өзен-көлдері, қысқасы, адам жанын баурап алатын әсем табиғаты мен қойнауы толған шежіре-сыр тарихы кімді болсын қызықтырмай-ынтықтырмай қоймайды.

Біз жолымыз түсіп, журналистік сапармен Қарқаралыда екі рет болдық. Табиғатын тамашаладық. Шежірелі өлкенің өткен тарихы мен бүгінгі тыныс-тіршілігіне зейін қойып, зер салдық. Ғасырлардан жеткен жәдігерлер мен тарихи-мәдени ескерткіштерді аралап көріп, осындай тілсіз мұралардың ішіне бүккен өзіндік жұмбақ әлемдеріне шама-шарқымызша барлау жасауға тырыстық. Сондағы бір байқағанымыз, тамыры тереңге жайылған осынау құнарлы мекенде әлі де болса жұмбақ сырлары ашылмай жатқан тарихи ескерткіштер баршылық екен. Сондай жәдігерліктердің бірі - XIX ғасырдағы Қарқаралы округінің аға сұлтаны Құнанбай заманының тілсіз куәгері, сыртына “Мұнда 1850 жылы ұлы ақын Абай Құнанбаев болған” деген айшықты жазуы бар ескерткіш-тақта орнатылған еңселі ағаш үй. Осыдан кейін “Бұл кімнің үйі?” деген заңды сауалдың әркімнің көкейінде тұратыны белгілі. Ол – XIX ғасырда өмір сүрген Халиолла Хамитұлы Бекметовтің үйі. Ал Халиолла Бекметов деген кім, нендей іспен айналысқан? Әңгімеміз көпшілікке түсініктірек болу үшін алдымен осы мәселеге қысқаша тоқталып өтелік.

Ол кісінің тікелей ұрпағы, астанамыз Алматыда тұратын көзі ашық, көкірегі ояу азаматша Жәмила Бекметованың айтуынша, Халиолла Хамитұлы - XIX ғасырда ғұмыр кешкен татар көпесі. Ол сауда-саттық және басқа да әр түрлі кәсіпшілікпен айналысып, мол дәулет жинаған. Әкесі Хамит Яхияұлы ауқатты, төрт әйел алған адам екен. Бәйбішесі (қазақ қызы) Сақыпжамалдан осы Халиолла туады. Ал Халиолланың ағасы Хамидолланың немере қызы Дүльнөз Өтепова былай дейді: “Құнанбай мешітінің салынуына өзінің үлесін қосқан адам – Халиолла бай. Ақыл-кеңес берген және қаржылай көмектескен. Мешіттің жанынан медресе салдырған.

1914 жылы менің әкем Мұхаммед-Асет Халидоллаұлын Бірінші дүниежүзілік соғысқа алып кеткенде, біз бәріміз сол медреседе тұрдық. Ол кезде медреседе сабақ жүрмеді.

Менің әкемнің әкесі Хамидолла Хамитұлы - Халиолланың ағасы. Әжеміз Дәлилә – Берікқара болысындағы қаракесек руының қызы. Құнанбай мен Халиолланың достығының арқасында Бекметовтар қазақтан қыз алып, қыз беріскен. Олардың қыр елімен байланысы ешқашан үзілген емес. Халиолланың ауласы қырдан келген қазақтардың арбаларына толып тұратын.

Халиолла мен Халидолла екеуі кен қазуда көп еңбек сіңірген. Балқаш өңірінде қорғасын, алтын іздеп тапқан. Және сол кенді жердің картасын жасаған.

Бір сөзбен тұжырып айтқанда, Бекметовтер өз еңбегінің, маңдай терлерінің арқасында байыған. Қытай, Үнді, Ресей жұртымен сауда-саттық жасасқан...”

Иә, осындай көнекөз қариялардың айтуынша, Халиолла бай таным-түйсігі мол, ақылды адам болғанға ұқсайды. Ол өзі көзі тірісінде: “Байлық-дәулет ер жігітке бітеді, бірақ соны ұстап тұруға ақыл, салмақ керек!” - деп жиі айтатын көрінеді. Бұның жайдан-жай айтыла салмай, өмір тәжірибесінен туындаған сөз екені анық.

Халиолла Бекметов өзі өмір сүрген кезеңде Қарқаралыдағы белді-беделді адамдардың бірі болған. Ағарту саласы мен дін мәселелеріне де баса назар аударып, мешіт, медресе үйлерін салдырып, осы аймақта кен көздерін ашуға өзінше үлес қосқан. Қаладағы ағаш үйлердің көптеп салынуына да осы кісі себепші болған көрінеді. Сөйтіп, Қарқаралының қай жағынан болсын өсіп-өркендеуіне, көркеюіне шама-шарқынша ықпал еткен. Жазушы А. Брагин өзінің 1980 жылы жарық көрген “Прадеды и правнуки” деген кітабында: “В начале XX века в городе было семьдесят два купца и почетных гражданина. В это число, естетственно, входили действительно богатые торговцы – такие, как Резанцевы, Бекметовы...” - деп жазады.

Х. Бекметов Абайдың әкесі аға сұлтан Құнанбаймен сыйлас болып, жақын араласып тұрған. Құнанбай Қарқаралыдағы мешітті салдырарда оның жобасы мен тұрғызылатын орнына байланысты Халиолла баймен кеңесіп отырған екен. Мұның себебін белгілі ғалым Ақжан Машанов Х. Бекметовтің іс-шаруашылыққа мығым адам болғандығымен сабақтастырады. Бұл да көңілге қонымды жайт. Сондай-ақ, ол мешітті салу құрылысына да қаржылай көмек көрсеткенге ұқсайды. Қарқаралы тұрғындарының айтуынша, ол кезде қалада екі мешіт болыпты. Бірі - Құнанбай салдыртқан ағаш мешіт, оны жұрт қазақ мешіті деп атапты. Ал екіншісі - кейінірек қызыл кірпіштен салынған татар мешіті.

Халиолла бай 1910 жылы Санкт-Петербургте салынып, іске қосылған мұсылмандар мешітіне де қаржылай жәрдемдескен көрінеді. Сол мешіт әлі бар екен. Ол туралы А. Машанов: “Мен Санкт-Петербургке барғанда, ондағы мұсылман мешітінің қызметшісі “Осы мешітті салдырғанда Қарқаралының көпесі Х. Бекметов қаржылай көп көмек көрсетті” деп айтты”, - дейді.

Халиолла Хамитұлы өте ақылды және қайырымды адам болған екен. Кедейлер мен жоқ-жітік, жетім-жесірлерге жәрдем беріп, қарайласып тұрған. Қайырымдылық іс-әрекеттерімен елдің көңілінен шығып, алғысқа бөленген. Сол себепті де жергілікті халық Х. Бекметовті қаланың бітімші биі етіп сайлаған. Бұл қызметте де ол әділдігімен халық көңілінен шыға білген. Әр түрлі дау-шарларды, ұсақ қылмыстарды әділ шешіп отырған. Сонымен бірге ол Қоянды жәрмеңкелік комитетінің мүшесі әрі Қарқаралыда манфактуралық дүкені, дирмені болған.

Халиолла байдың Латифа, Хадиша, Фатима, Ғайни деген төрт әйелі болған. Төртінші тоқалын – Ғайни Шоңбайқызын Құнанбай алып беріпті. Кейіннен Ғайнике аталып кеткен ол кісінің руы тобықты, Құнанбайдың жақын қарындасы болса керек. Сол себептен де аға сұлтан Қарқаралыға барған сапарларында осы Халиолла байдың үйіне ат басын тірейді екен. Халиолла байдың келіні Бибінұр Қасымқызының айтуы бойынша, Ғайни Шоңбайқызы қайратты, ақылына көркі сай, ұзын бойлы, ақсары жүзді кісі болыпты.

Халиолла Бекметовтің алғашқы екі әйелінен ұрпақ жоқ. Үшінші әйелі Фатимадан - Мәсхүд, Мәжит, Гүльбахар (қазақтан шыққан тұңғыш право магистрі Жақып Ақпаевтың әйелі) есімді екі ұл, бір қыз; Ғайни Шоңбайқызынан - Хакімжан, Жақыпбек, Махмұт, Мұхаммед-Мұхтар, Мұғин, Мұхсен, Рабиға, Гүльнахар есімді алты ұл, екі қызы бар. Бұлардан тараған ұрпақтар да біршама. Сондай-ақ, олардың ішінен Омбыдағы почта-телеграф ведомствасында білімді шенеунік болған, 1905 жылғы төңкеріске белсене қатысқан революционер Мұхаммед-Мақсұт және Омбы кадет корпусын бітіріп, штабс-капитан лауазымында қызмет істеген Абдулғазиз Бекметовтер сияқты өз кезеңінің белді-белгілі адамдары шыққан.

Халиолла байдың туған және өлген жылдары туралы Ж. Бекметова былайша әңгімелейді: “Холиолла Бекметов 1833 жылы туған. Ал осы күнге дейін біздің үйде сақталған, 1901 жылы жарық көрген Құранның ішінде мынандай жазу бар: “1905. 6 майда, жұма күні сағат 12. Халиолла Хамитоғлы Бекметов офат. Жаны жәннатта болсын! Амин”.

Сонымен, Халиолла байдың мүрдесі Қарқаралыдағы зиратқа қойылыпты. Жалпы Бекметовтер әулетінің бейіттері бірыңғай орналасқан көрінеді.

Ал енді әңгімеміздің түп қазығына айналып отырған ұлы Абай болған Х. Бекметовтің үйіне келетін болсақ, ол бірнеше жыл арнайы кептірілген үлкен-үлкен ағаш бөренелерден қиюластырылып салынған. Бір атап айтатын нәрсе, үйді салу барысында шеге атаулы пайдаланылмаған. Кейіннен бұл үйді жергілікті тұрғындар “Көк үй” атап кетеді. Бұл туралы Жәмила Бекметова былайша сыр шертеді: “Халиолла байдың алғашқы үш әйелінің бөлек-бөлек үйлері болған. Ал “Көк үйде” бабамыз тоқалы Ғайникемен, одан туған балаларымен бірге тұрған. Бұл үй Халиолла бабамыздың барлық бала-шағасына пана болған. 1922 жылы Жәкып мырза Ақпаевты Алаш өкіметінің мүшесі болғаны үшін абақтыға қамағанда өз қаражатына салған үйін өкімет заңсыз тартып алып, бала-шағасын далада қалдырған. Баспанасыз қалған Ж. Ақпаевтың жанұясы осы “Көк үйді” паналаған.

«Көк үйдің» алдында қонақ қабылдайтын арнайы жай болған екен. Қорасы кең әрі астына үлкен тастар төселінген. Ал аулада үлкен үш қора орналасқан. Біріншісінде қонақтардың көлігі, екіншісінде малдың жем-шөбі, үшіншісінде сауын сиырлардың жайы мен қасапхана болған. Білетіндер Халиолла бабаның қора-жайы қандай үлкен болса, дастарханы да сондай мол, ел-жұртқа сыйлы болғанын айтады.

Аға сұлтан Құнанбайдың тасы өрге домалап, дәурені тасып тұрған кезінде Қарақаралыға келіп-кетіп жүргені тарихтан белгілі. Ол өзінің келетінін күні бұрын кісі жіберіп білдіретін болған. “Көк үйдің” алдындағы қонақ қабылдайтын үйде, Құнанбай келеді деген хабар жетісімен-ақ, бірнеше күн дайындық жұмыстары жүргізіліп, жуылып-шайылып, іші-сырты мұнтаздай тазаланып, мал сойылатын болған.

Үйдің сыртына қойылған ескерткіш-тақтадағы дерекке сенетін болсақ, Абай бұнда алғаш рет 1850 жылы болған. Өкінішке орай, қанша сұрастырғанымызбен, бұл деректің кімнен және қайдан алынғанын біле алмадық. Қалай дегенмен де, бұл ойдан құралған дерек емес екені белгілі. Абайдың 1845 жылы дүниеге келгені әмбеге аян. Яғни, 1850 жылы - 5 жастағы қызыққұмар бала. Дәл осы кезде, дәлірек айтсақ, 1849-1852 жылдар аралығында Құнанбай аға сұлтан қызметінде болады. Былайша айтқанда, Қарқаралы округінің билеушісі, дуанбасы. Сондықтан да Құнанбай ірілі-ұсақты іс-шаруалармен Қарқаралыда жиі болып тұрған. Оның үстіне қаладағы Құнанбай салдырған мешіттің құрылысы 1850 жылдың қаңтарынан бастап қолға алына бастағанын есепке алатын болсақ, 5 жастағы бала Абайдың әкесімен бірге Қарқаралыға еріп келуі шындыққа бір табан жанасатын секілді. Ал кеменгер жазушы Мұхтар Әуезовтің “Абай жолы” роман-эпопеясындағы деректер бойынша, алғашқыда жер дауынан басталып, бірте-бірте үлкен дау-шарға айналған ағайын араздығынан соң жігітек елінің азулы байы Бөжей өзін нөкерлерімен баса-көктеп келіп, соққыға жықтырған Құнанбайдың үстінен арыз айта Қарқаралыға барады. Бұл суыт хабар құлағына тиісімен Құнанбай да шұғыл түрде жиналып, жолға шығады. Міне, осы сапарда онымен бірге Абай да еріп барады. Ұлы Мұхтар Әуезов осы жайттарды суреттей келіп, мынадай деректі көлденең тартады: “Абай әкесімен бірге Қарқаралыда тұрғалы көп күндер болды. Қазірде қыс әбден түсіп, қар бекіп алған-ды.

Құнанбай кішкене қаланың тап ортасындағы көк шатырлы, үлкен ағаш үйді жатақ еткен. Қазағуар, қонақшыл татар саудагерінің үйі...” Кеменгер жазушының мегзеп отырғаны да біз сөз етіп отырған татар саудагері Халиолла Бекметовтің “Көк үйі” екені айдан анық.

Абай бұл жолы Қарқаралыда айға жуық уақыт болады. Осы сапарында ол Қарқаралыны емін-еркін аралап, қаланың небір жақсы-жайсаңдарын көзімен көреді. Ақыры қаланың атақты байы Алшынбайдың араласуымен Құнанбай мен Бөжей бір бәтуаға тоқтасып, мәмілелесіп, татуласып-табысып қайтады. Дәл осы жолы Абай атақты Шөже мен Балта ақындарды алғаш көріп, өлең-сөздерін естиді. Өз әкесі салдыртқан мешіттің

ашылуына куә болады. Әрине, роман-эпопеяда суреттелетін осы оқиғалардың шынайы өмірде дәл осылай өрбуі екіұштылау дүние. Өйткені “Абай жолы” ғылыми-зерттеу еңбек емес, әдеби шығарма да, роман-эпопеядағы Абай - қалай дегенмен де көркем образ. Сондықтан онда суреттелген оқиғалардың кейбір мезеттері жазушының ой-қиялының жемісі екендігі ақиқат. Бірақ, өмір шындығы мен көркем шығармадағы баяндалатын оқиғалардың уақыт жағынан біршама алшақтығы болғанымен, бала Абайдың Қарқаралыға алғаш рет әкесі Құнанбаймен еріп келіп, татар саудагері Халиолла Бекметовтің үйін тұрақ еткені - тарихи шындық. Бізге керегі де осы дерек. Тағы бір атап айтатын нәрсе, біздіңше, Абай алғаш рет Қарқаралыға әкесімен еріп роман-эпопеяда суреттелетініндей ес жиып, етек жинаған 15-16 жасар бозбала шағында емес, әрі кетсе 7-8 жасар бала кезінде барған. Өйткені Абай 8 жасқа толар-толмаста Құнанбай аға сұлтандықтан түскен. Сондай-ақ, ол салдыртқан мешіттің құрылысы 1850 жылы басталып, 1952 жылы салынып біткен. Дәл сол кезде Абай 7 жаста. Елді елең еткізер бұндай елеулі оқиғаға дана Құнанбай болашағынан зор үміт күткен баласы Абайды ертіп баруы, қай жағынан алып қарасаңыз да, қисынды нәрсе сияқты. Бұны Мұхтар Әуезов білмеді дейсіз бе, білді. Бірақ сол кездегі тарихи оқиғалардың желісін үзбей, сабақтастыра баяндау үшін Абайдың жасын сәл ұлғайтып суреттеу қажет болуы мүмкін. Бұны жазушының қателігі емес, қайта қиыннан қиыстырып жол тапқан шеберлігі деп ұққан жөн.

Бұл Абайдың Қарқаралыға барған алғашқы сапары болғанымен, соңғысы болмағаны анық. Ол бұдан кейін де қалаға талай келіп-кетіп жүрген. Ақынның сүйікті анасы Ұлжан қаракесек руының қызы болса, алған жары Ділдә әріде Қаздауысты Қазыбек, беріде Тіленші бидің ұрпағы Алшынбайдың нәсілі екені белгілі. Бұл жайдың да болашақ ұлы ақынның қызығы мол қалаға келіп-кетіп жүруіне өзінше ықпал еткендігі ақиқат. Сонымен бірге Абай Қарқаралыны бала кезінен өте жақсы көрген екен.

Ақжан Машанов ақсақалдың айтуынша, Абай әр келген сайын біз сөз етіп отырған Халиолла байдың "Көк үйіне" ат басын тіреп, қадірлі қонақ ретінде қабылданған. Жиһаз-жабдығы мол, бай кітапханасы бар осынау еңселі ағаш үйде демалып жатып, өлең жазған. Абайды Қарқаралы жастары қошеметтеп қарсы алып, оның келуін үлкен өлең-жырдың мерекесіне айналдыратын болған. Оны Бекметовтер әулеті мен қаланың белді-белді азаматтары кезек-кезек қонаққа шақырып, құрмет көрсеткен. Ол сонымен бірге қансонарда аңға шығып, құс салып, тазы қосып, түлкі аулаған.

Абай Қарқаралыға келген әр сапарында тек Халиолла Бекметовтің үйіне ғана емес, қаланың басқа да белді азаматтарының үйіне түстенген. Тек біздің негізгі сөз етіп отырғанымыз сыртына Абайдың болғандығын паш ететін ескерткіш-тақта орнатылған Халиолла байдың "Көк үйі" болғандықтан, оларға тоқталғанымыз жоқ.

Халиолла бай қайтыс болғаннан кейін бұл үй оның кенже ұлы Мұхаммед-Мұхсеннің еншісіне тиген. 1925 жылғы аласапыран кезеңде оған үкіметтің көзі түсіп, ақыры ешбір соттың шешімінсіз тартып алып, бір үйлі жанды қуып шығады. Ол кезде Халиолла байдың әйелі Ғайнике Шоңбайқызы тірі екен. Қарт ана қатты кейіген көрінеді. Әрине, ол түсінікті жайт. Бүкіл саналы ғұмыры мен балаларының жастық шағы өткен осынау құтты шаңырақты тастап шығу көрер жарығы аз қалған ақ басты анаға оңай болды дейсіз бе?!

Бір жарым ғасырлық тарихы бар “Көк үй” одан кейін талай бастықтың отбасына жайлы мекен-жай болды. Кейіннен онда бірнеше мемлекеттік мекемелер орналасыпты. Қазіргі таңда тарихи ескерткіш ретінде қамқорлыққа алынған.

Мен Қарқаралыға алғаш барғанымда Х. Бекметовтің үйі балабақша еді, ал келесі бір жол түскенде есігінде қара құлып тұр екен. Үй әбден тозған. Сұрастырып көріп едім, қайта қалпына келтіріп, жөндеу жұмыстарын жүргізу үшін жауып қойған екен. Естуімше, қазіргі кезде музыка мектебіне басы бүтін күтімге беріліп, жөндеп-өңдеу жұмыстары жүргізіліп жатқанға ұқсайды. Бұл - көңілге қуаныш ұялататын игілікті іс. Өйткені ол үй тарихи һәм мәдени ескерткіш екендігімен құнды. Әрі тарихымыздың бір белесінің куәсі ретінде көздің қарашығындай сақтайтын мәдени құндылық. Сондай-ақ, ұлы Абайдың өмірі мен шығармашылығына иненің жасуындай болса да қатысы бар әрбір тарихи орын аса қасиетті

саналуға тиіс. Барлық өркениетті елдерде ұлыларын ардақ тұтар игі дәстүр осылай қалыптасқан.

Думан РАМАЗАН
1995 жыл

ҚОҢЫРӘУЛИЕ

Кең-байтақ қазақ жері көненің көздерінде тарихи және мәдени ескерткіштерге өте бай. Зерттеуші мамандардың айтуына қарағанда, олардың Қазақстан территориясындағы жалпы саны 25 мыңға жуықтап қалады екен. Бұл мұрағаттардың қай-қайсысы болмасын халқымыздың ерте кездегі тыныс-тіршілігі мен бастарынан өткерген тарихи кезеңдерінен елес беріп, сыр тарқатады. Өкінішке орай, осы асыл мұраларымызды есепке алу, қорғау, қалпына келтіру жұмыстарына әлі күнге дейін жете көңіл бөлінбей келеді.

Мемлекет қамқорлығына алуға әбден лайық осындай тарихи ескерткіштердің бірі – Семей облысы Абай ауданындағы «Қызылту» кеңшарының территориясында орналасқан Қоңырәулие үңгірі.

Бір ауыл ел емін-еркін сыйып кететін осы алып үңгір туралы ауыл ақсақалдары неше түрлі аңыз-әңгімелер шертіп, ішіндегі көздің жасындай мөлдіреп ағып жатқан суына дейін ауруға ем, бойға қуат беретінін айтып отырушы еді. Тіпті үңгірдегі тастан қашалып жасалған бойжеткен қыздың мүсінін де жоңғар шапқыншылығы кезіндегі оқиғалармен байланыстырып, алуан-алуан шежірелер тарқататын. Оның бәрін тізбелеп жатпай-ақ, үңгірдің тарихи орын екенін бұлтартпас айғақтармен дәлелдейтін Қытай Халық Республикасында тұратын зерттеушілер Зейнолла Сәнік пен Бейсенғали Садыханның «Қаракерей Қабанбай» атты кітаптарындағы (Бұл еңбек 1989 жылы Шыңжаң халық баспасынан, 1991 жылы «Жазушы» баспасынан басылып шыққан) «Қабанбайдың Дарабоз атанып, хан ұранына айналуы» деген мақаладағы нақты деректерге жүгінелік. Мақаланың қысқаша мазмұны төмендегідей.

Жоңғардың ханы Доржы бастаған қалың қол ел шетіне ілінгенін естіген Абылай хан Қабанбай бастаған батырларын шақыртып алдырып, ел мен жерін жатжерлік шапқыншылардан азат ету үшін қарсы аттанады. Шапқыншылар Шыңғыстаудың сыртындағы Шаған өзенінің бойына келгенде екі жақ кездесіп, жеті тәулікке ұласқан қанды шайқас болады. Жоңғарлар Қоңырәулие тауының өңіріне бекініп алып, қазақтарды ауыр шығынға ұшыратады... Дегенмен, осы шайқаста Қабанбай батыр жаудың шебін бұзып, қамалын қиратып, жоңғардың «Қырғи» атанған батыры Арқауылды жекпе-жекте өлтіргені үшін «Дарабоз» атанып, хан ұранына айналған екен.

Енді көпшілікке нанымдырақ болу үшін мақаланың аяқ жағынан қысқаша үзінді келтірейік: «Қоңырәулие соғысы жеңіспен аяқталған соң, бекініс-үңгірдің ішіндегі мал-мүлік жиып алынады. Үңгірді барып көргенде іші кең әрі қараңғы, алаулы шамсыз жүруге болмайтын орын екен. Ішінде недәуір көлемді көлшік бар екен. Осыдан суаттанып, айналасына ор қазып, тас қалап, бекініс жасаған жауды қазақ жасақтары азықтан бес тәулік тарықтырып, қалған мыңнан астам адамын қолға түсіріпті. Бұлардың қару-жарағы мен көлігін олжалап, өздеріне тас құшақтатып, қазаққа екінші қарсы тұрмаймын дегізіп ант ішкізіп, өздерін шекарадан өткізіп салыпты. Өйткені, бұрынғылардың айтуына қарағанда, моңғолдарда қолды болып, қайта барған тұтқынды екінші рет әскерлікке алмайтын салт бар екен.

Қоңырәулие бекінісін алу жолында қаза тапқан әр жүздің адамдарын, яғни арғын, найман, керей руларының адамдарын дара-дара, бөлек жерлеп, өліктердің басына ескерткіш-құлыптас орнатып, ол тастарға найманның шөміш таңбасын, арғынның көз таңбасын, керейдің ашамай таңбасын айырым-айырым ойып орнатыпты. Мұны Маусымбай шежіре: «Өз көзіммен көріп, аруақтарға құран оқыдым», - деуші еді" (З. Сәнік, Б. Садыхан. «Қаракерей Қабанбай». - Алматы, «Жазушы» баспасы. 1991. - 140-бет). Бұл зират-қорымдар әлі күнге дейін сақтаулы.

Ал осы тарихи мән-маңызы жағынан ерекше ғажайып табиғат туындысының қазіргі күйі адамның аяныш сезімін оятады. Сексенінші жылдардың басында осы тарихи орынды

зерттейміз деген желеумен экспедициялар келген болатын. Белгілі жазушы Тұрсын Жұртбаевтың айтуына қарағанда, олар қыздың мүсіні жатқан жерді жарылғыш заттармен қопарып, алтын іздеген көрінеді (Ел аузындағы аңыздардың бірінде осы жерге қалмақтың бір байы алтын тығып кеткені туралы айтылушы еді. «Ел құлағы елу» деген, соны құлақтары шалған болу керек). Олардың алтынды тапқан-таппағандарын бір құдайдың өзі білер. Ал экспедиция мүшелерінің көнеден жеткен баға жетпес тарихи орынды жарылғыш заттармен қопарып, бүлдіріп кеткендері анық еді. Осыдан бір жыл бұрын барған сапарымызда үңгірдегі тастан қашалып жасалған ғажап өнер туындысы – бойжеткен қыздың мүсінін де бір күн іздеп таба алмадық. Тегі, оны да қанжығаларына байлап кетсе керек. Міне, осыдан-ақ Кеңес өкіметі кезінде ата-баба мұрасына деген көзқарастың қандай дәрежеде болғанын анық байқауға болады. Қайран сол ата-бабаларымыз халқымыздың табиғатына тән «Қолда барда алтынның қадірі жоқ» деген нақылды қалай тауып айтқан?! Егер жас ұрпақты елін, жерін сүюге тәрбиелеуде зор рөл атқаратын бұндай мәдени һәм тарихи ескерткіштер басқа елдің еншісіне тисе, сөз жоқ, мемлекет қамқорлығына алып, сол халықтың мақтан тұтар киелі орнына айналдырып қояр еді. Мәселен, Венгрияда 2500-ден астам жер асты үңгірлері бар екен. Олардың бәрі мемлекеттің қамқорлығына алынып, шетелдік туристер аралап, қызықтайтын мәдени орынға айналған. Тіпті кейбір үңгірлер емдік қасиеттерімен де ерекшеленетін көрінеді. Зерттеуші ғалымдардың айтуына қарағанда, олардағы шағын климат тыныс жолдары мен өкпені емдеуге оңды ықпал етсе, енді бірінің ауасы аллергияға, демікпеге қарсы пайдаланылады екен. Қоңырәулие үңгірін де осындай шетелдік қонақтар тамашалайтын мәдени орынға айналдырса, қазекемнің тақиясына тарлық қылмас еді ғой.

Қазақ жеріндегі тарихи және мәдени ескерткіштерді қиратып, бүлдіру ісінің кең көлемде белең алуына негізгі себеп – өткенге топырақ шашқызу арқылы тарихи жадты ұмыттыруға тырысқан Ресей империясының орыстандыру саясаты. Қандай империя болмасын өзінің отарлау саясатын қол астындағы бодан халықтың тарихи мұраларын құртудан бастайды. Өйткені, күретамыры қиылған адамның өмірі сияқты, тарихын ұмытқан халық та жер бетінде ұзақ жасай алмайды. Ресей империясының көкейін тескен негізгі мәселе де қазақ халқын ұлт ретінде жойып жіберіп, оның заңды иеліктеріне өздері қожалық ету еді. Осы мақсатпен сонау Қожа Ахмет Иасауи кесенесін зеңбірекпен атқылаған патша сілімтігі Черняевтан басталған тарихи және мәдени мұраларды құртып-жою ісі Кеңес өкіметі кезінде де өз жалғасын тауып отырды. Кезінде мәдениет пен ғылымның ошағы болған Түркістан, Сайрам, Тараз секілді әлемге әйгілі қалалардан қалған жұрнақтарды жермен-жексен етіп, Қожа Ахмет Иасауи кесенесіне арулап жерленген ардақты бабаларымызға қойылған құлыптастарды да үстем тап өкілдері деген сылтаумен қопартып тастап, сүйектерін трактордың темір табанымен таптатқандары да ешкімге жасырын емес. Сөйтіп, «Өлі разы болмай тірі байымайды» дейтін халқымыздың жігерін құм қылып, намысын аяққа таптады.

Құдайға шүкір, қазір заман өзгерді. Халқымыздың ғасырлар бойы аңсаған арманы орындалып, бодандықтан бостандыққа, тәуелділіктен тәуелсіздікке қолымыз жетті. Өшкеніміз жанып, жоғалтқанымызды қайта тауып жатырмыз. Ендігі жерде ту-талапайға түскен тарихи және мәдени мұраларымызды қорғау мен қалпына келтіру мәселелеріне де жете көңіл бөліп, оларды шежіресімен қоса келешек ұрпақтың игілігіне айналдыру басты міндет болуға тиісті.

Лайым солай болғай деп тілейміз!

Думан РАМАЗАН

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әлкебаева Д. Қазақ тілінің прагмастистикасы. – Алматы, 2007. - 243 б.
2. Оспан Е. Академиялық жазылым негіздері. – Алматы, 2020. - 335 б.
3. «Егемен Қазақстан» газеті.
4. Emle.kz. сайты.

3-САБАҚ

АКАДЕМИЯЛЫҚ ЖАЗЫЛЫМНЫҢ НЕГІЗГІ ЖАНРЛАРЫ

ДӘРІС МАЗМҰНЫ

Жоғары оқу орындарында оқуға тура келетін мәтіндер өз қызметі мен түрлеріне қарай оқулықтар, оқу құралдары, монографиялар, мақалалар және т.б. түрінде жарияланады. Жиі кездесетін академиялық жазылымның негізгі жанрларына (түрлеріне) мыналар жатады:

КОНСПЕКТ

Конспект (латын тілінен аударғанда - «шолу жасау») - дереккөзден алынған ақпарат қысқаша мазмұндалған// тақырыбы ашылған жазбаша мәтін. Конспектiлеу дегенiмiз - түпнұсқадан алынған мәліметтерді рет-ретімен беру. Конспектiлеудің негiзiнде оқығанды немесе естігенді жүйелеу жатыр. Конспект жазу мәнері алғашқы дереккөздің стиліне ұқсас жазылады. Егер конспект дұрыс құрылса, ол жазылған ақпараттың логикалық және мағыналық байланысын жоғалтпайды. Оны арада біршама уақыт өтсе де, пайдалануға болады, сонымен қатар сауатты құрылған мәліметтерді оқу қиындық тудырмайтындықтан, жазылған конспектiнi басқа бiреудiң қолдануына да болады. «Ақылды» конспект кез келген қиын ақпаратты қабылдауға көмектеседі. Жақсы жасалған жазбалардан әртүрлі сөздің мағыналарын есте сақтау үшін анық бөлінген әрі оларға түсінік берген арнайы терминологияны оңай табуға болады. Конспектiленген мәліметтерді пайдалана отырып, маңызды шығармашылық немесе ғылыми жұмыстарды, әртүрлі рефераттар мен мақалаларды жеңіл жазуға болады.

Конспектiнiң маңызы. Конспект адамның ақпаратты қысқа мерзiмдi жадынан өте ұзақ уақыт сақталатын ұзақ мерзiмдi жадына ауыстыру үшін керек. Біз білім алу үшін оқимыз ғой... Алған білімнің жадымызда ұзақ уақыт сақталуы үшін оны пайымдап қорыта білуіміз қажет. Міне, конспект осыған көмектеседі. Жоғарыда атап өткеніміздей, конспект - тақырыпты қысқаша мазмұндау. Тақырыпты қысқаша берудің жолын конспектiден көре аламыз, себебі конспектiде тек негiзгi ақпарат қана берiледi. Конспект көлемі жағынан түпнұсқа мәтіннен екі есе аз болуы керек деп есептеледі. Конспектiлеу көмегімен емтиханға дайындалу жеңіл болады. Егер сiздiң өзiңiзге конспект жазуға тура келсе, сiз материалдармен мұқият жұмыс iстейсiз, яғни ақпаратты қорыта отырып, басты ақпараттан қосымша ақпаратты бөлуді үйренесiз. Сонда конспектiлеу дегенiмiз қандай да бiр бақылау жұмыстарына немесе емтиханға дайындалу болып табылады екен. Материалды конспектiлегеннен кейiн ол сiздiң есiңiзде ұзақ уақыт сақталады. Конспект бойынша материалды қайталау - өте оңай. Тақырыпты есiмiзге түсiрудiң ең оңтайлы жолы - ол конспектiнi оқу, себебі онда тақырып бойынша негiзгi терминдер, тiрек сөздер, ең басты қағидалар, ережелер мен нормалар жазылады. Егер сiз конспектiнi өзiңiз жазсаңыз (дәрісте ұйықтап отырғандықтан немесе сабаққа келмегендіктен, топтағы студенттен көшіріп алмай), қайталау жеңіл, конспектiнi оқи отырып, осы тақырыпқа байланысты оқытушының дәрісін еске түсіресiз. Егер сiз семинарға немесе емтиханға өзiңiз жазған конспект бойынша дайындалсаңыз, ақпарат оңай қорытылады. Мұндай жағдайда сiз өзiңiз жұмыс iстеген материалдарды да еске түсiресiз.

Конспектiнiң түрлері. *Конспект-жоспар.* Тақырыпты ашуға қажетті басты мәселелер санамаланатын жоспар негiзiнде жасалады. Қағазда бұлайша мазмұндау түрi материалдың алдын ала құрылған жоспарының негiзiнде жасалады, белгiлi бiр тармақтар (тақырыптарымен бiрге) және тармақшалардан тұрады. Әр тақырып конспектiлеу барысында ашылады, қысқа мәтiнмен толықтырылады, соңында дұрыс құрылған конспект-жоспар шығады. Осындай нұсқадағы конспект түрi кепшiлiк алдына немесе семинарға

шығу үшін тез арада дайындалуға көмектеседі. Әрине, жоспар жүйелі жасалса (оның тармақтары барынша мазмұнды болуы керек), сіздің баяндамаңыз да мазмұнды әрі толық болып шығады. Мамандар жоспар түріндегі конспектіні сіздің қолданған барлық дереккөздеріңіз көрсетілетін белгілермен толықтыруды ұсынады, өйткені уақыт өте келе оларды еске түсіру қиынға соғады. *Сызба түріндегі жоспарлы конспект.* Мұндай жоспардың тармақтары сұрақтар түрінде, ал ақпарат қысқа жауап түрінде беріледі. Бұл конспектінің ерекшелігі мынада: жоспардың барлық тармағы жауабын жазуға тура келетін сұраулы сөйлемдер түрінде беріледі. Материалды оқи отырып, сіз әр тармақтағы сұрақ бойынша қысқаша белгілер (2-3 сөйлем) қоясыз. Мұндай конспектіде барлық мәліметтердің құрылымы мен ішкі байланыстары жазылады және бұл өз кезегінде ақпаратты жақсы меңгеруге мүмкіндік береді. *Мәтіндік конспект.* Мұндай конспект мәтіннің үзінділері мен дереккөзден алынған дәйексөздер (цитата) негізінде жасалады. Бұлайша баяндау тәсілі басқа конспект түрлерінен толыққандылығымен ерекшеленеді, себебі ол түпнұсқадан алынған үзінділерден және дәйексөздерден тұрады. Мәтіндік конспектіде жоспарды біріктіруге немесе оны түрлі тезистермен және терминдермен толықтыруға болады. Мәтіндік конспект авторлардың дәйексөздері әрдайым маңызды болып табылатын ғылымды немесе әдебиетті игергісі келетіндерге жақсы көмектеседі. Алайда мұндай конспектіні жазу оңай емес. Ол үшін аса маңызды дәйексөздерді материал туралы мағлұмат беретіндей етіп бөліп жаза білу керек. *Тақырыптық конспект.* Ақпаратты бұлайша жазу тәсілінің басқа конспект түрлерінен айтарлықтай айырмашылығы бар. Оның мәнісі қандай да бір мәселені жазғанда бір ғана дереккөз емес, бірнеше дереккөз қолданылатындығында болып отыр. Конспект тақырыпты ашатын болғандықтан, бірнеше дереккөз негізінде құрылады. Мұндай конспектіні жасау біраз еңбектенуді талап етеді. Тақырыптық конспект берілген тақырыпты талдауға, қойылған мәселені ашуға және сол мәселені жанжақты оқуға басқаларынан гөрі жақсы көмектеседі. Дегенмен толыққанды конспект жазу үшін қаншама әдебиет қарауға тура келетініне дайын болыңыз, тек сонда ғана сіздің баяндауыңыз тыңдаушының құлағына жетеді. *Еркін конспект.* Мұнда конспектінің бірнеше түрі аралас болады. Еркін конспект материалдармен жұмыс істеудің бірден бірнеше тәсілін пайдаланатындарға арналған. Онда үзінділер, дәйексөздер, жоспар, көптеген тезис түрлері жазылуы мүмкін. Сіздің өз ойыңызды қысқа әрі нұсқа бере білу, жоспармен, автордың дәйексөздерімен жұмыс істеу дағдыларыңыз қажет болады. Ақпараттарды осылайша жазу жан-жақты әрі толық қамтылған мәлімет беру деп есептеледі.

Конспектілеу техникасы. Материалды аяғына дейін оқып шығу қажет, мәтіннің ерекшеліктерін, оның сипатын, таныс емес терминдерді біліп көрсету керек. Мәтінді тағы бір рет оқып шығып, мұқият талдау жасау қажет. Материалмен осылайша жұмыс істеу басты мәселеден қосымша ақпаратты ажырата білуге, оларды рет-ретімен жазуға үйретеді. Мәтіннің негізгі ойын бөліп көрсету ***тезис*** деп аталады. Оны дәйексөздермен (егер автордың ойын беру қажет болған жағдайда) немесе өзіңіздің жеке тәсіліңізбен жазуға болады. Тез конспектілеуге (осылайша оқытушының айтқанына үлгеруге болады) мына тәсілдер көмектеседі: - қарастырылатын басты мәселені бөле білу; - ақпаратты сызба, кесте, тезис түрінде бере білу; - қысқартулар жүйесі; - «өрнектеп» жазудан бастарту (мысалы, «каллиграфиялық» жазудан). ***Конспектілеу алгоритмі***

- Материалға көз жүгірте қарап, онда не жазылғандығын түсіну. Мысалы, кейбір оқулықтарда материалдың жоспары мен негізгі терминдері бар глоссарий, сызба т.б. болады. Бұл сіздің міндетіңізді айтарлықтай жеңілдетеді.

- Негізгі мәселеден қосымша мәселені ажырата отырып, мәтінді оқу және оған талдау жасай алу керек. Ақпарат белгілі бір тәртіпте орналасқан бөліктерге бөлінеді.

- Мәтінде (тезисте) жазылған негізгі ойды бөле білу.

- Конспектілеу техникасын ескере отырып, конспектілеуді бастау. Материалды конспектілеу кезінде төмендегідей негізгі ережелерді есте ұстаған жөн: Конспектіде міндетті түрде жекелеген бөліктері бөлініп көрсетіледі. Тақырыптарды, тақырыпшаларды, тұжырымдарды бөлу қажет, бір тақырыптан екінші тақырыпты жеке қою қажет. Бөлуді

басқа түспен сызу арқылы көрсетуге болады (тек мәтінді алабажақ суретке айналдыруға болмайды). Абзацтар мен жоспардың тармақтарын, бір ойдан екінші ойды бөлу үшін бос орын қалдыру, нөмірлеуді белгілеу үшін шегіністер (отступ) жасау ұсынылады. Егер мәтіндегі анықтамаларды, формулаларды, ережелер мен заңдарды ерекшелеп көрсету үшін оларды қоршап қоюға болады. Жазбаларды қабылданған шартты таңбаларды қолдану арқылы жүргізуге болады. Материалды конспектілеп отырып, әртүрлі таңбаларды, қысқартуларды қолдану міндетті түрде қажет. Мұндай таңбалар көрсетуші немесе бағыттаушы белгілер, сұрақ белгісі мен леп белгісі, P5 (постскриптум, кейін жазылатын сөздер немесе мәтін) белгісі және MB (назар аударыңыз) белгісі болуы мүмкін. Мысалы, «демек, сондықтан» сөздерін => математикалық таңбасымен белгілей аласыз. Өзіңіздің жеке таңбалық қорыңыз қалыптасқан кезде материалды конспектілеу тіпті оңайға түседі, кейін оны оқу тез әрі жеңіл болады. Сөздерді жазғанда қысқарта беру кейін оны оқыған кезде сізге қиындық келтірмеуі тиіс екенін есіңізден шығармаңыз. Не жазғаныңызды түсінбей, таңбалардың мағынасын ашуға уақыт жоғалтпас үшін қалыптасқан қысқартуларды қолданыңыз. Дұрысы, жеке өзіңіздің қысқартулар жүйесін әзірлеңіз және ол қысқартуларды барлық жазбаларыңызда сол сөздерге қатысты бірдей қолданыңыз. Мысалы, үлкен әріппен «М» таңбасымен «мақала» сөзін, «Ж» әрпімен «жұмыс» сөзін барлық конспектілеріңізде белгілеңіз. Конспектілеген кезде хабарлы сөйлемді қолданған дұрыс. Өз бетінше сұрақ коюдан аулақ болған жөн. Сұрақтарды дәптердің (қағаздың) шетіне жазған абзал. Материалды сөзбе-сөз кешіруге тырыспаңыз. Материалды дұрыс конспектілеудің барлық қыр-сырын үйренгеннен кейін сабақта жеңіл әрі нәтижелі еңбектенуді үйренуге болады, бірақ оны ерекше ынтамен істеуге ұмтылу қажет.

Конспект жазу үлгісі

Түпнұсқа мәтін

САЯСАТТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ. Саясаттану - [грек, роіііке - мемлекетті басқару өнері, Іодоз - сөз, түсінік, ілім] саясат, саяси үрдіс, саяси билік туралы ғылым. XX ғ. 50 жж. саясаттану дербес ғылым саласы және оқу пәні ретінде қалыптасты. 1948 ж. ЮНЕСКО бастауымен Саяси ғылымның халықаралық бірлестігі құрылды. объектілері:

- саяси теория;
- саяси институттар;
- саяси партиялар, топтар, қоғамдық пікір;
- халықаралық қатынастар.

Саясаттану екі сипатта қарастырылады: ғылым және оқу пәні ретінде. Саясаттану ғылым ретінде қоғамның саяси саласын, саяси ойдың пайда болуы мен дамуын, саяси жүйе, саяси қатынастар мен үрдістер, саяси сана мен саяси мәдениет, халықаралық саяси үрдісті зерттейді. Саясаттану пән ретінде оқушыларға саяси мәселелер бойынша нақты білім жүйесін береді, нақты саяси шындықтың мәні мен болашақта дамуын, негізгі саяси институттар, ұйымдар, қозғалыстар мен үрдістер, саяси қатынастар жүйесіндегі жеке тұлғаның құқықтық жағдайы мен оның саяси өмірге қатысу жолдарын жан-жақты ашып көрсетеді. Саясаттану пән ретінде посткеңестік кеңістікте XX ғ. 90 ж. бастап оқу бағдарламаларына енгізілді. Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарында саясаттану міндетті пән ретінде оқытылады. Саясаттану әдістері саясаттану ғылым ретінде жалпы ғылыми әдістердің белгілі бір қорын пайдаланады. Ғылыми зерттеудің қандай да бір әдістері мен құралдарының басымдылығы саясаттанудың ғылым ретіндегі пәнінің өзіндік ерекшелігіне байланысты. Саясаттану әдістері: әлеуметтанулық, тарихи, салыстырмалы талдау, құрылымдық функционалдық, бихевиористік, жүйелік. Әлеуметтанулық әдіс саясатты қоғам өмірінің экономикалық, әлеуметтік құрылым, мәдениет және т.б. жағдайына байланысты анықтайды. Тарихи тәсіл саяси құбылыстарды мерзімі жағынан дәйекті, заманына қарай, бұрынғы, қазіргі және болашақтың байланысын айқындай отырып қарастырады. Ол әртүрлі саяси оқиғаларды, процестерді, деректерді олардың болған уақыт мезгілін еске ала танып-білуді талап етеді. Салыстырмалы әдіс әртүрлі елдердегі саяси

құбылыстарды салыстырып, олардың жалпы жақтарын және жеке ерекшеліктерін ажыратуға мүмкіндік береді. Жүйелеу әдісі саяси құбылыстарды басқа күрделі құрылымның бір бөлігі ретінде қарап, оны құрайтын элементтердің әлеуметтік өмірдегі орнын, қызметін айналадағы ортамен, басқа құбылыстармен байланысын зерттейді. Бихевиористік әдіс жеке адамдар мен топтардың іс-әрекетін, белгілі бір саяси жағдайларда адамдардың өздерін өздері қалай ұстауын талдауға негізделеді. Құрылымдық-функционалдық әдіс - саяси институттардың, саяси қатынастар субъектілерінің қызметін сараптау жолымен саяси процестерді зерттеу әдісі. Функция арқылы құрылымдардың әлеуметтік мәні, қоғамдық саяси процестегі орны мен релі лайықты түрде анықталады. Саясаттанудың қызметі Саясаттану қай ғылым болмасын белгілі бір қызметтерді (функцияларды) атқарады. Оған, ең алдымен, танымдық қызметі жатады. Саяси білім қоғамдағы оқиғаларды танып-білуге, олардың саяси мәнін түсінуге және болашақты болжауға мүмкіндік береді. Келесі қызметі - бағалау. Ол саяси құрылысқа, институттарға, іс-әрекеттерге және оқиғаларға саяси баға береді. Демократиялық мемлекеттерде саясаттану саяси әлеуметтену міндетін атқарады. Ол азаматтықты, халықтың демократиялық саяси мәдениеттілігін қалыптастырады. Саясаттану реттеушілік, басқару қызметін атқарады. Оның ерекшелігі - қоғамның саяси өмірімен тығыз байланысында. Соған орай ол адамдардың саяси өмірінде өзін-өзі ұстауына, іс-әрекетіне тікелей әсер етеді. Саяси дамудың үрдіс, бағдарын бақылай отырып, саясаттану қоғамдық оқиғаларды тиімді басқару үшін нақтылы мәлімет, мағлұматтар береді. Саясаттану саяси өмірді жетілдіру міндетін де атқарады. Бұл ғылым саяси институттар мен қатынастарда, басқаруда реформалар жасап, оларды қайта қарауда теориялық негіз болады. Оның көмегімен заң шығарушы және атқарушы органдар қабылдайтын құқықтық жарғылар мен саяси-басқарушылық шешімдер алдын ала сарапқа салынып, зерттеледі, қоғамда немесе оныңжеке аймақтарында қалыптасып жатқан нақтылы жағдайлар саяси тұрғыдан талданады. Солардың негізінде ол кейбір саяси институттардың жойылып, оның орнына бүгінгі талапқа сай басқалары келу керектігін негіздейді, мемлекеттік басқарудың қолайлы үлгілерін іздестіреді, әлеуметтік-саяси шиеленістерді ауыртпалықсыз шешу жолдары мен әдістерін көрсетеді. Ең соңында саясаттанудың болжау қызметін атаған жөн. Саяси зерттеулердің құндылығы саяси процестердің үрдісін айнытпай бейнелеумен ғана тынбайды. Ол белгілі бір саяси жағдайларда алдыңғы қатарлы, озық саяси өзгерістер жасауға бағытталған ғылыми негізделген болжаумен аяқталуы тиіс. Саяси ғылымның түпкілікті мақсаты да сонда.

РЕФЕРАТ

Реферат - қандай бір бағытта жазылған дереккөздерге шолу жасай отырып, белгілі бір тақырыпқа арналған шағын жазбаша жұмыс. Рефераттың мақсаты нақты тақырып немесе мәселе бойынша білім жинақтау және жүйелеу болып табылады.

Рефераттың түрлері. Рефераттың *өнімді* және *өнімсіз* деген екі түрі бар. Өнімсіз рефератта алғашқы түпнұсқа мәтіннің мазмұны баяндалады. Өнімді реферат шығармашылық немесе сыни ойлау тұрғысынан жазылады. Өнімсіз рефератты іштей тағы да реферат-конспект және реферат-түйіндеме деген екі түрге бөлуге болады. Реферат - конспектіде нақты ақпарат жалпы қорытылған түрде, иллюстриативті материал, зерттеу әдістері туралы әртүрлі мәліметтер, зерттеу нәтижелері мен оларды қолдану мүмкіндіктері жазылады. Реферат-түйіндеме берілген тақырыптың тек негізгі ережелерінен тұрады. Өнімді реферат реферат-баяндама және реферат-шолу деген екі түрге бөлінеді. Реферат-шолу бірнеше дереккөздің негізінде құрылады және қарастырылатын мәселе бойынша өртүрлі көзқарастарды салыстырады. Реферат-баяндамада алғашқы дереккөздегі ақпаратқа талдау жасаумен қатар мәселеге объективті баға беру болады. Бұл рефератта тақырып жан-жақты толық сипатталып жазылады.

Рефераттың құрылымы. Кіріспе. Кіріспеде тақырыпты таңдау негізделеді, реферат жазылатын тақырыптың деректері (аты, қайда, қашан жарияланғандығы туралы) берілуі, автор туралы мәліметтер (аты- жөні, мамандығы, ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы) хабарлануы мүмкін, тандалған тақырыптың қарастыратын мәселесі ашылады. Негізгі бөлім. Мәтін мазмұны беріледі және негізгі тезистер дәйектеледі. Қорытынды. Рефератта жазылатын мәселе бойынша жалпы қорытынды жасалады.

Рефераттың мынадай белгілері болады:

- реферат мазмұны реферат жазылатын дереккөздің мазмұнымен толықтай байланысты болады;
- негізгі ақпарат бұрмаланбай, оған субъективті баға берілмей нақты мазмұндалады;
- тұрақты құрылымы болады.

Рефераттың стилі. Рефераттар «аса маңызы бар», «ерекше көңіл бөлінеді», «мәселе көтеріледі», «мынадай тұжырымдар жасалды», «зерттеліп отырған мәселе», «аталған мәселе» және т.б. сияқты стандартты, қалыптасқан тілдік оралымдармен жазылады. Рефераттың тілдік және стильдік ерекшеліктеріне талдап қорыту сипатындағы сөздер мен тілдік оралымдар, клишелер жатады. Рефератты материалды беру мен ойды жеткізудің өз логикасы бар, материалды мазмұндаудың белгілі бір объективтілігі болады. Мұның бәрі автордың лексикасының жеткіліксіздігінен емес, рефераттың жазылу стилінің, тілінің ерекшелігімен байланысты (әсіресе, арнайы терминдер, оралымдар қолданылатын арнаулы бағыттағы материалдар). Жұмыс аяқталған соң бағасы қойылған тиісті пікір берілуі керек.

Пікір мынадай факторлардың негізінде құрылады:

- зерттелген тақырып бойынша автордың білімінің тереңдігі (қарастырылған мәселенің қазіргі заманға лайықтығы мен өз уақытында орындалуы, автордың зерттелген мәселенің езектілігіне қатысты еңбектермен танысу дәрежесі, дереккөздерге сілтеме беруі, жұмыста зерттеу нәтижелері мен белгіленген ғылыми дәйектерді пайдалану дәрежесі);
- реферат авторының жеке еңбегі (ұсынылатын оқу бағдарламасынан басқажұмысты жазуда пайдаланылған қосымша білім, жазған материалы мен қарастырған мәселенің жаңалығы, зерттелген мәселенің ғылыми маңызы мен тақырыпты меңгеру деңгейі);
- рефераттың сипаты (материалды беру логикасы, автордың сауаттылығы, жұмыстың дұрыс ресімделуі, рефераттың барлық стандартты талаптарға сәйкестігі).

Плагиат. Жоғары оқу орнында реферат жазу студенттердің алған білімдерін көрсету үшін курс қорытындысы бойынша есеп беру сипатында жиі қолданылады. Интернеттің дамығаны соншалық, Қазақстанда және бүкіл әлемде білім-ғылымның түрлі салалары бойынша дайын рефераттардың таралуына кең жол ашылды. Кейбір интернет-ресурстар дайын жұмыстарды ақшаға немесе ақысыз жүктеп алуды ұсынады. Желілерден дайын рефераттарды жүктеп алуға көп күш жұмсалмайды. Тек сыртқы бетін өзгертсе, жетіп жатыр, алайда мұндай көшірулер білім сапасының нашарлауына әкеліп соғуда. Реферат өткізген кезде плагиат мәселелерімен бүкіл әлем күресуде: кейбір жоғары оқу орындарында плагиат жұмыстар үшін студенттерді оқудан шығарып жібереді. Осыған байланысты көшіріліп жүктелген рефераттарды анықтау үшін арнайы әзірленген американдық Тигпип (ағылшын) жүйесі немесе ресейлік «Антиплагиат» бағдарламалары компьютерлерге қойылады. *Рефератты орындауға қойылатын талаптар*

Реферат ғылыми жұмыс болып табылады, себебі онда ғылыми зерттеудің элементтері болады. Осыған байланысты рефератты ресімдеуге де басқа ғылыми жұмыстарға қойылатын талаптар міндетті болып табылады. Барлық ғылыми жұмыстарды ресімдеу ережесі бүкіл білімғылым саласы үшін стандартты болып табылады және мемлекеттік стандарттармен реттеледі. Рефераттар үшін мынадай талаптар орындалуы керек: жалпы талаптар, сілтеме беру ережесі, сілтемелерді дұрыс әрі анық ресімдеу, библиографиялық тізім, қысқарған сөздер мен атауларды дұрыс қолдану. Аталған ережелерді кейін оған уақыт кетіrmес үшін бірден есте сақтаған жөн.

Рефератты ресімдеу ережелері. Реферат мазмұнын ресімдеген кезде жоғары оқу орнының, жоғары мектептің (факультеттің), кафедраның толық атауы, реферат тақырыбы, автор мен жетекшінің аты-жөні, қала және реферат жазылған жыл керсетілетін жұмыстың титулдық беттен басталатынын естен шығармау қажет. Екінші беттен бастап беттер нөмірленіп, рефераттың мазмұны жазылады. Рефераттың жалпы келемі 15-20 беттен аспауы керек. Абзац 1,25 см. болуы тиіс. Парақтың жиегі: ® сол жағы - 3 см.; • оңжағы -1,5 см.; ® төменгі жағы - 2 см.; • жоғарғы жағы - 2 см. болуы керек. Мәтін 1,5 интервал арқылы басылады. Шрифт мөлшері -14 пт. Рефераттың кез келген құрылымдық бөлігі (кіріспе, негізгі бөлім, бөлімдер, қорытынды) жаңа беттен басталады. Тарау мен оған дейінгі 1 мәтіннің арасы, сондай-ақ тарау мен параграфтың арасының қашықтығы 1 интервалды құрайды. Ортаға жазылатын тақырыптан кейін нүкте қойылмайды. Тақырыптың асты сызылмайды. Рефераттың титулдық беті рефераттың жалпы бет санына кіреді, бірақ титулдық бетке нөмір қойылмайды

Әдебиет тізімі. Әдебиет тізімін құрған кезде жалпыға ортақ қабылданған стандартты ұстану керек. Әдебиеттер дереккөзі МемСТ 7.1-2003-ке сәйкес ресімделеді. Дереккөздер туралы мәліметтерді мәтіндердегі сілтеме жасау тәртібіне қарай орналастыру керек және нүкте қойылмаған араб цифрларымен белгілеп, абзацтық шегініс арқылы жазу керек. Пайдаланылған дереккөздерге жасалған сілтеме төртбұрышты жақшаның ішінде керсетіледі. Рефераттағы әдебиет тізімінің саны - 4-12 болуы керек. Әдебиет тізімінде керсетілген жұмыстар соңғы 5-10 жылда жарық көрген жаңа жұмыстар болуы қажет. Ескі дереккөздерді ете қажет болған жағдайда ғана қолдану керек. Библиографиялық жазбалар түпнұсқа тілінде келтіріледі.

Пайдаланылған әдебиеттің авторы, жұмыстың аты, қаласы, баспасы, жылы, жалпы бет саны көрсетіледі.

Пайдаланылған әдебиеттерді ресімдеу үлгісі

Журналдар (мақалалар)

1 Абуова Г.Н., Лизинфельд И.А. Масштабы ВИЧ-инфекции в мире и Южно-Казахстанской области // Наука и образование Южного Казахстана: республ. научн. журнал / Ассоциация «Совет директоров ВУЗов Южного региона». -2009. - № 1 (74).-С. 135-139.

2 Пак Н.С. Социологические проблемы языковых контактов // Вестник КазУМОиМЯ им. Абылай хана. Серия «Филология». - Алматы, 2007. - № 2(10). -С. 270-278.

Кітаптар

1 Қайдар Ә. Қазақ қандай халық?. - Алматы: Дайк-Пресс, 2008. - 652 б.

2 Агафонова Н.Н. Гражданское право: учебное пособие для вузов / Под ред. А.Г. Калпина. - Изд. 2-е, перер. и доп. - М.: Юрист, 2003. -542 с.

3 Надиров Н.К. Высоковязкие нефти и природные битумы: в 5 т. - Алматы: Ғылым, 2001. - Т. 4. -369 с. 2003. -542 с

1-тапсырма

Дәріс бойынша тапсырмалар

1. Дәріс мазмұнымен танысыңыз.

2. Дәріс мазмұны бойынша төмендегі кестені толтырыңыз.

№	Дәріс мәтініндегі (сіз үшін) маңызды ақпарат не?	Өзіндік ойларыңыз	Оқытушыға қоятын сұрақтарыңыз	Дәріс мәтіні бойынша ізденіс жұмысы	Дәріс мәтініндегі (Сіз үшін) жаңа ақпарат қандай?	Дәрісті қаншалықты меңгердіңіз? (Өзіңізді бағалаңыз)

2-тапсырма. «ПОПС» формуласын қолданып, реферат (конспект) туралы өз пікіріңді дәлелде.

- ✓ **Бірінші сөйлем:** «Менің ойымша, ...»;
- ✓ **Екінші сөйлем:** «Себебі, мен оны ...» деп түсіндіремін;
- ✓ **Үшінші сөйлем:** «Оны мен ...деген фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын»;
- ✓ **Соңғы сөйлем:** «Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім».

3-тапсырма.

1.Рефератта пайданылған әдебиеттердің рәсімделу үлгісі негізге ала отырып мақала, жинақ, журнал, кітап бойынша 10 әдебиеттің тізімін дайындаңыз.

2. Жүйелік, әріптік және электронды каталогтар пайдалана отырып «**Ұлттық ғылым тілін қалыптастырудың өзекті мәселелері**» , «**А.Байтұрсынұлы - қазақ терминологиясының негізін қалаушы**» тақырыптарына реферат жазуда пайланылатын әдебиеттерді рәсімдеңіз.

4-тапсырма.Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Конспект дегеніміз не?
- 2.Конспектінің қандай маңызы?
- 3.Конспектінің қандай түрлері бар?
- 4.Конспектілеу техникасы туралы не білесіз?
- 5.Конспекті түрлерінің айырмашалықтары қандай?
- 6.Конспектілеу алгоритмін қалай түсінесіз? Мысалмен дәлелдеңіз.

4-тапсырма. Төмендегі жұмыс түрлерін орындаңыз.

- 1.Кез келген оқулық (тарауша) немесе мақала негізінде конспект жазыңыз.
- 2.Конспектіге сүйене отырып ойыңызды баяндаңыз.
- 3.Жазу барысында конспектінің қай түрін қолдандыңыз, түсіндіріңіз.

4-САБАҚ

АКАДЕМИЯЛЫҚ ЖАЗЫЛЫМНЫҢ НЕГІЗГІ ЖАНРЛАРЫ

ТЕЗИС

Баяндамашы тақырып жөніндегі ойын түйіндеп, пікірталасты қорытындылау үшін түйінді пікірін білдіреді. Академиялық жазылымда мұны тезис деп атайды. Тезис эссе мен зерттеу мақалаларында кеңінен қолданылады. Аргументтік, салыстырмалы және ақпараттық сияқты эссе түрлерінің барлығына да тезис жазуға тура келеді. Себебі тезиссіз жұмыстың тақырыптық ұстанымы нақты болмай, автордың негізгі мақсаты анық көрінбей қалады.

Тезисті қалай жазу керегін түсіну немесе білу жазба жұмысын бастаудың алғашқы қадамын білумен тең. Өйткені ол тұтас мәтіннің қай бағытта және қандай мақсатта жазылатынын ықшамдап көрсетеді.

Батыс елдерінің жоғары оқу орындарында соңғы курста жазылатын дипломдық жұмысты көбіне «тезис» («thesis») деп атайды. Жазба жұмысының бұл түрі көлемді зерттеу жұмысының бірі болып саналады және оны жазу бір жылға жуық уақытты талап етуі мүмкін. Ал біздің қарастыратынымыз- шағын эсселер мен зерттеу жұмыстарында бір не бірнеше сөйлеммен берілетін автордың пікірі. Бұл пікір, яғни тезис автордың жеке-дара көзқарасы, ұстанымы болып саналады және жазылым барысында осы пікірін дәлелдеп, аргументтер мен фактілер қолдану арқылы нақтылайды. Осыған байланысты жазба жұмысындағы өз ұстанымының дұрыс екеніне оқырманын сендіруге тырысады.

Тезис жазба жұмысының негізгі идеясы ретінде бір немесе екі сөйлемнен ғана құралады. Оны өз алдына жеке жазудың қажеті жоқ. Эссенің тезисі кіріспе бөлімінде, көбіне соңғы сөйлемі ретінде жазылады (бірақ, кіріспе бөлімінің соңғы сөйлемі тезис болуы міндетті емес). Өйткені бұл сөйлем арқылы автор оқырманға нені баяндағысы келіп тұрғанын жеткізеді.

Тезис оқырман назарын өзіне тартып әкететіндей жазылуы керек. Ол үшін тезис пікірталас туындайтындай болғаны жөн. Яғни автордың тұжырымымен барлық адам келісе бермейтіндей немесе, жалпы алғанда, солай болатындығы күмән тудыратындай жайт болуы тиіс. Мысалы: Қаржылық қиындықтар туындаған жағдайда несие алған дұрыс, себебі, бұл қиындықты шешудің тиімді жолы. Мұндай пікірмен көп адам келіспеуі мүмкін, себебі қаржылық қиындықтарды несие алмай-ақ шешудің жолдары көп және ол үшін несие алу тиімді амал ретінде саналмауы да мүмкін.

Керісінше, тезистегі пікір ешқандай пікірталас тудырмай, ол ой мен барлық адам келісетін болса, тезис әлсіз құрылған деп есептеледі. Мысалы: Қазіргі кезде банктен несие алу өте оңай, себебі несие алушының несиелік тарихы мен жеке басын куәлендіретін құжаттары болса жеткілікті. Мұндағы пікір көпшілікке белгілі әрі ешқандай күмән тудырмайды.

Кез келген адам жазба жұмысын белгілі бір себепсіз оқымайтыны белгілі. Сондықтан тезис автор үшін оқырманның оқуына себеп болатындай негізді қысқаша көрсетудің мүмкіндігі болып саналады. Тезисте автор қозғалатын мәселесінің маңызы мен аргументтерін тиянақты беруге тиіс. Ол барынша қызғушылықты тудырып, мәтінді оқыған оқырман өзгелерге де тарататындай (өзгелерді оқуы үшін кеңес беруге) болғаны жөн.

Эссенің түрлеріне байланысты, тезистің түрлері де дәлелді және хабарламалық тезис болып бөлінеді. Бірақ олар эссенің мақсаты мен құрылымына сәйкес келуі қажет. Мәселен, аргументтік, дәлелдемелік, салыстыру және кереғар эсселердің тезисі әртүрлі пікірталас туындататындай жайттар барысында автордың өз ұстанымын нақты тұжырым ретінде беруге бағытталады. Яғни, автор өз пікірінің дұрыстығына оқырманын сендіргісі келеді. Әдетте, мұндай дәлелді тезис мазмұндық құрамы жағынан пікір мен оның рас екендігін көрсететін негізден құралады. Мысалы: Кәсіпкерлікті несие алып бастаған дұрыс, себебі

алғашқы қаржының болуы бизнесті тез жолға қоюға ықпал етеді әрі Қазақстан банктерінде кәсіпкерлікпен айналысу үшін пайызы аз несие түрлері қарастырылған.

Берілген дәлелді тезисте автор ұстанымы анық көрсетілген, яғни автор кәсіпкерлікпен айналысу үшін несие алу қажет деген пікірді қолдайды. Сөйлемнің екінші бөлімінде неліктен бұл пікірдің дұрыс екенін дәлелдеуге тырысады. Мұндай тезис түрі пікір эссе, дәлелдемелік, салыстыру және кереғар және т.б. эсселерде жазылады.

Ал ақпараттық және сипаттамалық эссені жазу барысында хабарламалық тезис қолданылады. Онда автор эссе жазудағы ниеті мен эссе соңында келетін қорытындысы жайында баяндайды. Мысалы: Несие алу үшін банкке өткізетін тиісті құжаттардың тізімін алып, қай банктің қандай пайызбен несие беретінін білу қажет.

Тезистің құрылымы эссе құрылымына тікелей тәуелді. Мәселен, бес параграфтан тұратын шағын эссенің тезисінде үш ой айтылады.

Ондағы үш ой негізгі бөлімдегі үш параграфтың жазылуына арқау жағынан қалған екі параграф кіріспе мен қорытынды бөлімге арналады. Мысалы: «Абай жолы» романы қазақ әдебиеті үшін шоқтығы биік шығарма, себебі шығарма көркемдік жағынан өте шебер жазылып (бірінші ой), онда қазақтың мәдениеті кеңінен сипатталған (екінші ой) және ұлы Абай образы анық сомдалған (үшінші ой).

Бұл дәлелді тезисте автор өзінің неліктен «Абай жолы» шығармасын үздік деп есептейтіні жөнінде үш негізді анық көрсетеді. Ол эссенің негізгі бөліміндегі үш параграфтың мазмұнында камтылуы тиіс.

Дегенмен жоғары оқу орындарында бес параграфтан тұратын жазба жұмысын жиі талап етпейді, яғни көлемді жазба жұмыстар сұралады. Ал көлемдірек жұмыстардың тезисі мағыналық жағынан кеңірек болып келеді. Мұндай тезистерде жазылатын ой жеке-жеке көрсетілмей, жинақталып беріледі. Мысалы: «Қан мен Тер» трилогиясының сюжеттік арқауы - кекті тартыс, себебі үш кітаптың («Ымырт», «Сергелдең», «Күйреу») барлығында да басты кейіпкердің әрекеті осыны аңғартады.

Тезисті жазу үдерісі біршама ойлануды талап етеді. Дегенмен ондағы ықшамдалған тұжырым арқылы барлық жазба жұмысының мақ

сатын айқындап беруге болады. Бұл жұмыстың жазылу мақсатын және аргументін нақтылаумен қатар, оқырманның қызығушылығын оятуға септігін тиізеді.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Тезис дегеніміз не?
2. Тезистің қандай түрлері бар?
3. Тезис эссенің қай бөлімінде жазылады?
4. Хабарламалық тезис дегеніміз қандай тезис?
5. Көлемді жазба жұмысының тезисі қалай жазылады?
6. Қандай тезис нашар жазылған тезис деп есептеледі?

• Жаттығулар:

1-жаттығу. Берілген тапсырмаларды оқып шығып, қолдаушы аргументтермен тезис жазыңыз.

1-ші тапсырма: Сізде жоғары оқу орнында оқу үшін қалаларды таңдау мүмкіндігі туындады. Жоғары білім алғыңыз келетін қаланы тандаңыз және неліктен тандағаныңыз жөнінде түсіндіріңіз.

Қолдаушы аргументтер:

1. Мен Алматы қаласында жоғары білім алғым келеді, өйткені мен Алматының табиғатын жақсы көремін.
2. Алматы Қазақстандағы ең әдемі қала және осы қалада жастық шағымды өткізгім келеді.
3. Алматы білім ордасы болғандықтан, жоғары білімді осы қалада алғым келеді.

Тезис: _____

2-ші тапсырма. Білімді болудың маңызы зор.

Қолдаушы аргументтер:

1. Білім адамды интеллектуалдық тұрғыдан жоғарылатады.
2. Білімді азаматтар еліміздің дамуына үлес қосады.
3. Білім жоғары жалақылы жұмыспен қамтамасыз етуге мүмкіндік жасайды.

Тезис: _____

3-ші тапсырма: Мектепте оқушылардың ұялы телефон қолдануына тыйым салу қажет.

Қолдаушы аргументтер:

1. Ұялы телефон сабақ кезінде кедергі жасайды.
2. Ұялы телефон арқылы интернеттен сұрақтардың жауабын табу оқушыны өз бетінше ойлануға кедергі келтіреді.
3. Ұялы телефонның денсаулыққа кері әсері бар.

Тезис: _____

4-ші тапсырма: Жергілікті ауыл әкімшілігінің бюджетінде қосымша қаражат бар. Осы қаражатты ауыл әкімшілігі (ауыл мектебін, аурухана-сын немесе жолын жөндеуге) жұмсағыны дұрыс па? Қолдаушы аргументтер жазыңыз. Ақшаны жұмсау үшін өзіңіздің басқа да таңдауыңыз туралы жазсаныз да болады. Неліктен мұндай таңдау жасағаныңызды түсіндіріңіз?

Қолдаушы аргументтер:

- 1.
- 2.
- 3.

Тезис: _____

5-ші тапсырма: Мектеп мұғалімі болу үлкен жауапкершілікті талап етеді.

Қолдаушы аргументтер:

- 1.
- 2.
- 3.

Тезис: _____

2-жаттығу. Берілген тезистерді оқып, қай тезистің жақсы жазылғанын анықтаңыз және себебін түсіндіріңіз.

1. КСРО құлады, себебі кеңестік қоғам әділетсіз жолмен құрылды.

2. 1986 жылғы желтоқсан оқиғасының туындауына Колбиннің тағайындалуы әсер еткенімен, қазақ халқының осы кезеңге дейінгі ұлттық құндылықтарына жасалып келген қысымдар негізгі фактор болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 Краткий словарь когнитивных терминов / Под общ. ред. Е.С. Кубряковой. - М.: Филол. ф-т МГУ им. М.В. Ломоносова, 1996. - 168 с. 2 Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. - М.: Прогресс, 1984.-500 с. 3 Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // НДВШ 2001. №1. С.64-72. 4 Савенкова Л.Б. Русская паремиология: семантический и лингвокультурологический аспекты. - Ростов н/Д: Изд-во Рост. Ун-та, 2002. -240 с. 4,10 К

ПІКІР

Пікір (рецензия) дегеніміз - ғылыми зерттеу жұмысына Д | д (реферат, мақала, монография, эссе, магистрлік/докторлық і 4«^ диссертация, курстық/дипломдық жоба т.б.) жүргізілетін — шынайы талдау. Пікір беруші рецензент, пікір беру жұмысы рецензиялау деп аталады. Рецензенттің басты міндеті - жұмысты құр сипаттау емес, ғылыми еңбек авторкөзқарасын қолдау немесе оған қарсы аргументтелген фактілер керсету, зерттеудің жетістіктері мен кемшіліктеріне баға беру. Пікір әділ, нақты, шынайы, еңбектің ғылыми, практикалық маңыздылығы турасында, жеке көзқарастардан ада, эмоциясыз берілуі тиіс. Пікір бермес бұрын рецензент материалмен мұқият танысып шығуы қажет. Ғылыми ортада

курстық/дипломдық жоба, диссертация (магистрлік/ докторлық), монография, оқу құралы, әдістемелік құрал, мақала, ғылыми жоба сияқты зерттеу еңбектерге пікір талап етіледі. Ғылыми жұмысқа берілетін пікірдің құрылымы, негізінен, мына мәліметтерді қамтиды (пікір талап етілетін жағдайға қарай өзгерістер болуы мүмкін, кейде пікірдің дайын формасы беріледі): - ғылыми еңбектің атауы, авторының аты-жөні, лауазымы; - негізгі бөлім (зерттеу тақырыбының өзектілігі мен тақырыптың ашылуы; мәселенің теориялық тұрғыдан терең зерттелгенін дәлелдейтін дәйексездердің берілуі, мәтін құрылымының логикалық жақтан дәйектілігі; зерттеу мақсатына сәйкес әдістердің қолданылуы; қойылған мақсат міндеттердің орындалуы); - жетістіктері мен кемшіліктері; - жұмыстың ғылыми және практикалық құндылығы; - сауаттылығы, ресімделуінің талап етілетін нормаларға сәйкестігі; - ұсыныс (курстық/дипломдық жоба, реферат т.б. үшін қорытынды баға, кейде қорғауға жіберу/жібермеу туралы ұсыныс; мақала, тезис, баяндама т.б. үшін жариялауға жіберу/жібермеу туралы ұсыныс; 93 магистрлік/докторлық диссертация үшін ғылыми дәреже беру/бермеу туралы ұсыныс); - пікір берушінің аты-жөні, лауазымы, жұмыс орны, қолы (мекеме мерімен расталады). Кей жағдайларда ішкі және сыртқы пікір қажет болуы мүмкін. Ішкі пікірді, әдетте, ғылыми жұмыстың жетекшісі, автормен бір мекемеде жұмыс істейтін әріптес ғалым береді. Сыртқы пікір беру үшін өзге мекемелердің, ЖОО-лардың ғалымдары тағайындалады.

Пікір жазуда жиі қолданылатын тілдік оралымдар:

Жұмыс... тақырыбына арналған
 Зерттеу тақырыбының өзектілігі сөзсіз/дау тудырмайды
 Ұсынылып отырған теорияның маңыздылығы анық ... мәселесі жан-жақты талданады/сипатталады
 Практикалық тұрғыдан дәйектеледі/дәлелденеді
 Теориялық деректерді талдауы ... сияқты шешімдер жасауға мүмкіндік береді ... негізінде өз көзқарасын нақты дәлелдей алған ... мәселелеріне басты назар аударылады
 ... қол жеткізілген нәтиже ретінде бағалауға болады
 Жұмыстың бірінші тарауында ... сөз болады
 Жұмыстың теориялық бөлігі... зерттеуге арналған
 ... мынадай мәселелерді анықтайды
 ... практикалық ұсыныстар әзірлеп, оларды сынақтан өткізген автордың ... деген пікірін қолдаймыз/пікіріне қосыламыз
 ... деген пікірімен/көзқарасымен/тұжырымымен сөзсіз келісуге болмайды ... жеткілікті түрде дәлелденбегенін атап көрсетеміз
 ... зерттеу жұмысының маңыздылығына қатты әсеретпейтін ескертулер бар
 ... кемшілігі ретінде көрсетуге болады
 ... қойылатын талаптарға жауап береді
 ... мәселеге қатысты тың тұжырымдар ұсынылған
 ... қосымша редакциялауды талап етеді, себебі... ... қорғауға/жариялауға ұсынуға болады деп санаймыз

Пікір жазу үлгісі

«60020500 - Филология» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған Жанар Талапқызы Маханованың «Қытай қазақтары тілін тарихи зерделеу және синхрондық талдау» тақырыбындағы диссертациясына ресми оппоненттің

ПІКІРІ

1. Зерттеу тақырыбының өзектілігі мен оның жалпы ғылыми және жалпы мемлекеттік бағдарламалармен (практиканың және ғылым мен техника дамуының сұраныстарымен) байланысы. Қазақ тіліндегі диалектілік ерекшеліктерді зерттеу

жұмысы соңғы 15- 20 жылдың көлемінде республика көлемінен шығып, алыс шетелдерде тұратын қазақ диаспорасы тілін де қамти бастады. Шетелдегі қазақтардың тілін зерттеу мүмкіндігі көптеген факторлармен байланысты. Қазақстан дүниежүзілік қоғамдастықтың толық құқылы мүшесі болып отырған қазіргі жағдайда қазақ диаспорасының, Қазақстан Республикасы мен біздің отандастарымыз мекендейтін шетелдердің өзара қатынастары мен байланыс мәселелері мемлекетаралық деңгейде өткір қойылды. Тарихи себептерге байланысты шетелдерге қоныс аударуға мәжбүр болған қандастарымызбен қайта қауышуға, қарым-қатынас жасау, ондағы қазақтардың атамекеніне қайтып оралу мүмкіндігі туды. Сонымен қатар Қазақстанда «Халықтың кеші-қоны туралы заң» (1999) қабылданып, шет аймақтардағы қандастарымыздың ата жұртына - тарихи Отанына көшіп келу үрдісі белең алды. Осыған байланысты кейінгі 15-20 жылдың ішінде талай жыл алыс шетелдерде, өзгетілдікортада өмір сүрген қазақтілініңжай күйін, тілдегі өзгерістерді зерттеу мүмкіндігі туды. Әртүрлі географиялық әрі тілдік ортада өмір сүріп отырған қазақтар тілінің ерекшелігі әркілі. Ол ондағы аралас отырған халықтардың, үстем тілдің әсерімен байланысты. Отанынан жырақта өзге мемлекеттерде қоныстанған белгілі бір ұлттың шоғырының орналасу тарихын, жай-күйін әлеуметтану ғылымының диаспоратану саласы зерттейді. Диаспоратануда шетелдегі қазақтарды қоныстану ерекшелігіне байланысты қазақ диаспорасы мен ирридені деп қарастырылады. Кейінгі диалектологиялық зерттеулерде дәстүрлі тілдік құбылыстарды зерттеумен қатар ондағы қазақтілініңжай-күйі, тілдік жағдаят, тілдердің бір-біріне әсері т.б. мәселелер керініс беріп, шетелдердегі қазақ диаспорасы мен ирредент тілінің әлеуметтік, қоғамдық қызметіне мән беріле бастады. Қазақтар Еуропа, Пәкістан, Ливия т.б. елдерде де бірен-саран қоныстанғанымен, тілшілердің зерттеу нысанына Моңғолия, Қытай, Ауғанстан, Иран елдеріндегі, соңғы кезде Түркиядағы қазақтардың тілі алынды, тіл ерекшеліктері бойынша зерттеу жұмыстары қорғалып, бірқатар мақалалар, монографиялық зерттеулер басылып шықты. Қазақ жерінен тыс өзге елдердегі қазақтардың тіл ерекшелігі орналасу аумағы, рулық құрамының жақындығы бойынша қазақ жеріндегі говорлармен 95 (бүгінде сөйленіс деп аталады) бірге, белгілі бір сөйленістер тобының (батыс, оңтүстік, солтүстік-орталық, шығыс) құрамында қарастырылды, яғни диалектолог мамандар оларды бүгінгі күндегідей диаспора, ирредента тілі деп емес, қазақ тілінің сөйленістері ретінде, негізінен олардың тіліндегі лексикалық, фонетикалық, морфологиялық ерекшеліктерді зерттеумен шұғылданды. Олай болса, халықтыңтанымдық-әлеуметтікдамудеңгейіне сай тілдің әрбір кезеңдегі даму барысын айқындауға септігін тигізетін диалектілерді синхронды тұрғыдан зерттеудің өзектілігі дау тудырмаса керек, себебі Қытайдағы қазақтардың тілін зерттеу жұмыстарының жалғасы болып табылатын диссертант Ж.Т. Маханованың еңбегінде Қытай жеріндегі қазақтар тілінің тарихи, мәдени, этнологиялық сипаты және тілдегі лексикалық ерекшеліктері салыстырмалы-тарихи тұрғыдан арнайы алғаш рет арнайы зерттеу нысаны болып отыр. Ж.Т.Маханованың зерттеуінде шешімін тапқан мәселелер ғылыми тұжырымдар мен пайымдаулар жалпы ғылыми пәндерде (мәдениеттану, елтану, этнография), жалпы бағдарламалардағы диалектология, стилистика, этнолингвистика пәндерінің болашақта жаңа бағытта зерттелуіне, сондай-ақ практикалық талаптарды жүзеге асыру тәжірибесі жаңа ғылыми шешімдер табуға, бағдарламалар жасауға мүмкіндік береді.

2. Диссертацияға қойылатын талап деңгейіндегі ғылыми нәтижелері. Диссертация құрылымы кіріспеден, негізгі екі тараудан, қорытындыдан тұрады. Соңында пайдаланылған әдебиет тізімі берілген. Жұмыстың тараулары мен белімдеріндегі нәтижелерді жинақтап айтқанда, Ж.Т.Маханованың «Қытай қазақтары тілін тарихи зерделеу және синхрондық талдау» атты диссертациялық зерттеуінің қорытындысы бойынша мынадай ғылыми нәтижелерге қол жеткізілген: 1. Қытайдағы біржарым миллионға жуық қазақтардыңтіл ерекшеліктері ондағы аймақтық ерекшеліктердің молдығымен әрі күрделілігімен кезге түсетіндігі нақты тілдік деректермен дәлелденген. 2.Қазақ тілінің шығыс сөйленістер тобына жататын Қытай қазақтарының тіліне

толыққанды тарихи талдау жасалған. 3. Шыңжаңдағы қазақтардың қыбылыстардың этномәдени және прагматикалық сипаты, тілдік бірліктердің семантикасы мен жасалу уәждері, этимологиясы ашылған. Бұлар жұмыстың қол жеткен табыстарын танытып, философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін қорғалатын диссертацияға қойылатын талаптардың деңгейіне сәйкестігін көрсетеді.

3. Ізденушінің диссертациясында тұжырымдалған әрбір нәтижесінің (ғылыми қағидасының), тұжырымдары мен қорытындыларының негізделу және шынайылық дәрежесі. «Қытай қазақтары тілін тарихи зерделеу және синхрондық талдау» тақырыбындағы зерттеу нақты тілдік деректер мен теориялық еңбектерге негізделген. Атап айтқанда, зерттеу еңбегіндегі бірінші нәтиже аталмыш мәселе туралы езіне дейінгі жазылған, жарық көрген арнаулы әдебиеттерді пайдалана отырып, Қытай қазақтарының тілдік ерекшеліктері, Шыңжаңдағы қазақтар тілінің жалпыхалықтық қазақ тілімен салыстырыла қарастырылуы диалектология тұрғысынан зерттеудің теориялық негізін 96 анықтауға арналған тілдік материалдарға қажетті ғылыми әдістер негізінде алынған. Диссертация тақырыбының көкейкесті мәселесі болып табылатын екінші нәтиже геотарихи тұрғыдан алғанда байырғы қазақ даласының бір бөлігінде өмір сүріп жатқан Қытай қазақтарының тіліне тарихи тұрғыдан ғылыми талдау жасауы диссертанттың жинаған тілдік материалдарға жасаған өзіндік ғылыми жіктелімінің негізінде түйінделген. Қазақ тіл білімінде бұрын-соңды арнайы толыққанды нысан ретінде зерттелмеген Қытай қазақтарының тілдік жүйесін семантикалық, этимологиялық, этнолингвистикалық тұрғыдан саралап жіктеуі ізденушінің зерттеу қорытындысынан алған тағы бір нәтижесі болып табылады.

4. Ізденушінің диссертациясында тұжырымдалған әрбір нәтижесінің (ғылыми қағидасының), тұжырымдары мен қорытындыларының жаңалық дәрежесі

Ізденуші халықтық лексиканың бір мол тарауы - аймақтық сөздерді жан-жақты мол қамтитын Қытай қазақтарының тіліне зерттеу жасай отырып, олардың құрылымындағы ұлттық болмысты қалыптастыратын тетіктерді анықтайтын тіл білімінің нәтижелерін ғылыми түрде пайымдап, шетелдегі қандастарымыздың сөз қолданыстарының лингвистикадағы орнына жаңаша баға бере алған. Қытай қазақтары тіліндегі жергілікті тілмен қарым-қатынаста пайда болған аймақтық бірліктерге, фразеологизмдерге, шұғылданатын кәсібіне қатысты кәсіби сөздерге талдау жүргізіп, олардың әдеби тіліміздің бай лексика-фразеологиялық қорын шебер пайдаланғандығын ашып көрсетіп, нақты мысалдар арқылы дәлелдеп берген.

5. Алынған нәтижелердің ішкі бірлігін бағалау. Зерттеушінің материалды логикалық жақтан жүйелі беруі, зерттеу әдістемесі мен алынған нәтижелері, ғылыми әдебиеттерді талдауы тұрғысынан диссертация аяқталған, біртұтас, дербес ғылыми еңбек болып табылады.

6. Ізденушінің қол жеткізген нәтижелерінің тиісті езекті мәселені, теориялық және қолданбалы міндетті шешуге бағытталуы. Диссертант ұсынған ғылыми талдаулар мен түйіндер тіл білімінің тіл тарихы, диалектология, стилистика, этнолингвистика салалары бойынша теориялық мәселелерді шешудің ғылыми негізі бола алады деп білеміз. Ізденуші тарапынан жасалған ғылыми тұжырымдарды қазақ диалектологиясы мен әлеуметтік лингвистикаға қосылған үлес деп тануға болады. Сондай-ақ қолданбалы мақсаттарды да жақсы өтейтіндігі дау тудырмайды. Жұмыс нәтижелері тіл білімі бойынша оқытылатын дәрістерді, арнаулы курстарды жүргізуде септігін тигізері сезсіз.

7. Диссертацияның негізгі қағидаларының, нәтижелері мен қорытындыларының жариялануының жеткілікті толықтығына растама. Диссертацияда кетерілген мәселелер халықаралық ғылыми теориялық, республикалық ғылыми-практикалық конференцияларда талқыланып, диссертация мазмұнын ғылыми жақтан ашатын әртүрлі жинақтарда 9 ғылыми мақаласы жарық көрген.

8. Диссертация мазмұнындағы және рәсімделуіндегі кемшіліктер. Ж.Маханованың зерттеу еңбегінің теориялық және практикалық жақтарына баға бере келіп, мынадай

талап-тілектер айтқымыз келеді: 1. Қытайдағы қазақ шоғырының тілін, лексикалық қорын, тілдік жағдаятты әлеуметтік-диалектологиялық аспектіде зерттеуде жүйелілік сақтала бермеген деп ойлаймыз, жұмыстағы мол тілдік материал тіл білімінің когнитивтік, прагматикалық, әлеуметтік лингвистикалық, этнолингвистикалық салаларына қатысты нақты тілдік талдауларға негізделгені дұрыс болар еді. 2. Диссертацияның ең бойында талданған тілдік бірліктер жұмыстың соңында қосымша ретінде берілсе, Қытай қазақтары тіліндегі жергілікті ерекшеліктерді жүйелеп түсінуге де жеңілдік болып, жұмыстың салмағы бұдан да арта түседі деп ойлаймыз. 9. Диссертацияның «Ғылыми дәрежелер беру ережелерінде» қойылған талаптарға сай келуі. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті жанындағы диссертациялық кеңесінде Маханова Жанар Талапқызының «60020500 - Филология» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін қорғауға ұсынылған «Қытай қазақтары тілін тарихи зерделеу және синхрондық талдау» атты диссертациялық жұмысы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің талаптарына толық сай келеді. Алынған ғылыми нәтижелер мен қорытындыларды қазақ тіл білімі саласының теориялық дамуына қосылған үлес деп есептеп, диссертация авторы Ж.Т. Махановаға «60020500 - Филология» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін беруге лайық деп санаймыз.

Ресми оппонент:

КАЗГЮУ Университеті

Қазақ және орыс тілдері департаментінің доценті

филология ғылымының кандидаты

Б.Б. Динаева

«18» желтоқсан 2017 ж.

Практикалық тапсырма

1. Төменде берілген мақалаға пікір жазыңыз.

ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ ҚОРДАҒЫ КОНЦЕПТІЛЕРДІҢ КОГНИТИВТІК МӘНІ

Когнитивтік лингвистиканың зерттеу нысандарының бірі концепт болып табылады. Концепт - когнитивті лингвистиканың басты категориясы. «Концепт» термині (латынша: сопсеріиз - «ой», «ұғым», «түсінік») пәнаралық немесе Е.С.Кубрякованың анықтамасы бойынша «қолшатырлық» қызмет атқарады, яғни ой мен таным мәселелерімен айналысатын, ақпараттарды өңдеп сақтайтын бірнеше ғылыми бағыттардың пәндік саласын «қалқалаушы» болып табылады [1, 58].

Қоршаған дүниенің түрлі құбылыстары мен нәрселерінің өзіне тән жалпы мәліметтері бейнеленетін концептілердің пайда болу барысы жүздеген жылдарға созылып жатыр деуімізге болады. Әр ұрпақ концептуалды жүйенің қалыптасуына, оны тексеріп, түзетіп, қорытып, ал кей кездері мазмұнын түбірімен өзгертіп, өз үлесін қосып келеді. Қазіргі уақытта кез келген концептіні әбден қалыптасып болған деуге ертерек, олар үнемі өзгеріс үстінде, қатары күн санап толығыда. Ұлттық тілде бейнеленген концептілер адамның жан-жақты әрекетін айқындайтын ерекше маркерлерге айналады. Әлемнің тілдік бейнесінің ұлттық болмысы әр этноста әртүрлі болуы этностың тәжірибесі мен біліміне байланысты, өйткені тілдік таңбалардың таңбалаушы қызметіне адамдардың өмірден көрген-білгені, көңілге түйгені негіз болады. Концептіге ұғым енгенімен, ол ұғыммен ғана шектеліп қалмайды, сөзге қатысты барлық ақпараттарды қамтып отырады. Сонымен бірге концептінің көрінісі сез тіркесінде, түрлі дискурстарда, тұрақты тіркестерде, мәтіндерде жүзеге асады. Концепт мәдениеттің ментальдық ұясы болып саналады. Концептіні жасауға көмек беретін тілдік деректердің қатарына тіл бірліктерінің паремиология мен фразеологиялық қорда қолданылуын табу мен сипаттауды да жатқызамыз. Солардың бірі «т/л» терминімен байланысты концептілерді паремиологиялық қордан тауып, олардың когнитивтік мәнін талдау осы еңбегіміздің мақсаты болмақ. «Тіл» терминімен тіл білімінің

негізгі концептілері байланысты. Тіл адам баласын табиғаттың өзге тірі бөлшектерінен ажырататын негізгі белгісі болып табылады. В. Гумбольдтше айтар болсақ, «тіл жанның үздіксіз әрекетін көрсетеді және ойды жеткізу үшін дыбыстардан құралады» [2, 117]. Тілдің паремиологиялық қорындасолэтностанымының ерекше белгілері сақталады. Тілдің жекелеген жүйелерінде көрінетін паремиологиялық білім қоры нақты этномәдени қоғамдастықтың мүшесі ретінде адамдардың күнделікті тәжірибесіне, олардың әдет-ғұрпы мен наным-сенімдеріне негізделеді. Сондықтан «Т/л» концептісін лингвомәдени тұрғыда толық зерттеуді қамтамасыз ету үшін паремиологиялық қорды талдау қажет. Паремия деп ойды астарлап жеткізу үшін дидактикалық мақсатта қолданылатын тілдегі тұрақты тіркестерді айтамыз [3, 67]. Логема - паремиялардың жекелеген топтары жүйеленетін қорытындылаушы сипаттағы логика-семантикалық бірлік. Логема паремиологиялық қорда жекелеген мәдени мәндегі ойларды нақты топтарға жинақтап баға беретін және барлық басқа да ойды қорытындылайтын қызмет атқарады. Дегенмен логемада паремия мәліметтерінің мақал-мәтел семантикасын түрлі субъективті қабылдауда жүзеге асатындығын ескеру қажет [4, 112]. Қазақ тіліндегі тіл туралы негізгі пайымдаулар «Тіл адам өмірінде маңызды рөл атқарады» деген логемада беріледі. Яғни «тіл» концептісіне қатысты қазақ паремиялары «Тілдің адам өміріндегі атқаратын маңызды рөлі» аспектісінде қарастырылады. «Адам баласының қоршаған ортаға тіл арқылы әсер етуі» аспектісі «Тілдің адам өміріндегі атқаратын маңызды рөлі» атты логемада жүзеге асады. Бұл топтағы логемаға «Тілжетпейтінтүкпіржоқ», «Тіл-буынсыз, ой-түпсіз», «Тілтасжарады, тасжармаса, басжарады», «Тілқылыштан - өткір», «Тіл - тиексіз», «Иебердің қолы ортақ, шешеннің тілі ортақ», «Тіземнен сүріндірсен, сүріндір, тілімнен сүріндірме», «Ойдың көркі- тіл, тілдің көркі -сөз» деген мақал-мәтелдерді жатқызамыз. Осы логеманы іштей 1.1 «Тіл - өмірдегі мақсатқа жетудің аса маңызды құралы», 1.2 «Тіл қауіпті болып табылады», 1.3 «Тіл адамға эмоционалды әсер етудің тиімді құрал қызметін атқарады», 1.4 «Тілді жақсы меңгергендік өмірде жақсы күресе білуді көрсетеді», 1.5 «Тіл - адам ойын жеткізуші құрал», 1.6 «Қатысымда тіл барлығына түсінікті болуы керек» деген топтарға жіктеуге де болады. Сонымен қазақ паремияларында тіл қоршаған ортаға әсер етуші ең күшті құрал ретінде қолданылады. «Еңбек» концептісінің тілдік негізін еңбектің күшті қажет ететін әрекет ретіндегі мағынасы құрайды. Дәл осы мағына «еңбек», «жұмыс», «іс» сияқты сөздерде кездескенімен, осылардың ішінде «еңбек» лексемасы доминант болып табылады. «Еңбек» концептісі тірек болып табылатын мақал-мәтелдерді талдау барысында олардың мынадай концептуалдық белгілерінің бар екендігіне көз жеткіздік:

1. Еңбектің адам өміріндегі орны: «ер еңбегімен танылар» (Ерді еңбек жеткізер; Ердің атын еңбек шығарар; Еңбегінен ел таныр; Еңбек - ердің көркі, Ер - елдің көркі; Ер еңбегімен озады, еріншек езілумен тозады). «қиналып еңбек етсең, жемісін жейсің» (Еңбегің қатты болса, татқаның тәтті болар; Жан қиналмай жұмыс бітпес, Талап қылмай мұратқа жетпес; Еңбек еткен емеді, еңбексіз не өнеді; Ерте тұрған еркектің ырысы артық, ерте тұрған әйелдің бір ісі артық).

2. Адам өміріндегі еңбектің нәтижесі: «еңбек өз жемісін әкеледі» (Еңбек етсең - емерсің; Қолы қимылдағанның аузы қимылдайды; Вейнет, бейнет түбі - зейнет; Рақаттың түбі - кеңіс, еңбектің түбі - жеміс; Берген - алар, еккен - орап; Ексең егін, ішерсің тегін).

3. Еңбекқор мен еріншек. «еңбекқордың белгісі» (Ерінбеген етікші болады; Бал ұстаған бармағын жалайды). «еріншектің белгісі» (Еріншекке бүгіннен ертең оңай; Дарақының күлкісі қанбас, еріншектің ұйқысы қанбас; Жатқанға жан жуымас, жалқауға мал құралмас; Еріншектен мізбақпас туады). Қазақ паремияларындағы «Еңбек» концептісі жалпы адами құндылықты білдіріп, еңбекке деген көзқарас арқылы адамзаттың қоғамдағы орнын айқындайды. Паремиялардан еріншек адамның «құр кеуде» екендігін, яғни кісінің көркі еңбекте деген астарлы ойды ұғасыз. Қандай да бір тілдік бірліктердің тарихи негіздері халықтың болмысымен тікелей байланысты түрлі «мәдени кодтарды» жеткізуші, 100 ұлттық сана-сезімді өз бойына сақтаушы тілдік таңба болып табылады. Әр ұлттың концептілер жүйесін дүниетаным құндылықтары құрайды. Адам өзінің көріп-білгенін,

естігенін тілдік бірліктер арқылы түйіндейді, яғни концептілерге бөледі. Ол концептілер адам миында белгілі бір логикалық жүйелілікпен орналасып, қажет жерінде тіл арқылы көрініс табады. Қорыта келгенде, зерттеу барысында конитивтік лингвистиканың категориясы болып табылатын концептінің дүние құндылықтарын танытатын, санадағы ұғымды бейнелейтін, тіл арқылы объективтенетін қатпарлы құрылым екенін аңғардық. Концепт - бір сөздің беретін ұғымы мен түсінігі емес, күрделі семантикалық бірлік. Концепт пен ұғым екеуінің аражігі бұл күндері толық ашылған логикалық және лингвистикалық бірліктер болып табылады. Ол - тілдік бірліктерді (сөз, сөз тіркесі, сөйлем, дискурс) белгілей алатын, семантикалық өріс ретінде көрініс беретін мағына. Онсыз ол концепт деңгейіне кетеріле алмайды. Концептілер тұлғаның білім деңгейін танытады, ұлттың мәдени болмысы мен менталитетін көрсетеді. Концептінің тілдік көрінісі сез, тіркестер, фразеологизм, паремия, сөйлем, мәтін болып табылады. Концептілердің құрылымы мен түрлері, олардың бір-бірінен айырмашылықтары, паремиологиялық қорда «Тіл», «Еңбек» концептілерінің керініс табуы арқылы қарастырылды.

1-тапсырма

Дәріс бойынша тапсырмалар

1. Дәріс мазмұнымен танысыңыз.

2. Дәріс мазмұны бойынша төмендегі кестені толтырыңыз.

№	Дәріс мәтініндегі (сіз үшін) маңызды ақпарат не?	Өзіндік ойларыңыз	Оқытушыға қоятын сұрақтарыңыз	Дәріс мәтіні бойынша ізденіс жұмысы	Дәріс мәтініндегі (Сіз үшін) жаңа ақпарат қандай?	Дәрісті қаншалықты меңгердіңіз? (Өзіңізді бағалаңыз)

2-тапсырма. «ПОПС» формуласын қолданып, пікір, тезис туралы өз пікіріңді дәлелде.

- ✓ Бірінші сөйлем: «Менің ойымша, ...»;
- ✓ Екінші сөйлем: «Себебі, мен оны ...» деп түсіндіремін;
- ✓ Үшінші сөйлем: «Оны мен ...деген фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын»;
- ✓ Соңғы сөйлем: «Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім».

3-тапсырма

1. Жүсіпбек Аймауытовтың «Ана тілін қалай оқыту керек?» атты мақаласына пікір жазыңыз.

2. Рәбиға Сыздықтың «Сөз мағынасы және оны түсініп жұмсау» мақаласына пікір жазып, тапсырыңыз.

3. Рәбиға Сыздықтың «Тіл мәдениеті және оның проблемалары» атты мақаласына пікір дайындаңыз.

4. Көптомдық «Әлемнің ақыл-ой антологиясының» I кітабына пікір жазып, тапсырыңыз.

5-САБАҚ

АКАДЕМИЯЛЫҚ ЖАЗЫЛЫМ ҮДЕРІСІ

ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСЫНЫҢ ТАҚЫРЫБЫН АНЫҚТАУ

Студенттер белгілі бір тақырып таңдағанда оның мақсаты мен міндетін нақтылап алуы тиіс. Таңдалатын тақырып оқу мазмұнына сай болуы керек. Оқу бағдарламасында көрсетілген тақырыпшаларды сүзгіден өткізіп соның ішінен өзін қызықтыратын, дерек мәліметтері мол, өзекті тақырыпты таңдағаны жөн. Бұл өз кезегінде болашақ маман ретіндегі кәсіби құзыреттілікті құрайтын міндетті компоненттердің бірі болуы мүмкін. Зерттеу жұмысының жылдам әрі қолайлы жүзеге асуы таңдалған тақырыпқа байланысты екенін естен шығармау керек.

- ◆ *Зерттеу жұмысының жалпы бағытын анықтау;*
- ◆ *Арнайы бір тақырыпқа бағыттау;*
- ◆ *Тақырыптың атауында бағытын көрсететін тірек сөз болғаны жөн;*
- ◆ *Тақырыпқа қатысты әдебиеттерге шолу жасау;*
- ◆ *Білім алушыны қызықтыру;*

Тақырып таңдауда сіздің тақырыптың ашылу дәрежесі мен мәтін мазмұны ерекшеліктерін жазба жұмыстың мақсаты және басты мәселесімен қаншалықты байланысы бар екені ескерілуі жөн.

Зерттеу тақырыбын анықтау мен оның шегін айқындау кезінде неліктен осы мәселелерге назар аударуыңыз қажет? Кейбіріңіз мектепте оқып жүрген кезде пәндер бойынша ғылыми жобалар орындаған боларсыз. Мектепте ғылыми жұмыс тақырыбын, мақсатын, міндеттерін, көлемін, әдетте, мұғалім анықтап береді де, оқушы тақырыпты саналы және мақсатты түрде емес, кебінесе, интуитивті тұрғыда жазып шығады.

Ал жоғары оқу орнында студенттің ғылыми жұмыс тақырыбы мен мақсатын езі таңдауына ерік беріледі. Студент жазбаша жұмыстың тақырыбын қалайша нақтылайтынын, мақсатын қалай анықтайтынын өзі шешеді. Жазбаша жұмыс тақырыбының шегі барынша айқын, өзі неғұрлым нақты болса, ғылыми мәтіннің әсері де, нәтижелігі де соғұрлым жақсы болады. Егер тақырыпты өзіңіз таңдайтын болсаңыз, барынша нақты, зерттеу ауқымы тар тақырыпты таңдаңыз немесе берілген тақырып ауқымын тарылтып қарауға тырысыңыз.

Мысалы, *«Ж.Аймауытов шығармаларының лингвопоэтикалық табиғаты»* атты тақырыптың ауқымы аса кең. *«Ж.Аймауытовтың шығармалары да көп, олардың лингвопоэтикалық болмысы да сан алуан. Мұндай тақырыпты алмауға тырысыңыз немесе тақырып аясын тарылтыңыз. Мәселен, «Ж.Аймауытов шығармаларындағы сандық ұғымдардың қолданысы», «Ж.Аймауытов шығармаларындағы метафоралық сөз қолданыстар» («Ақбілек» романы бойынша)»* деп алсаңыз, зерттеуіңіздің аумағы тарылады, жинайтын зерттеу материалыңыз нақтыланады және жұмысыңыздың нәтижелігі де артады.

Тақырыптың тілдің стильдік нормасына сай құрылуы, яғни атауда бірдей сөз тұлғасының қайталанбауы, изафеттік тіркестердің дұрыс құрылуы, сөздер мен сөз тіркестері грамматикалық заңдылықтарға сәйкес болғаны байланысуы тиіс.

Тақырып таңдауда ескерілуі тиіс жайттар:

Тақырып адамның жеке өміріне қатысты болмауы тиіс;

Тақырып тым шағын болмауы керек;

Тақырып тым кең болмауы керек;

Тақырып бойынша ақпараттар жеткілікті болуы тиіс.

Тақырыптың құрылымдық жүйесі.

1. Тақырыты шағын және түсінікті қызықты етіп жазу

Тақырып білім алушыға шағын әрі түсінуге жеңіл болуы керек. Тақырыптың құрылымын жүйелегенде күрделі сөз тіркестері мен мағынасы бұлыңғыр сөздерден сақтанған дұрыс. Тақырып күрделі болса, оқырманның назары басқаға аударлып түсініксіз жайттар орын алуы мүмкін. *Теңгенің девальвацияға ұшырауы Қазақстан халқының күнделікті тұрмыс-тіршілігіне едәуір әсерін тигізуде. Әрі жинақы, әрі түсінікті етіп Қазақстандықтар тұрмысына девальвацияның әсері.* түрінде де беруге болады.

2. Мағынасы айқын, сұрыпталған сөздерді қолдану

Тақырыпта жазба жұмысының түйін сөздері мен зерттеу табиғатын ашатын мағынадағы сөздерді қолдану орнды болады. Жұмыс жазылатын сала бойынша термин сөздердің барынша тақырыпта қамтылуы жүйелі болып саналады. *Мысалы, Теңгенің девальвацияға ұшырауы Қазақстан халқының күнделікті тұрмыс-тіршілігіне едәуір әсерін тигізуде. Бұл тақырыптағы халқының тұрмыс-тіршілігіне* деген тіркесті *экономикасына* деген бір ғана сөзбен алмастырып, ықшамдап былай жазуға болады: *«Девальвацияның Қазақстан эконимикасына әсері»*

3. Қысқарған сөздер мен жаргондарды пайдаланбау.

Тақырып құрылымын жазуда белгілі бір тілде жалпыға түсінікті, қауым таныған БҰҰ, ҚР сияқты қысқарған сөздерді қолдануға болады. Алайда жалпыға түсініксіз белгілі бір салалық мамандыққа қатысты сөздерді пайдаланбаған абзал. Әдеби тіл нормасына қайшы ғылыми стильге тән емес жаргон, варваризм сөздерден аулақ болған жөн.

Практикалық тапсырма:

1. Сұрақтарға жауа беріңіз

2. Тақырып дегеніміз не ?
3. Зерттеу жұмысының сәтті шығуы неліктен тақырыпқа байланысты ?
4. Тақырып атауында не үшін тірек сөз қолданылады ?
5. Тақырыпта ғылым саласы бойынша термин сөздің қолданылуы дұрыс па ?
6. Тақырып тілдің стильдік нормасына сай қалай құрылуы керек ?

2. Оқытушы мен студент арасындағы тақырып таңдау туралы диалогпен танысыңыз.

Әңгімені қалай аяқтар едіңіз? Неге?

Оқытушы: Қандай тақырыпты таңдадыңыз?

Студент: Университеттегі академиялық адалдық туралы жазғым келеді.

Оқытушы: Неліктен дәл осы тақырыпты таңдадыңыз?

Студент: Бақылау жұмыстары, емтихан кезінде тапсырманы өзі орындаған студент төмен алып көшірген студент жоғары баға алып жататыны жасырын емес. Студенттердің барлығы академиялық адалдықты сақтау керек екенін біледі, бірақ бұл тәртіп жиі бұзылады. Неге ?

Оқытушы: Бұны білу сізге не үшін қажет ?

Студент: Академиялық адалдық қағидатының сақталмауы біздің университетте нормаға айналып кете ме деп қорқамын. Олай болса, студент оқу бітіргеннен кейінгі ересек емірінде да осылай жасауы мүмкін ғой.

Оқытушы: Сонда сіз мына сұрақтардың қайсысына жауап іздегіңіз келеді? Академиялық адалдық деген не? Академиялық адалдық қағидаттарын тиімді енгізудің жолдары қандай? Студенттердің академиялық адалдық қағидаттарын бұзуының себептері қандай?

Студент:

4. Мына тақырып атауларын қос

5.

6.

7.

8.

9.

10.

11.

12. нүкте, жақша белгілерін пайдаланып, қысқартыңыз

а) «Араб, иврит тілдеріне ортақ діни және классикалық есімдердің ағылшын антропонимдерінің қорында алатын орны мен олардың қазақ антропонимдерінің қатарындағы көрінісі»

ә) «Әлемдік сараптамалық талдау орталықтарының рейтингіне салыстырмалы талдау жүргізу негізіндегі сараптамалық талдау орталықтарының бүгінгі даму үрдісі»

13. Мәтінге ат қойыңыз

А) Тақырып болтын сөзді, сөз тіркесін анықтаңыз

Б)

Аса жоғары кернеулі өтемделген және басқарылатын электр берілісінің желілерін құру және жұмыс істеуінің жалпы заңдылықтарымен танысу.(АЖК). Электр берілісінің икемді желілерінің құрылымын, параметрлерін және жұмыс режимін зерттеу. Параметрлерін есептеу және таңдау әдістері және олардың ұзындық бойынша кернеу мен реактивті қуатты таратуға әсері. Электр энергиясын басқару реакторлары бар желілер бойынша беру. Өуе желісі бойынша берілетін қуатты және оларды іске асырудың ықтимал жолдарын басқару тәсілдері. Айнымалы токтың шағын электр беру желілері. Жасанды табиғи қуаттың алыс электр берілісі.

Орталықтан тепкіш қондырғылардағы энергияны үнемдеудің мүмкін жолдары, сұлбалық шешімдері және жекелеген элементтердегі шығындарды азайтатын басқару алгоритмдері қарастырылады. Автоматтандырылған электр жетегі көмегімен технологиялық процестерде энергия үнемдеуді және энергия үнемдеуді қамтамасыз ететін электр басқару жүйесін құру әдістері мен құрылу принциптері оқытылады.

2.АУДИТОРИЯНЫ АНЫҚТАУ

Мақсатты аудитория дегеніміз не ?

Мақсатты аудитория - бұл бизнестің мүмкін клиенттері ретінде анықталған адамдар тобы. Мақсатты аудитория ұқсас демографиялық белгілерімен бөліседі, бірақ олармен шектелмейді:

- Жасы
- Жыныс
- Орналасқан жері
- Білім
- Әлеуметтік-экономикалық мәртебе

Мақсатты аудиторияны бизнес ретінде анықтау маркетингтік стратегияларды құруға және сіздің негізгі тұтынушыларыңызды анықтауға көмектеседі. Әр тұтынушыға қызмет көрсетуге тырысатын ақша мен ресурстардың орнына мақсатты аудиторияны анықтау сіздің өніміңізді немесе қызметіңізді сатып алуы ықтимал адамдарға әдейі және жеке түсіндіру жұмыстарын жүргізуге мүмкіндік береді.

Мақсатты аудитория қалай жұмыс істейді ?

Мақсатты аудиторияны табудың ең жақсы әдісі - алдымен сіздің өніміңіздің немесе қызметіңіздің нақты қажеттіліктері туралы ойлану. Ауырсыну нүктесін анықтау маңызды, содан кейін кімде сол ауырсыну нүктелері бар екенін анықтау. Мысалы, егер сіз веб-сайттарды құру қиындықтар туғызатындығын біліп, веб-сайттарды жобалайтын бизнесті бастасаңыз, келесі қадам веб-сайтты құруда қиындықтар туғызатын веб-сайтты кімге қажет ететіндігін анықтау болып табылады. Бұл сценарийде сіздің мақсатты аудиторияңыз шағын бизнес иелері болуы

Сіз мақсатты аудиторияның демографиясын анықтай алатын болсаңыз, соғұрлым оларға жарнама бере аласыз. Бұл мысалда техникалық жағынан аз болуы ықтимал шағын бизнес иелеріне назар аударған дұрыс болар еді. Шағын бизнес иелерін мақсатты аудитория деп санамай, белгілі бір жерде белгілі бір жастан асқан шағын бизнес иелеріне назар аударуды таңдауыңыз мүмкін.

Егер сіздің өніміңіз жалпы сипатта болса, мақсатты аудиторияны табу үшін сізге көп нарықтық зерттеулер жүргізудің қажеті жоқ. Егер аудитория неғұрлым нақты болса, сіз өз фокустары үшін сіздің клиенттеріңіз туралы деректер жинау маңызды. Деректерді жинаудың бір әдісі - сіздің веб-сайтыңызға немесе бизнесіңізге кіретіндерге сізге қажетті ақпаратты жинайтын сауалнаманы толтырған жағдайда арнайы баға немесе купон кодын ұсыну.

Нарықты зерттейтін компаниялар зерттеудің осы түрін жүргізуге де көмектесе алады

Мақсатты аудиториялар бизнеске жарнаманы тиімді жүргізуге көмектеседі, өйткені сіздің мақсатты аудиторияңыз кім және оларға қалай жетуге болатындығын білесіз. Мүмкіндігінше көбірек адамдарға жету маңызды болғанымен, көбінесе халықтың белгілі бір бөлігіне ғана назар аудару шектеулі сияқты, ал сіз әлеуетті тұтынушылармен тікелей байланысуыңыз керек.

Мүмкіндіктер:

- Мақсатты аудитория - бұл бизнестің мүмкін клиенттері ретінде анықталған адамдар тобы.
- Мақсатты аудиториядағы адамдар жасы, орналасқан жері немесе әлеуметтік-экономикалық жағдайы сияқты демографиялық ұқсастықтармен бөліседі.
- Мақсатты аудиторияны анықтау тиімді маркетингтік хабарламалар жасауға көмектеседі.
- Тек мақсатты аудиторияға назар аудару басқа әлеуетті клиенттерді елеусіз қалдыруы мүмкін.

Мүмкіндіктер: Тірек сөз арқылы аудиторияны табу

• Ол географиялық орынға, тілге және тұтынушылар шолу үшін пайдаланатын құрылғыға негізделген іздеу шарттарын, сөздерді немесе сөз тіркестерін сүзуге мүмкіндік береді.

• Ол белгілі бір кілт сөздің белгілі бір уақыт аралығындағы іздеу көлемінің өзгеруін талдауға көмектеседі.

• Адамдар іздейтін кілт сөздерді табудан басқа, құрал мақсатты аудиторияның психологиясын түсінуге көмектеседі.

3. ЖАЗЫЛЫМ ҮДЕРІСІ

Ғылыммен айналысатын немесе зерттеу жұмысын жүргізіп жатқан кез келген адам өзінің күнделікті уақытын өзіне ыңғайлы етіп жоспарлап алады. Сонымен қатар, әрбір адам өзінің жұмысы мен атқаратын қызметіне байланысты жекелеген мақсаты мен міндеттері де болады. Осыған орай, зерттеу жұмысымен немесе жазба жұмысымен айналысып жатқан адамдардың мақсатына қарай еңбектерінің көлемі мен жанры болады. Осылайша, олардың күрделілігі мен қиыншылықтары айқындалады.

Мәселен, докторлық жұмыс жазып жатқан студент пен шағын тақырып бойынша жоба жұмысын жазып жатқан студенттердің жұмысының құрылымы мен қиыншылығында біршама алшақтық бар. Мәселен, 8000 сөзден тұратын курстық жұмысты жазу үшін бір студенттің шамамен үш ай уақыты кетуі мүмкін. Сондай-ақ, студенттің жазу тәжірибесіне қарай уақыт жұмсауы әр түрлі болуы мүмкін. Жазба жұмысына машықтанған студент зерттеу жұмыстарын тез, әрі тиімді етіп жазып шығуына мүмкіндігі зор.

Қазіргі ақпараттық технологияның дамыған заманында компьютер көмегімен немесе ұялы телефон көмегімен хат жазу арқылы бірнеше минуттардың ішінде біршама сөздер жазуға болады. Бірақ, академиялық бағыттағы мәтіндердің күрделілігі мен құрылымына байланысты оларды жазуға деген уақыт, әдетте өте тығыз болып жатады. Осылайша, көп студенттер жазба жұмысының өткізілетін уақытының келіп қалғанын мүлдем байқамай қалады. Ол үшін ең алдымен уақытты тиімді және пайдалы өткізудің қарапайым шарттарын меңгерген жөн.

Жұмысты жазу

Академиялық жазба жұмысын жазу көптеген үдерістен тұратын күрделі жұмыс. *Жұмыс жоспарлау, мәлімет жинау, алғашқы нұсқаны жазу, қайта жазу және оны түзету* сияқты үдерістерге толы. Алғашқы нұсқаны тақырыпқа байланысты түртпелер мен жоспарға қарай отырып жасаған жөн. Сонымен қатар, алғашқы нұсқадан бастап сілтемелер беруді және оны дұрыс қолдану ережесін сақтаған абзал. Себебі, дереккөзіне сілтемелер берілмесе, кейін ақпараттың қайдан алынғанын ұмытып қалуға болады және бұл үлкен плагиаттық қателікке ұрындыруы мүмкін.

Жазба жұмысын жалпы тақырыпқа қатысты мәліметтерді жүйелі түрде жазу арқылы бастай берген жөн. Жазба стилі мен грамматикалық қателіктері туралы тым көп алаңдаудың қажеті жоқ. Жазба жұмысының алғашқы нұсқасы көлем талабы мен тақырыпқа қатысты ақпараттардың дұрыс берілуін қамтуы тиіс. Алғашқы нұсқада негізінен мазмұнға мән беру қажет. Ақпараттар мазмұны жағынан дұрыс берілсе, тілдік кемшіліктерді соңынан түзетуге болады.

Жоспарлау

Жұмысты сәтті аяқтау үшін әрқашан оны жоспарлап алған жөн. Академиялық бағытта жұмыс жасау қашанда жоспарлауды қажет ететін үдеріс. Сондықтан, академиялық жұмысты сәтті жазып шығудың бірден-бір жолы ең алдымен зерттеу жасау болса, екіншіден жоспарлау.

Жоспар алғаш құрылғанда ретсіз болуы мүмкін. Себебі, автор өз ойына келген алғашқы идеяларды өз жазбасына қосу үшін жоспарға енгізуі мүмкін. Мұндай жоспарды құрудың мынадай жолдары бар. Студент олардың ішінен қолайлы деген біреуін таңдап алуы қажет.

Ой шақырту - ойшақырту амалы тақырыпқа байланысты ойға келген кез келген сөздерді жазу. Содан кейін, оларды ұмытып қалмас үшін тақырыпшаларға топтастыру қажет. Бұл амал біршама ретсіз орындалуы мүмкін, бірақ тақырыпқа байланысты ойға келген кез келген идеяларды қағазға түсірудің жақсы тәсілі.

Топтастыру - бұл әдіс ойшақырту амалына ұқсас, бірақ өзіне тән ерекшелігі бар. Бұл әдісті қолдану барысында тақырыпқа байланысты ойға келген сөздерді қағаз бетіне түсіру, тек оларды тақырыпшаларына байланысты топтарға жіктеп жазуға болады.

Тізім жасау - бұл топтасыра жазудың жүйелі түрі. Мұнда негізгі ойдан бастап, осыған байланысты туындаған тақырыпшаларға байланысты туындаған идеяларды жалғастырып жазу. Бұл жазылым барысында қандай тұжырымдарға келу қажет екенін ұмытпауға мүмкіндік береді.

Сауал қою - жоспарлаудың мұндай түрінде жазба жұмысының негізін құрайтын бөлімдерін сұрақтары туралы ойлану қажет. Әрбір бөлім үшін негізгі деген бір сұрақтан ойлап табу қажет. Жазба барысында осы сұрақтарға жауап беру қажет болады.

Тақырыпқа байланысты өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Жазба жұмысы барысында қалай уақытты үнемдеуге болады ?
2. Не себепті жазба жұмысының уақытын жоспарлауымыз қажет ?
3. Жазба жұмысын не себепті мерзімінен бұрын аяқтауымыз қажет ?
4. Ғылыми әдебиеттерге шолуды қалай жасауға болады ?
5. Жазба жұмысын қалай бастауға болады ?
6. Тақырыпқа байланысты зерттеу жұмысын қалай жасауға болады ?
7. Алғашқы нұсқа дегеніміз не және оны жазу үшін қандай шарттарды ескерген дұрыс ?

?

Тақырыпқа байланысты өзін-өзі тексеруге арналған жаттығулар:

1. Мына сұрақтарға жауап беріңіз:

- Мен нені зерттегелі жатырмын?
- Менің мамандығым қандай?
- Менің мамандығыма қатысты қандай салалар бар?
- Мен ҚР-дағы азаматтар, мекемелер немесе қоршаған орта туралы мәліметтерді қолдана аламын ба?
- Мен өзіме берілген 1 семестр уақыт ішінде тақырып бойынша не жаза аламын?
- Менің мамандығым бойынша ең қызықты немесе зерттеуді қажет ететін қандай бағыттар болуы мүмкін?

2. Ойыңызға келген кез келген сұрақтардың жауабын жазып алыңыз.

3. Жазып алған жауаптарыңызды сыныптасыңызбен немесе мамандығыңыз бойынша бірге оқитын студентпен салыстырыңыз, қай тақырып бойынша эссе жазуға болатынын, оған шамамен қанша уақыт кететінін және әдебиеттерді қалай табуға болатыны жөнінде ақылдасыңыз.

4. Академиялық адалдық немесе плагиаттан сақтану жолдары

Академиялық адалдық жазба этикасының түп-тамырылым принципі болып саналады. Ол өз кезегінде ғылыми қызметкерлердің зерттеу жұмыстарының негізгі мәнерлері, деректері, нәтижелері және анықтамалары туралы өзара шынайылықты біліреді. Бұл принциптің келіп шығуы, плагиатты, деректерді қалыптастыру, дәлелсіздіктерді немесе ақпаратты жасыру кезінде қаншалықты азайтуы мүмкін, зерттеушілерге сенімділікке кедергі келтіреді.

Қазіргі кезде көптеген студенттердің плагиаттық жөніндегі мағлұматтары аз болғандықтан, өздерінің плагиаттық нормаларын жиі бұзатынын байқай бермейді.

Плагиаттық дегеніміз біреудің сөзін немесе ойын, пікірін өз сөзі ретінде қолдану және ол өрескел заң бұзушылық болып табылады. Плагиаттықтан сақтану үшін қолданылған дереккөздеріне және айтылған пікірдің авторына сілтеме жасау қажет. Кейде студенттер автордың кейбір сөздерін сәл ғана өзгертіп плагиат ережесін сақтадым деп есептейді,

сондықтан да автор сөзін толықтай басқа мағыналас сөздермен алмастырып беру маңызды болып табылады.

Эссені жазу барысында студент өз ойын жазғаны дұрыс. Академиялық жазылым барысында студент кітаптарды, газеттерді, ғылыми журналдарды, вебсайтарды және өзге де материалдарды қолдануы мүмкін. Бірақ оларды плагиаттық жасамай өз еңбектерінде қолдана білудің маңызы зор. Сонымен, плагиаттық:

- өзге адамның ойын немесе идеясын ұрлау немесе қолдану;
- біреудің ойына, сөзіне сілтеме жасамай қолдану;
- осы кезге дейін айтылған ойды немесе идеяны өз ойы ретінде беру.

Плагиаттық көптеген елдерде өрескел заң бұзушылық болып табылады. Плагиат бойынша жауапқа тартылған ЖОО-ның оқытушылары ғылыми атағынан айрылып, жұмысынан шектетілсе, студенттер оқудан шығарылады. Қазіргі таңда біздің елімізде де плагиаттықпен күресу жолдары қалыптасқан және заң бойынша жауапкершілікке тартылады.

Әдетте жиі кездесетін плагиаттық түрлерін шартты түрде мынадай топтарға бөлуге болады:

- Қасақана плагиаттық жасау нақты сілтеме берместен өзгенің ойын немесе сөзін қолдану;
- өзіне-өзі плагиаттық жасау бұрын жазылған өз жұмысын рұқсатсыз қайта қолдану;
- тыныс белгілерді дұрыс қолданбай плагиаттық жасау немесе өзгелердің сөзін арнайы тыныс белгілерсіз қолдану;
- абайсызда плагиаттық жасау материалға сілтеме беруді, тыныс белгілерін қоюды, парафразаға сілтеме жасауды ұмытып кету.

Плагиаттықтан сақтану жолдары.

Плагиаттық жасамау жазып отырған тақырып туралы толық мәлімет алуға, ойды қорытындылауға, жүйелеуге тақырыпты талдауға үлкен ықпалын тигізеді. Плагиаттықтан сақтану үшін өзге еңбектерден алынған басқа авторлардың сөзіне, оларға жасалған қорытындыға және парафразаға

қашанда талапқа сай сілтеме берілуі қажет.

Плагиат жасамау үшін мына амалдарды орындаған абзал:

◆ Сілтеме жасау - басқа бір автордың пікірін қолдану үшін үнемі сол авторға сілтеме жасауды ұмытпау керек. Сілтеме дегеніміз өзге автордың ойын немесе сөзін алған әдебиетті, яғни материалды көрсету.

◆ Төл сөзді қолдану - мәтіннен керекті деген ақпаратты өзгертпей сол күйінде тырнақшаға алу арқылы қолдану. Кейде бұл тура сілтеме жасау деп те аталады.

◆ Парафраз жасау - автор сөзін мағынасын сақтай отырып өз сөзімен қайта жазып шығу. Қазақ тілі ережесі бойынша өзгенің сөзін мағынасын өзгертпей қайталау «төлеу сөз» деп аталады. Бұл әдіс студент үшін өзге автор ойын толық түсінуге көмегін тигізеді.

◆ Қорытынды жасау - студенттің оқыған, көрген немесе тыңдаған дәрісінің мазмұнын түсінгендігін көрсетеді. Бұл академиялық жұмыстың басты мақсаты. Ол үшін өзге авторлардың пікірлеріне сілтеме жасай отырып еңбектің қысқаша мазмұнын беруге болады.

Үнемі өзге авторлардың сөздерін идеяларын қолданғанда сілтеме жасап отыру қажет. Идея авторына сілтеме жасамау плагиаттыққа деген сезік тудыруы мүмкін. Зерттеу жұмысын жазуды бастамас бұрын тақырып жайында жазылған еңбектерге шолу жасау қажет. Сол себепті, алдымен қажетті ғылыми әдебиеттер мен құжаттарды мұқият таңдап алып, оларды жүйелеп алу қажет. Қолданылатын материалдарды жұмыста плагиат талаптарын сақтай отырып қолдану үшін төл сөз, төлеу сөз және қорытындының қолданылу жолдарын жақсы білу қажет.

Төл сөз

Төл сөздерді қолдану кез келген ғылыми еңбекті жазу барысында қолданылатын әдістердің қатарына жатады. Төл сөздерді дұрыс қолдану автордың мақала жазып отырған тілді қаншалықты меңгеруіне тікелей байланысты. Сондай-ақ, төл сөздерді қолдану барысында мыналарды меңгеру қажет:

- төл сөз еш өзгеріске түспей қолданылуы қажет;
- төл сөз тырнақшаға алынуы шарт;
- төл сөздер жиі қолданбауы қажет;
- төл сөз негізгі ойды қолдау үшін ғана беріліп, негізгі ойды бермеуі керек;
- төл сөздің тілі анық және мазмұны нақты, шағын болуы тиіс;
- төл сөздің авторы осы саланың беделді ғалымы болуы тиіс;
- төл сөздің грамматикалық құрылым автор тілінің грамматикалық құрылымымен сай болуы тиіс.

Төлеу сөз (парафраз) Төлеу сөз өзгенің сөзін мағынасын сақтай отырып қайта жазып шығу. Бұл академиялық жазылымда «парафраз жасау» деп аталады. Парафраз көлемі жағынан түпнұсқаға қарағанда кішірек болуы мүмкін. Парафразға да міндетті түрде сілтеме жасалып, ақпарат алынған беті көрсетіледі.

Қорытынды жасау

Қорытынды мәтінді оқу арқылы ондағы негізгі деген ойды ғана беруге бағытталады. Оның негізгі мақсаты бір автордың еңбегіндегі негізгі ойды ықшамдап, өз сөзімен жеткізу. Бұл әдісті сөздік жағынан шектеу қойылған шағын еңбектер жазу барысында қолданған өте ыңғайлы, мәселен, шағын эссені жазу барысында жиі қолданылады. Қорытынды мен парафраз жасаудың өзара ұқсастықтары бар.

Екеуінде де автор өзгенің сөзін өз сөзімен береді, бірақ парафраз бір сөйлемді немесе параграфты төлеу сөзге айналдыруға негізделсе, қорытынды тек тұтас бір мәтіннің немесе тұтас бір беттегі негізгі деген ойды ғана беруге бағытталады.

Қорытынды жасау барысында ескеретін жайттар:

мәтінді оқу барысында негізгі мәліметтерді белгілеп отыру;

мәтіннің негізгі идеясы мен тұжырымын бұзбай ықшамды пікір жазу;

тұжырымды негіздеу үшін мәтіннен идеяны қолдайтын мысал келтіру.

Сонымен қатар өзге авторлардың сөзін қолданған кезде тыныс белгілерді дұрыс қолдану қажет. Әдетте, автор сөзін сол күйінде, яғни төл сөз ретінде алғанда тырнақша қолданылады. Бұл өзге автор сөзі мен жазушы (студенттің) сөзін ажыратуға көмектеседі. Өзге авторлардың пікірлерін қолданғанда, үнемі сілтеме жасап отыру қажет. Идея авторына сілтеме жасамау плагиатқа деген сезім тудыруы мүмкін. Сол себепті төл сөз (дәйексөз) бен парафраз (төлеу сөз) қолданылған жағдайда міндетті түрде сілтеме алынған бет көрсетілуі тиіс. Ал қорытынды жасалса, сілтеме жасалғанымен беті көрсетілуі міндетті емес, себебі автор толық бір дереккөздегі негізгі идеяны қорытындылап беруі мүмкін.

Зерттеу жұмысын жазуды бастамас бұрын тақырып жайында жазылған еңбектерге шолу жасалынатыны белгілі. Сол себепті қажетті деген ғылыми әдебиеттер мен құжаттарды мұқият тандап алып, оларды жүйелеп алу қажет. Пайдаланылатын материалдарды плагиат талаптарын сақтай отырып қолдану үшін төл сөз, төлеу сөз және қорытындыны жасау жолдарын жақсы білу қажет.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Плагиат дегеніміз не?
2. Плагиаттан қалай сақтануға болады?
3. Төл сөздерді қалай қолдануға болады? 4. Парафраз дегеніміз не?
5. Сілтеме жасаудың қандай стильдерін білесіз?
6. Неліктен өзге авторларға сілтеме жасауымыз қажет?

7. Плагиат жасаған адамға қандай жаза қолданылуы мүмкін?

1-жаттығу.

Кестедегі әрекеттердің дұрыс немесе бұрыс екенін анықтаңыз:

Әрекеттер	Дұрыс	Бұрыс
Мен өзге адамның идеясын сілтемесіз қолдана аламын.		
Мен өз досымның жұмысын қолдана аламын.		
Мен жалпыға белгілі немесе жалпы қабылданған идеяларға сілтеме келтіруге тиіспін.		
Мен интернеттен алынған ақпараттарды, олардың қай- дан алынғанын көрсетпей-ақ, өз жұмысымда қолдана аламын.		
Мен бір жұмысты екі түрлі пәнге тапсыра аламын.		
Мен осы кезге дейін жарияланған мақаламның атын өзгертіп, басқа бір журналға жариялай аламын.		
Мен біреуге өз жұмысымды тексертіп, көптеген түзетулер енгізе аламын.		

2-жаттығу. Мына амалдардың қайсысы плагиат болып есептелуі мүмкін:

Амалдар	Плагиат	Плагиат емес
Біреудің ойын қолданған кезде сілтеме бермеу.		
Мақаладан бернеше сөйлемді көшіріп алып, сілтеме жасамау.		
Жалпыға ортақ пікірлерді қолданғанда сілтеме бермеу. Мысалы: Қазақстандағы құрғақшылық – мемлекеттік деңгейдегі мәселе.		
Өз зерттеуіңіздің нәтижесін баяндау.		
Автордың мақаласынан тікелей ойларын сол күйінде алу және оған сілтеме беру, бірақ тырнақша белгісін қолданбау.		
Сыныптасыңыздың шығармасының бір азат жолын сілтеме жасамай қолдану.		

3-жаттығу. Төмендегі мысалдардың ішіндегі қайсысы екі әдебиетке сілтеме жасалған?

А) Зерттеу нәтижесі көрсеткендей, «агроөнеркәсіп кешенін дамыту» еліміздің экономикасын дамытудың негізгі тетігі бола алады [3, 85 б.].

Ә) Ғ. Мамановтың айтуынша, «Қазақстан агроөнеркәсіп кешенін дамыту – мемлекеттің экономикасын алға сүйрететін негізгі фактор» [3, 85 б.].

Б) Ғалымдар Қазақстан экономикасын көтеру агроөнеркәсіп саласын дамытумен тығыз байланысты екенін атап көрсетеді [3; 5 б.]

6-САБАҚ

ҒЫЛЫМИ ДЕРЕКТЕР ҚОРЫ, ЭЛЕКТРОНДЫ КАТАЛОГТЕР

1. Ғылыми деректер қоры:

деректерге сұратым жіберу ережелері, тірек сөздер бойынша іздеу.

2. Отандық және шетелдік мәліметтер қоры (Қазақстандық ұлттық электрондық кітапхана – kazneb.kz, ҚР ұлттық академиялық кітапханасы – <https://nabr.kz>; elibrary.ru, <http://www.diss.rsl.ru>. Amazon каталогі бойынша отандық және шетелдік ғылыми баспаларды іздеу.

3. Академиялық қоғамдастық құрылымы: ғылыми орталықтар, баспалар, журналдар. Қазіргі академиялық кеңістікке бағдарлану

Ақпараттық технологияның құралдары – компьютердің анықталған типі үшін бір немесе бірнеше байланыстағы программалық ақпараттардың, жұмыс технологиясының қолданушысы мен қойылған мақсатқа жетуіне мүмкіндік береді. Ақпараттық технологиялардың негізгі **мақсаты** – бағытталған мақсаттар әрекетінен өңделген ақпаратты қолданушыға жеткізу. Ал ақпаратты жүйенің басты **мақсаты** – ақпаратты беруді және сақтауды ұйымдастыру.

Ақпараттық жүйе – компьютерлік ақпараттық технологияны қолдайтын шешімдерді қабылдау және ақпараттық өнімдерді өндіру үшін адамдық-компьютерлік жүйені қолданады. Көп жағдайларда мұрағаттан немесе кітапханадан қажетті ақпаратты жедел түрде іздеу мәселесі жиі соқтығысамыз. *Ақпаратты іздеу жүйесі* (АІЖ) бұл – ақпаратты іздеу тіліне негізделген ақпарат көзінің сипаттамасымен, арнайы базадан іздеуді және қажетті шарттарға сәйкес деректерді де сұрыптау жүйесінің жиынтығы. Ақпаратты іздеу жүйесі мәліметтер қорынан толық ақпарат алуға мүмкіндік береді.

Ақпаратты іздеу жүйесін (АІЖ) жасау мен қолдану 1950-жылдардың соңы мен 1960-жылдардың басында басталды. АІЖ қолданушының сұранысы бойынша, мәліметтер қорына сүйене отырып жүзеге асырады. АІЖ білім қорында ауқымды кең қолданысқа ие.

Кез келген АІЖ-нің басты мақсаты – қолданушының ақпараттық қажеттілігіне сәйкес ақпаратты іздеудің релеванттілігін қамтамасыз ету. Релеванттілік – бұл дайындалған іздеу нәтижесінің қорытындыға сәйкес болуы. Яғни, іздеу барысының нәтижесінде, ештеңе жоғалтпау және де тек сұранысқа сәйкес ақпаратты шығару.

Жалпы ақпаратты іздеу 4 кезеңнен тұрады:

- Ақпараттық қажеттілікті анықтау және сұранысты дұрыс құрастыру;
- Ақпаратты массивті мүмкін құраушылардың жиынтығын анықтау;
- Табылған ақпараттық массивтерден ақпаратты бөліп алу;
- Алынған ақпаратпен танысу және іздеу нәтижесін бағалау.

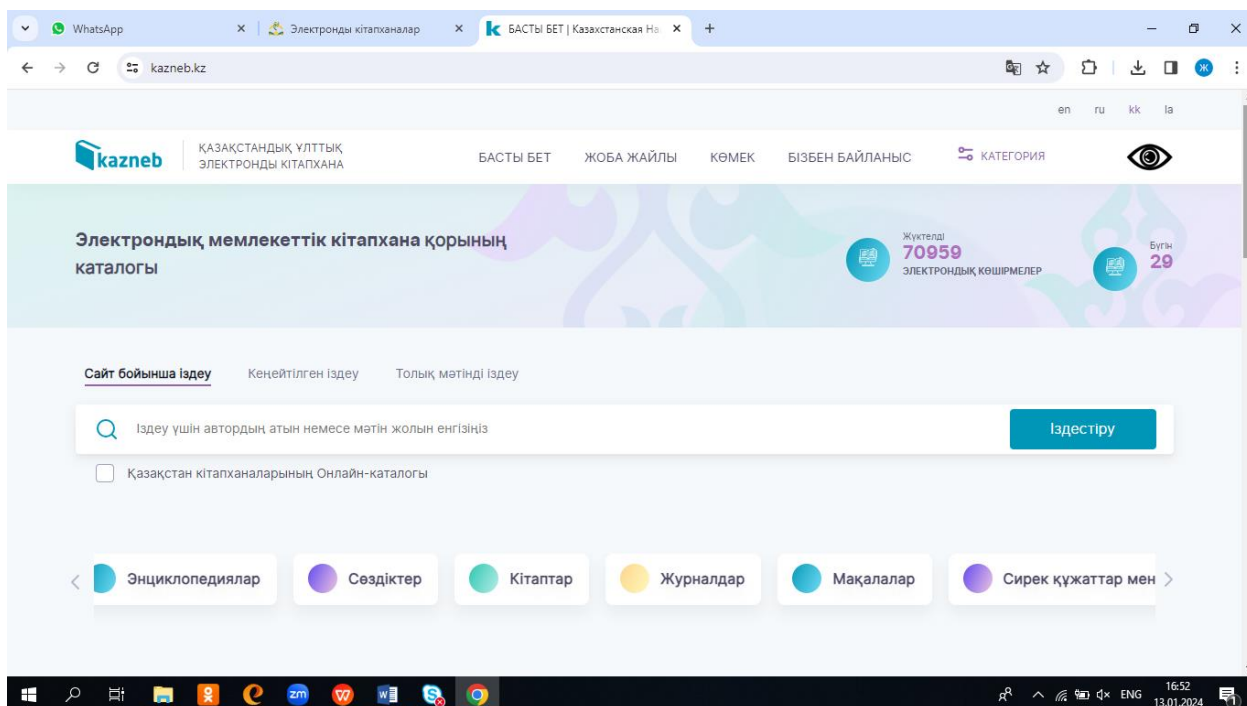
Іздеудің әдістері:

Мекенжайлық іздеу – бұл сұраныста көрсетілген тек формалді көрсеткіштер бойынша құжатты іздеу үрдісі. Жүзеге асыру үшін келесі шарттар қажет:

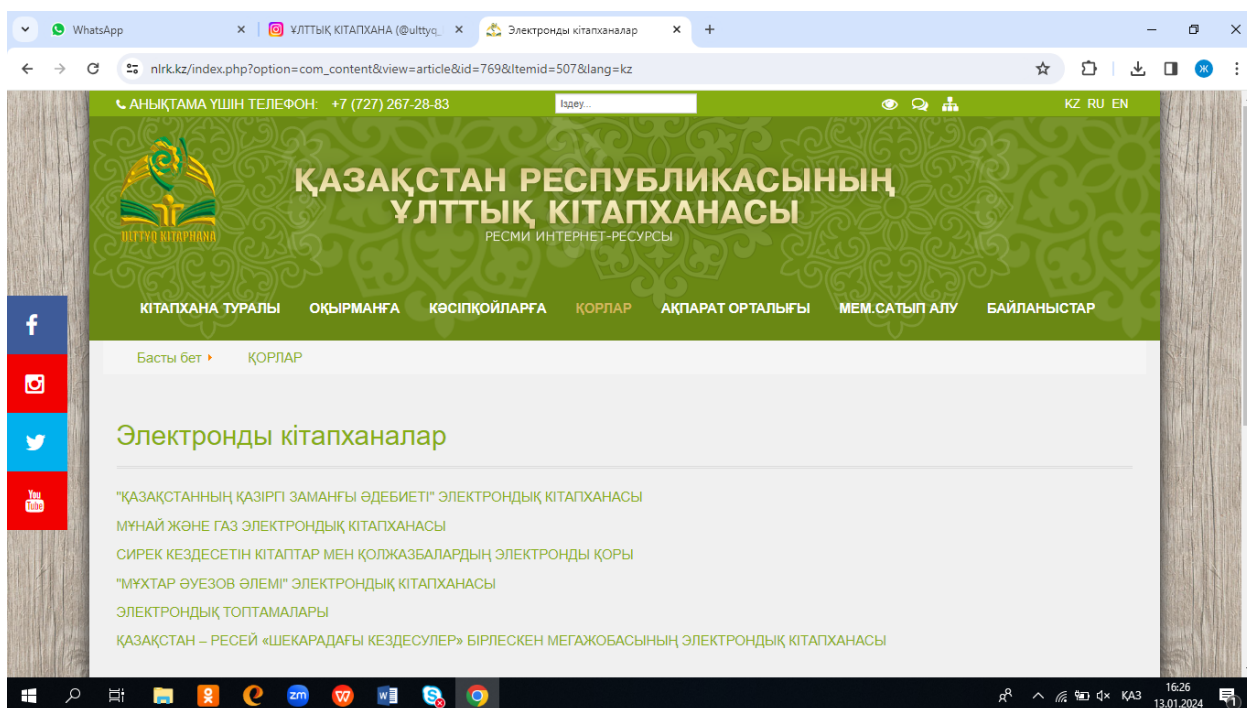
1. Құжатта мекенжайдың нақты болуы;

2. Жүйенің сақтау қоймасында немесе есте сақтау құрылғысында құжаттың орналасуын қатаң түрде қамтамасыз ету.

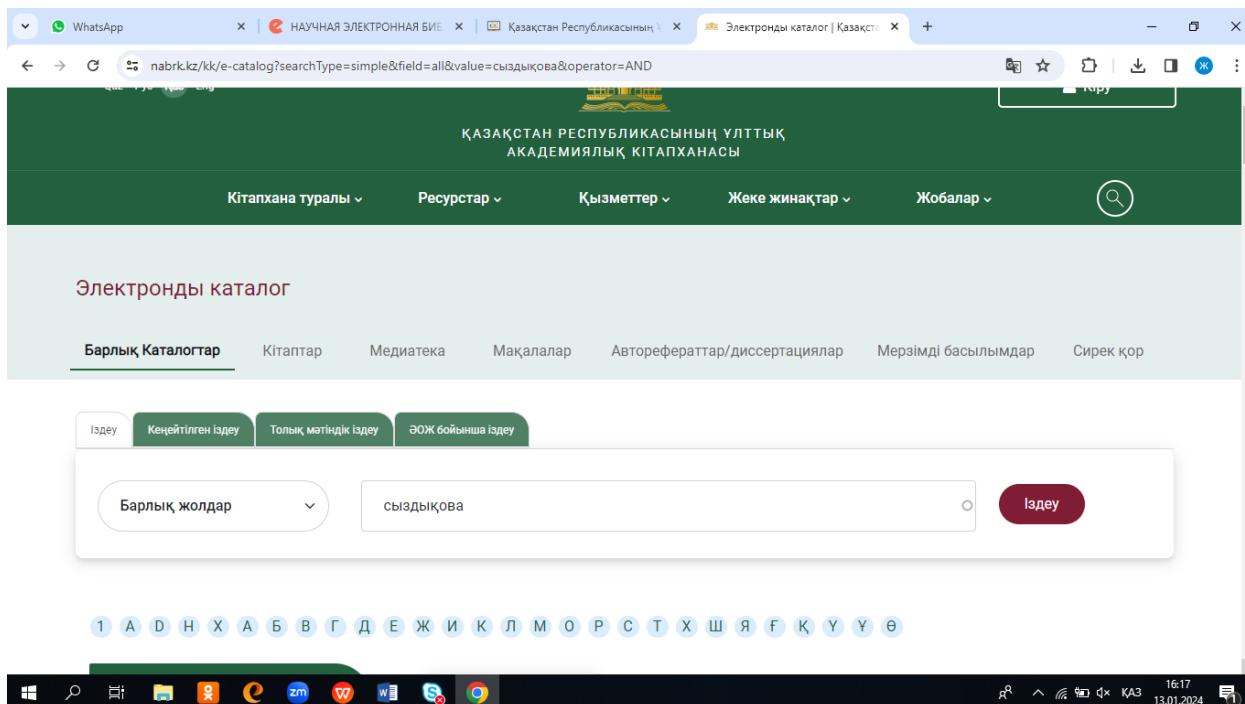
Құжаттың мекенжайы ретінде веб-серверлердің және веб-беттердің, библиографиялық жазбалардың элементтері және сақтау қоймасындағы құжаттың сақталу мекенжайы болады. Мәселен, *1-4 суреттерден* веб-сайттарды іздеуге болады.

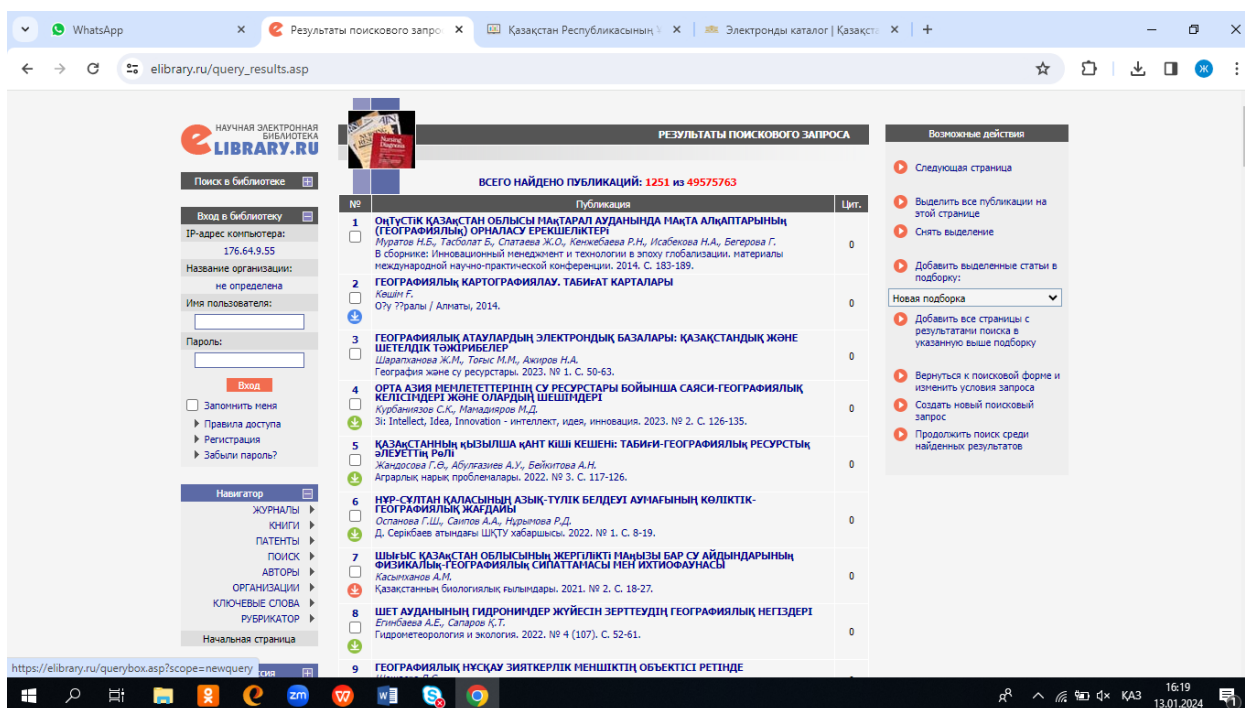
1-сурет. ҚазҰЭК порталының мекенжайы www.kazneb.kz

2-сурет. ҚР Ұлттық кітапханасының басты беті <https://nlrk.kz>

3-сурет. ҚР Ұлттық академиялық кітапханасының басты беті <https://nabr.kz/>

4-сурет. Ғылыми электронды кітапхана <https://elibrary.ru/>

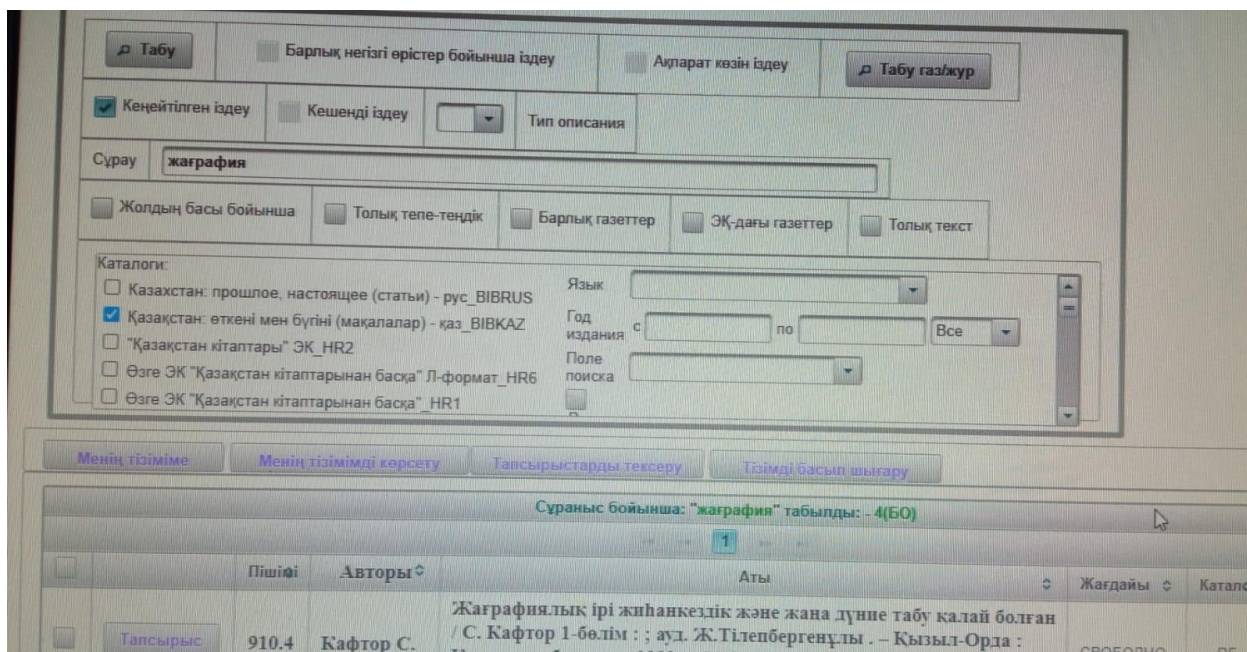
Семантикалық іздеу – құжатты мазмұны бойынша іздеу үрдісі.

Шарттары:

1. Құжаттың мазмұнын және сұранысын табиғи тілден ақпараттық іздеу тіліне аудару және құжат пен сұраныстың іздеу бейнесін құрастыру;

2. Іздеудің қосымша шарттары көрсетілетін іздеу сипаттамаларын құрастыру.

Семантикалық іздеу барысында көптеген құжаттар мекенжайсыз табылады. Мысалы, кітапхана мекенжайсыз көрсетілген библиографиялық жазбалардың жиынтығы.

Құжаттық іздеу – қолданушының сұранысына сәйкес ақпараттық іздеу жүйесінің қоймасынан алғашқы құжаттарды және деректер базасынан екінші деңгейдегі құжаттарды іздеу үрдісі.

Құжаттық іздеудің екі түрін ажыратуға болады.

1. Кітапханалық, алғашқы құжаттарды табуға бағытталған.
2. Библиографиялық жазба түрінде ұсынылған құжаттар туралы мағлұмат табуға бағытталған.

Ғылыми электронды кітапхананың көмегімен зерттеу тақырыбы бойынша әдебиеттерге шолу жасауға болады. Оны библиографиялық қызметте пайдалану мүмкіндіктерін қарастыра аласыз. Жоғарыда аталған сайттар арқылы ұсынылған дереккөздерге жүгінуге болады.

Ұсынылған материал **eLibrary.RU** ғылыми электронды кітапханасының мәнін қарастырады, ғылыми электронды кітапханаға қолжетімді библиографиялық ресурстардың алуан түрлілігін көрсетеді. Оларды зерттеушілердің де, кәсіби библиографтардың ба библиографиялық қызмет көрсету үдерістерінде пайдалану мүмкіндіктері сипатталады.

Ғаламторды пайдалану барысында сайттар атауының құрылымына мән берген дұрыс. Білім және мемлекеттік деңгейде маңызы бар сайттар **.edu**, **.ac**, **gov** қосымшаларын қолданады. Ал керісінше **.com**, **.co** қосымшалары бар сайттарға мұқият болу қажет. Мұндай сайттар коммерциялық бағыттағы метариалдарды жариялайды. Коммерциялық бағытта емес ұйымдардың сайттары **.org** қосымшасын қолданады (мысалы, **united kingdom.org**).

Халықаралық мәліметтер қоры ғылыми журналдардағы, кітаптардағы, патенттердегі жарияланымдардың абстрактілі деректер қорын көрсететін халықаралық деректер базасы. Мұнда ғылымның әр саласындағы қажетті материалдарды тақырып бойынша да, жарияланымдар авторлары бойынша да, авторларға сілтемелер бойынша іздеуге мүмкіндік береді. Мәселен, **Web of Science** (Thomson Reuters компаниясы) (жаратылыстану, әлеуметтік, гуманитарлық және өнер салаларын қамтитын ең үлкен дерекқор болып табылады); **Scopus** (Elsevier баспасы, техникалық, медициналық және гуманитарлық ғылымдарға арналған библиографиялық мәліметтер базасы болып табылады); **MatgSciNet** (математика мен статистикаға арналған мәтіндік деректер базасы); **zbMATH** (математика, информатика, физика салаларының мәліметтері бар); **Springer** (биология, медицина, физика, математика, гуманитарлық ғылымдарды қамтиды); **Georef** (геология мен геоғылымды қамтиды).

Өзіңіздің ғылыми зерттеуіңіз бойынша Қазақстан Республикасы Білім және жоғары білім министрлігі Білім және ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынатын ғылыми басылымдарға жариялай аласыз немесе сол жерден соңғы жаңалықтармен енгізілген ғылыми мақалаларды қарай аласыз. 1-кесте

№	Журналдың атауы
1	ҚазҰУ хабаршысы. Биология сериясы.
2	Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Биология ғылымдары сериясы
3	ҚазҰУ хабаршысы. Экология сериясы.
4	ҚарМУ хабаршысы. Биология, медицина, география сериялары
5	Д. Серікбаев ат. Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университетінің хабаршысы
6	Гидрометеорология және экология
7	Қазақстан Республикасы Ұлттық ядролық орталығының хабаршысы
8	Қазақстан-Британ техникалық университетінің хабаршысы
Ескерту. Жыл сайын тізім жаңартылып отырады.	

1-кесте. Білім және ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынатын ғылыми басылымдар тізімі

«КАБИС» – автоматтандырылған ақпараттық-кітапханалық жүйесі кітапхана қорын жабдықтау мен өңдеу процесін жүйелеуге, электронды каталогтарының мәліметтер базаларын құруға және олармен ақпаратты іздеуін қамтамасыздандыруға арналған. Кітапхана-библиографиялық процестерін автоматтандыру үшін «Kazakh Soft» ЖШС компаниясы өндеген «КАБИС» (Қазақ автоматтандырылған ақпараттық-кітапханалық жүйесі) лицензияланған кітапханалық бағдарламасы енгізілген. Электронды каталог – кітапхана жұмысының маңызды бір бөлігі. Жүйенің негізгі ерекшелік сипаттамасы — жылдам меңгеру мүмкіндігі, интерфейстің ыңғайлылығы, қазақ тілінде жұмыс жасау мүмкіндігі, (API) бағдарламалық интерфейсінің жүйелілігі, код сенімділігі, әкімшіліктендіру мен жұмыс жасаудың қарапайымдылығы.

Ғылыми кітапханалар арнайы бекітілген Кабис және Ирбис бағдарламалары арқылы жұмыс жасайды. Ғылыми кітапхана – ғаламтор желісіндегі өзінің электронды каталогын алғашқы орналастырушылардың бірі ретінде Қазақстан Веб-сайтының тарихына енді. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Ғылыми кітапханасы өте үлкен және онда кітаптар саны өте көп, сондықтан оны сақтауға, іздеп табуға және ол жайында ақпарат алуға ыңғайлы болу үшін арнайы құрастырылған бағдарлама бар.

1-жаттығу. Кестеде берілген материалдарды оларға берілген пікірлермен сәйкестендіріңіз

Материалдар	Академиялық тұрғыдан сараптама
Уикипедия	А) Мұндай кітаптардағы материалдардың тілі жеңіл болуы мүмкін, себебі бұл оқушылар мен студенттерге арналады. Оларды академиялық материал ретінде кеңінен қолдануға болады.
Massaget.kz	Ә) Мәтін оқиғасы қызық, оқуға жеңіл, әдеби тілмен жазылады. Бірақ академиялық дереккөз ретінде қолдануға болмайды.
Академиялық журналдар (ҚазҰУ «Хабаршысы»)	Б) мұндағы мақалаларды кез келген адам жазуы мүмкін және ондағы мақалалар редакцияланбаған. Бірақ олар тақырып туралы жылдам мәлімет табуға мүмкіндік береді және ғаламтор арқылы тез табылады.
«Егемен Қазақстан» газеті	В) Мұндағы мақалалар тек қана академиялық бағытта жазылады, тақырыбы мен зерттеу саласына байланысты түсіну қиын болуы мүмкін.

Әдеби кітаптар (Мысалы, «Абай жолы»)	Г) Мұнда соңғы жаңалықтар таратылып, олар саяси-қоғамдық бағытта болады. Олардағы кейбір мәліметтер негізінен академиялық бағыттағы материалдар ретінде қарастырылмайды.
Пәндерге байланысты оқулықтар	Ғ) Танымдық және ойын-сауық бағытындағы мәліметтер жарияланады. Академиялық материал ретінде қолданылмайды.

2-жаттығу.

<https://kazneb.kz/> сайты арқылы өзіңізді қызықтырған тақырыбыңыз бойынша мәлімет іздеңіз. Сол мәліметтерді топ болып талқылаңыз (іздеу әдістері, жолы, тапқан дереккөздерінің академиялық бағыттағы еңбектер екенін дәлелдеңіз).

3-жаттығу. Кез келген электронды каталогтан іздеу жолына *Жағрафия, Аурона, Табиғаттың тылсым құбылыстары* сөздерін жазып, шыққан мәтіндердің академиялық бағытта жазылғандығы немесе жазылмағандығын анықтаңыз.

4-жаттығу. Ғылыми мақаланың академиялық бағытта жазылғандығы немесе жазылмағандығын анықтаңыз.

Қалаларды дамытуда көлік жүйесі шешуші рөл атқарады. Ол қала өмірі мен инфрақұрылымының көптеген аспектілеріне тікелей әсер етеді. Тиімді көлік жүйесі тауарлар мен адамдарды тезі және арзан тасымалдауға көмектеседі, бұл қаланың экономикалық өсуіне ықпал етеді. Жақсы дамыған көлік инфрақұрылымы да инвестиция тартуға және жаңа жұмыс орындарын ашуға мүмкіндік береді. Зерттеудің мақсаты – географиялық ақпараттық технологияларды қолдану арқылы Алматы қаласының көлік инфрақұрылымын зерттеу. Алматы қаласының көлік инфрақұрылымын зерттеу үшін географиялық ақпараттық технологияларды пайдалану – өте перспективалы тәсіл. ГАЖ (геоақпараттық жүйелер) кеңістіктік деректерді талдауға және визуализациялауға мүмкіндік береді, бұл көлік пен қала дамуы арасындағы қарым-қатынастарды анықтауға мүмкіндік береді. ГАЖ әртүрлі жол учаскелерінде және тәуліктің түрлі уақыттарында қозғалыс көлемін бағалау үшін пайдаланылуы мүмкін. Бұл көлік желісіндегі ең жоғары жүктеме және кедергілер мүмкін бар аймақтарды анықтауға мүмкіндік береді. Мақалада Алматы тұрғындары арасында жүргізілген әлеуметтік сауалнаманың нәтижелері берілген. Соның ішінде қала тұрғындары арасында әлеуметтік сауалнама жүргізу және SWOT-талдау жүргізу көлік желісін дамытудың ағымдағы жағдайы мен перспективаларының толық бейнесін береді. Бұл әдістер мен талдаулар – қаланың көлік жүйесін жақсарту және оның тұрғындарының қанағаттануын арттырудың маңызды құралы. (ҚазҰУ хабаршысы. География сериясы. №3, 2023).

1. Автор өзге авторлардың пікіріне сілтеме жасай ма?
2. Жалпы мәтін қай бағытта жазылған?
3. Электронды каталог арқылы осы бағыттағы мәтіндерді тірек сөздермен іздеп көріңіз
4. Мәтіннің дереккөзі <https://bulletin-geography.kaznu.kz/index.php/1-geo> қандай сайтқа жатады?

5-жаттығу. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Әл-Фараби кітапханасының электронды каталогы арқылы мәліметтерді қалай аламыз? Не байқадыңыз? Басқа кітапханалардан қандай ерекшеліктері бар?

6-жаттығу. Берілген үзінді қандай бағытта жазылған зерттеу жұмысының үзіндісі екенін анықтаңыз және зерттеу жұмысының қандай құрылымы екенін табыңыз?

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Ғылыми кітапханасы 2016 жылдан бастап кітаптарды және басқада ақпараттарды сақтауға, іздеп табуға және ол жайында ақпарат алуға ыңғайлы болу үшін арнайы құрастырылған программа – Ирбис программасын қолдана бастады. Жүйенің негізгі ерекшелік сипаттамасы – жылдам меңгеру мүмкіндігі, интерфейстің ыңғайлылығы, қазақ тілінде жұмыс жасау мүмкіндігі, (API) бағдарламалық интерфейсінің жүйелілігі, код сенімділігі, әкімшіліктендіру мен жұмыс жасаудың қарапайымдылығы.

Ирбис программасы Кабис бағдарламасына өте ұқсас. Ирбис пен кітаптарды немесе қандайда ақпараттарды іздеу үшін әрбір қолданушының жеке логині мен паролі болу керек. Бірақта қазір Кабистегі ақпараттар толық көшірілмеген Ирбис программасына. Сондықтан қазірде ғылыми кітапханаға келген ізденушілер Кабисті қолдану үстінде (<https://altyn-orda.kz/otchet-po-praktike-al-farabi-atyndagy-gylymi-kitaphana/>).

7-жаттығу. Мәтіндегі гиперсілтемемен берілген сөздерге анықтама беріңіз

Кітапхана қорындағы баспадан шыққан және қолжазба күйіндегі шығармалардың тізімі. Каталог кітапхана қорының мазмұнын көрсетуде, оқырмандардың қажетті кітапты тауып алуында, кітапхана міндеттерін шешуде көмекші құрал болып табылады. Кітапхананың кітап қорын жасайтын түрлі тақырыптағы баспадан шыққан шығармалар мен оқырмандар талабының әрқилылығы Каталогтың күрделі жүйесін құруды қажет етеді. Атқаратын қызметіне қарай кітапхана Каталогы – оқырмандар Каталогы және жұмыс Каталогы болып бөлінеді. Жұмыс Каталогына оқырмандар сирек талап ететін және ескірген әдебиеттердің тізімі енеді. Материалдарды топтастыру жағынан Каталогтар жүйелік, пәндік, әліпбилік, нөмірлі тағы басқа болады. Каталогтарға баспадан шыққан шығармалар түрлері тізіледі: кітаптар, мерзімді басылымдар, графикалық шығармалар, стандарттар, патенттер және авторлық куәліктер. Ірі кітапханаларда кітапхананың толық қорын қамтитын бас Каталогпен қатар бөлімдердің қорын көрсететін Каталогтар құрастырылады. Кітапхананың және кітапханааралық абоненттің ақпараттық қызметі кеңейген сайын жинақтау Каталогның маңызы артады. Ол бірнеше дербес кітапханалардың қорын көрсетеді және территориясына не саласына қарай жасалады. Форма жағынан каталогтар карточкалы Каталог, баспалы каталог (кітап түрінде), блоккарточкалы каталог (блокнот немесе альбом түрінде) болады. Мезгілінде толықтырып, өзгертіп отыруға ыңғайлы болғандықтан, карточкалы каталог көп тараған (<https://kk.wikipedia.org/>).

Пайдаланған әдебиеттер

- 1.Абильдина А., Разахова Б. Электронды каталог – ақпарат іздестірудегі басты құрал//Ақпараттық-инновациялық технологиялар: ғылым, білім және бизнестің интеграциялануы. 1-том. Алматы, 2011. -40 б.
2. Мамырова К. Электронды кітапхана үдерісіндегі отандық ерекшеліктер//Отандық және шетелдік кітаптану, кітап шығару, кітап тарату істерінің теориясы мен тәжірибелері: мәселелері, ізденістері мен шешімдері. Алматы, 2012. -69 б.
3. <https://www.nlrk.kz>
4. <https://nabr.kz/>
5. <https://kazneb.kz/>
6. <https://www.internauka.org/blog?cat=4>
7. <http://control.edu.gov.kz/>

7-САБАҚ

ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУДІҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Дәрістің мазмұны: ғылыми зерттеулердің әдісі мен әдіснамасы туралы ұғым, эмпирикалық зерттеу әдістері, абстракциялау, талдау, синтез, индукция және дедукция, модельдеу, идеализация, формализация, аксиоматикалық әдіс, гипотеза және болжам, теория.

Дәрістің мақсаты: ғылымның әдіснамасы, оның қызметі туралы түсінік қалыптастыру, ғылыми зерттеудің әдістерін таңдау мен қолдануға қойылатын талаптармен танысу.

7.1. Ғылыми зерттеулердің әдісі мен әдіснамасы туралы ұғым

Белгілі бір тақырыпқа қатысты мәліметтерді жинап, оларға талдау жасау және олардың нәтижесімен таныстыру қашанда қызығушылық тудырады және адамдардың дұрыс шешім қабылдауына тікелей әсер етеді. Сондықтан кез келген тақытыпта зерттеу жүргізу (мәселен, сауалнама мен сұхбат арқылы адамдардың пікірін білу, жол кептелісі немесе ауаның ластануы сияқты құбылыстардың себебін анықтау мақсатында) маңызды болып саналады.

Жалпы зерттеу жұмысы үшін мәліметтер мынадай жолдармен жиналады:

- **Құжаттар арқылы жинау.** Мұндай мәліметтерді жинау түріне түрлі құжаттар арқылы зерттеу жүргізуді жатқызуға болады. Мысалы, басшылық қызметте тиімді қызмет атқаратын тұлғалардың көшбасшылық қабілеттерін анықтау үшін олардың түйіндемесіне талдау жасау.
- **Адамдардың қарым-қатынасы, мінез-құлқы сияқты сыртқы көріністеріне бақылау жасау арқылы мәлімет жинау.** Мұнда зерттеуші бақылаушы рөлінде болып, түрлі өзгерістер мен құбылыстардың орын алуы жөнінде мәліметтерді қарастырады.
- **Адамдардың өздерінен мәлімет жинау.** Зерттеуші зерттеу тақырыбына байланысты адамдардың өздерінен мәлімет жинайды.

Олардың пікірі мен ойын, ұсыныстарын білу мақсатында сұрау алады. Сұрау алу сауалнама немесе сұхбат түрінде жүргізілуі мүмкін.

Зерттеу әдісін таңдау мәліметтерді жинап алудың әдісіне, яғни жолына тікелей байланысты. Бұл мәліметтің көлемді әрі оны талдау жолының күрделі екенін ескере отырып зерттеу әдісін таңдау керектігін көрсетеді.

Зерттеу жобасын жазу үшін зерттеу әдістерінің ішінен біреуін ғана тандап алуға болады. Әдіс түрінің таңдалуы зерттеу жобасының мақсатына тікелей байланысты. Мәселен, әлеуметтік ғылымдар бойынша зерттеу жобаларын жүзеге асыру барысында **сұхбат, сауалнама** (бұл екі әдіс студенттер арасында кеңінен қолданылатын болғандықтан, кейінгі бөлімде жеке-жеке тоқталып өтпекпіз) және **бақылау, эксперимент, жазылған немесе айтылған жұмыстарды талдау, кейс стади, тәжірибелік зерттеу, бар мәліметтерге талдау жасау** (secondary analysis of data) әдістері кеңінен қолданылады.

Ғылыми зерттеу әдісі – объективті шындықты тану тәсілі. Әдіс іс әрекеттердің, тәсілдердің, операциялардың белгілі бір реттілігін білдіреді.

Оқытылатын объектілердің мазмұнына байланысты жаратылыстану әдістері мен әлеуметтік-гуманитарлық зерттеу әдістері ерекшеленеді. Зерттеу әдістері ғылым салалары бойынша жіктеледі: математикалық, физикалық, химиялық, биологиялық, медициналық, әлеуметтік-экономикалық және т.б.

Таным деңгейіне байланысты әдістер келесідей болып бөлінеді: эмпирикалық, теориялық және метатеоретикалық деңгейлер.

Эмпирикалық деңгей әдістеріне бақылау, сипаттау, салыстыру, есеп, өлшеу, сауалнамалық сұрау, әңгімелесу, тестілеу, эксперимент, модельдеу және т.б. жатады.

Теориялық деңгей әдістеріне аксиоматикалық, гипотетикалық, формализация, абстракциялау, жалпы логикалық әдістер (талдау, синтез, индукция, дедукция, аналогия) және т.б. жатады.

Метатеоретикалық деңгейдің әдістері диалектикалық, метафизикалық, герменевтикалық және т.б. болып бөлінеді. Қолдану саласы мен ортақтасу дәрежесіне байланысты әдістерді ажыратады:

Ғылыми зерттеудің «әдіс» ұғымын және «техника», «процедура» және «әдістеме» ұғымдарын ажырата білу керек.

Зерттеу техникасы деп қандай да бір әдісті пайдалану үшін арнайы тәсілдер жиынтығын айтады.

Зерттеу процедурасы деп іс-әрекеттердің белгілі бір реттілігін, зерттеуді ұйымдастыру тәсілін айтады.

Әдістеме – таным әдістері мен тәсілдерінің жиынтығы. Кез келген ғылыми зерттеу белгілі бір әдістермен және тәсілдермен, белгілі бір ережелер бойынша жүзеге асырылады. Бұл тәсілдердің, әдістер мен ережелердің жүйесі туралы ілімді **әдіснама** деп атайды.

«Әдіснама» ұғымы әдебиетте екі мағынада қолданылады:
- қандай да бір қызмет саласында (ғылым, саясат және т.б.) қолданылатын әдістер жиынтығы;

- танымның ғылыми әдісі туралы ілім.

Әрбір ғылым өзінің әдіснамасына ие. Әдіснаманың келесідей деңгейлері бар:

1. Барлық ғылымдарға қатысты әмбебап болып табылатын және оның мазмұнына танымның философиялық және жалпы ғылыми әдістері кіретін жалпыға бірдей әдіснама.

2. Туыстық ғылымдар тобы үшін ғылыми зерттеулердің жеке әдіснамасы, ол танымның философиялық, жалпы ғылыми және жеке әдістерін құрайды.

3. Нақты ғылымның ғылыми зерттеулерінің әдіснамасы, оның мазмұнына философиялық, жалпы ғылыми, жеке және арнайы таным әдістері кіреді.

Бақылау. Бұл әдіс арқылы мәліметтер жинау үшін адамдарға, жануарларға бақылау жасалады. Бақылау негізінде сапалық мәліметтер жиналғанымен, сандық мәліметтер де жиналуы мүмкін. Бақылау *сырттай* (зерттеуші бақылауды зерттелу тобына қатыссыз жүргізеді) және *іштей* (бақыланатын топпен бірге жұмыс жасайды немесе бірге тұрады) түрде жүзеге асырылады.

Эксперимент. Бұл әдіс арқылы себебі мен салдарының арасындағы байланыстарды қарастыруға болады. Бұл әдісті қолданудағы негізгі мақсат – әсер етуші факторды анықтау мақсатында тәуелді және тәуелсіз айнымалылардың өзара байланысын қарастыру. Мұндай әдістер жаратылыстану ғылымдарында кең тараған, бірақ әлеуметтік ғылымдарда да қолданыла береді. Мәселен, қылмыс көрсеткіші тәуелді айнымалы ретінде қарастырылса, жұмыссыздық көрсеткіші тәуелсіз айнымалы ретінде алынуы мүмкін. Бұл әдіс арқылы қылмыс көрсеткішінің өсуіне жұмыссыздықтың әсері бар ма немесе қылмыс өзге факторлардың (білім, инфляция, орташа жалақы мөлшері) әсерінен көбейіп не азайып жатыр ма деген сияқты жайттар анықталуы мүмкін.

Жазылған немесе баяндалған жұмыстарға талдау. Мұндай зерттеу әдістері негізінен тарих және әдебиет пен тіл білімі ғылымдарында кеңінен қолданылады. Ол баяндалған немесе жазылған жұмыстарға талдау жасау арқылы жүзеге асырылады. Бұл бағытта мазмұндық (күнделіктер, мұрағаттар мен газет мақалаларын қарастырады), лингвистикалық (тілді қолдану, қарым-қатынас барысындағы қолданысын қарастырады)

және тақырыптық (баяндалған немесе жазылған мәтіндердің саяси мәнін қарастырады) талдаулар жасалады.

Кейс стади. Бұл әдіс бір немесе бірнеше жайтты (оқиға, қарым-қатынас, тәжірибе) зерттеу нысаны ретінде алып, оны жан-жақты зерттеуге бағытталады. Әдістің жүргізілу барысында бақылау, сауалнама және сұхбат алу сияқты амалдар қолданылуы мүмкін.

Іс-әрекеттегі зерттеу (action research). Бұл зерттеу әдісі әлеуметтік ғылымдар саласында, әсіресе денсаулық сақтау мен әлеуметтік қорғау мекемелері және білім беру ұйымдарында зерттеу жүргізу үшін жиі қолданылады. Ол негізінен тәжірибелік зерттеу жұмысын жүргізу барысындағы нақты мәселелердің шешімін табуға бағытталады. Мәселен, мектеп мұғалімі күнделікті сабақ өткізу барысында жаңа немесе күрделі тақырыпты түсіндіруде, яғни тәжірибе барысында белгілі бір қиындыққа кездесті делік. Сол кезде мұғалім өзінің сабақ жүргізу, оқыту әдісіне талдау мен бақылау жасау арқылы мәселені шешудің түрлі жолдарын табуға тырысады және оны сабақ үстінде, яғни тәжірибеде қолданады. Осыған байланысты қиындықты шешудің жолын, жаңа немесе қиын тақырыпты меңгерудің әдісін табады және осы әдісті сабақ жүргізуде қолданады. Осылайша мұғалім өз тәжірибесін өзі зерттей алады. Мұндай әдісті жүзеге асыру үшін бақылау, журнал толтыру, пікір жазу сияқты амалдар қолданылады.

Бар мәліметтерге талдау жасау. Зерттеу жұмысын жазу үшін осы кезеңге дейінгі жиналған мәліметтер қолданылуы мүмкін. Статистикалық мәліметтер мемлекеттік статистика агенттігі жинаған мәліметтер немесе ғылыми жетекші (оқытушы) тарапынан берілген дайын мәліметтер болуы мүмкін. Бар мәліметтерге қайта талдау жасап шығу түрлі мәселелерді шешудің жаңа қырларын анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмыстарын жүргізу үшін мәліметтер жинау барысында осы әдістердің бірін немесе кейде бірнеше әдісін қатар қолданып аралас әдіс түрін жасауға болады. Мәселен, бір зерттеу жұмысын жүргізу барысында құжаттарға талдау жасау мен сұхбат алу арқылы мәліметтер жинауға болады. Әрине, оның барлығы зерттеу жұмысының мақсаты мен міндетіне және көлеміне тікелей байланысты.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Зерттеу әдістерінің қандай түрлері бар?
2. Зерттеу әдісін таңдау неге байланысты?
3. Әлеуметтік зерттеу жұмыстарында негізінен қандай әдістер қолданылады?

Жаттығулар:

1-жаттығу. Кестеде берілген айнымалылардың қайсысы тәуелді және тәуелсіз айнымалылар екенін ажыратыңыз:

1-айнымалы	2-айнымалы
Ауа райы	Сатылған балмұздақ саны
Оқушылардың қорытынды бағасы	Оқушылардың үй жұмысын орындауға кеткен уақыты
Күнделікті тұтынатын тағамның майлылық көрсеткіші	Салмағы
Өсімдік ұзындығы	Өсімдікке құйылған су көлемі
Тауардың бағасы	Сатылған тауар саны
Алынған сүт көлемі	Сиырға берілген жем көлемі

2-жаттығу. Төменде берліген жағдайларды зерттеу үшін мәліметтерді жинауға ыңғайлы зерттеу әдісін анықтаңыз:

1. 9-10 сынып оқушыларының жиі қолданатын әлеуметтік желілері туралы зерттеу жүргізу.
2. Ата-аналардың жексенбі күндері балаларымен бірге демалысын ұйымдастыруын анықтау.
3. Бастауыш сынып оқушыларының уақытқа қарай қанша сөз оқи алатынын анықтау.
4. Сабақ үлгерімі жоғары оқушылардың сабаққа дайындалу дағдысына зерттеу жүргізу.

7.2. Сауалнама алу арқылы мәлімет жинау

Зерттеу жұмысында кеңінен қолданылатын әдістердің бірі – сауалнама алу. Көп студенттер мәлімет жинаудың оңай жолы сауалнама алу деп біледі. Себебі сауалнама сұрақтарының жауабына талдау жасау сұхбатқа қарағанда жеңіл. Сауалнама арқылы мәліметтер жинау күнделікті өмірде жиі кездеседі. Мәселен, тұтынушылардың пікірін немесе қоғамдық ойды білу үшін түрлі сауалнамалар алынып жатады.

Дегенмен сауалнаманы құру оңай шаруа емес. Ол үшін қандай сұраққа жауап алу қажет екенін анық білу қажет. Сұрақтар әртүрлі болуы мүмкін, мәселен, сауалнамада «Сүйікті әніңіз қандай?» деген қарапайым сұрақтар немесе ойлануға тура келетін «Қаладағы қай көшеде кептеліс көп?» деген сұрақтар қамтылуы мүмкін. Сондықтан сауалнама алушы (зерттеуші) «Сұрақтарды қою арқылы мен қандай жауап аламын?» деген сұрақ туралы алдын ала ойлануы керек.

Сауалнама сұрақтары жауап беру жолдарына қарай **ашық және жабық** деп бөлінеді. Ашық жауапты сұрақтар зерттеуге қатысушының ойын еркін беруіне мүмкіндік жасайды және зерттеу жұмысына талдау жасағанда сілтеме ретінде қолдануға болады. Бірақ оларға талдау жасау қиындық туындатуы мүмкін. Ал жабық түрде қойылған сұрақтардың бірнеше жауабы беріледі, яғни осы жауаптардың нұсқасының ішінен таңдауға тура келеді. Мәселен, сұрақ жауабының нұсқалары деңгейлік (шкала бойынша) немесе *иә/жоқ* деген жауаптарымен берілсе, осының бірін ғана таңдау қажет.

Сонымен қатар сауалнама сұрақтары бейтарап құрылуы тиіс, яғни жауап берушіге өз ойын еркін білдіруіне мүмкіндік беруі керек. Мәселен, *Сіз туған жеріңізді жақсы көресіз бе?* деген сұрақ қашанда *Иә, әрине* деген жауапқа жетелейді. Сондықтан мұндай бағытта ақпарат алу үшін сұрақты *Сіз үшін туған жеріңіз қанишалықты маңызды?* деп қойып, *маңызды емес, маңызды, өте маңызды* деген жауап нұсқалары берілетін болса, жауап берушінің туған жері туралы көзқарасын дәлірек білуге болады.

Сауалнама сұрақтары түрлі жолмен таратылуы мүмкін. Мысалы, қағаз түрінде тарату, хат арқылы мекенжайына жолдау, электрондық пошталарды қолдану немесе арнайы онлайн сауалнама құрылғыларын (Typeform, Survey Monkey, Google Forms, Zoho Survey, Survey Planet және т.б.) пайдалануға болады. Сауалнамаларға берілген жауаптардың тиімді жиналуы оның таратылуына тікелей байланысты.

Сауалнамның көлеміне қарай, олардың жауаптарына талдау жасау үшін арнайы компьютерлік бағдарламалардың қажеттілігі туындайды. Сауалнаманың жауаптары тиімді талдануы мен дұрыс құрылуы үшін мына жайттарды ескерген жөн:

✓ Сауалнаманың сұрақтарын құру барысында сөз таңдауға ерекше мән беру қажет. Себебі сөздердің мағыналық мәнін дұрыс түсінбеу жауап берушіні жаңылыстыруы мүмкін.

✓ Респонденттердің жасы, әлеуметтік тобы, білімі олардың сауалнама сұрақтарын түсінуіне әсер етуі мүмкін.

✓ Жауап берушілердің есте сақтау қабілеті әртүрлі болады, бұл жауап нәтижесіне әсер етуі мүмкін.

✓ Сұрақтарды құру барсында барлық жауап беру мүмкіншіліктерін қарастыруға тырысу қажет. Жауап беру мүмкіншілігін толық қарастырмау, бір жақты пікірдің туындауына алып келуі мүмкін.

✓ Сұрақтар зерттеу жобасын жазушының ойындағы нақты жауапты беруге бағытталмауы тиіс. Мұндай сұрақтар да біржақты пікірдің туындауына алып келеді.

✓ Сауалнама сұрақтары жауап берушіні белгілі бір бағытта жауап беруге ықпал етпеуі керек. Мәселен, *Сіз өз ауылыңызды жақсы көресіз бе?* деген сұрақ қойып, содан кейін *Сіз өз ауылыңыздың гүлденуіне қаржылай көмек бересіз бе?* деген сұрақ *иә* деген жауап беруге бағыттауы мүмкін. Керісінше, *Сізде қаражат жағынан қиындықтар бар ма?* деген сұрақтан кейін *Сіз өз ауылыңыздың гүлденуіне қаржылай көмек бересіз бе?* деген сұрақты қою жоқ деген жауапқа алып келуі мүмкін.

✓ Сауалнаманы таратпас бұрын оны сынақтан өткізіп алу қажет. Ол сұрақтардың кемшілігі мен құрылымын анықтауға көмектеседі.

✓ Сұрақтарды қайта қою және «немесе» деген сөздерді қолданудан абай болған дұрыс. Мұндай сұрақтар жауапты анықтауға қиындық тудырады. Мәселен, *Сіз университетте қашан соңғы дәріске немесе семинарға қатыстыңыз?* деген сауалдың жауабы таңертең болса, студенттің таңертең дәріске немесе семинарға қатысқанын ажырату мүмкін болмай қалады.

✓ Жауап берушілердің пікірі тұрақты болмауы мүмкін, яғни жиі өзгеріп отырады. Сондықтан сауалнаманың нәтижесі белгілі бір уақыт мерзіміне ғана қатысты екенін естен шығармау қажет.

✓ Сауалнама сұрақтарының ретін беруді мұқият ойлану керек. Мәселен, тақырыпқа қатысты жалпылама сұрақтардан бастап жекелеген сұрақтарға көшу керек және фактілер туралы сұрақтардан кейін пікірін білу сұрақтарын қою керек.

✓ Сұрақтарды құрастыру барысында зерттеу соңында қандай мақсатқа қол жеткіземін деген ойда болу қажет.

✓ Зерттеу үшін қажет болған жағдайда респонденттің жеке басына қатысты сұрақтарды қоюға болады. Мәселен, жасының қай топтарға жататындығы, жынысы және т.б.

Аталған мәселелерді сауалнама алу барысында ескеру мәліметтер жинаудың тиімділігін арттырады. Зерттеу жұмысы үшін өзге әдістерге қарағанда сауалнама алудың мынадай тиімділігі бар:

➤ Сауалнама сұрақтарын интернет арқылы көлемді аудиторияға таратуға болады. Кейде басқа мемлекет азаматтарынан да сауалнама алуға болады, тек олардың мәдени, тұрмыс-тіршілік ерекшеліктерін ескеру қажет.

➤ Көптеген сауалнама сұрақтары сапалық тұрғыда мәлімет алуға бағытталады, сондықтан оларға талдау жасау үшін арнайы статистикалық білім қажет емес немесе ғалым болу міндетті емес. Сол себепті, қарапайым деңгейде құрылған сауалнама сұрақтарын кез келген студент немесе оқушы талдап, нәтижесін өз ғылыми жұмысында қолдана алады.

➤ Сауалнама сұрақтарына жауап беруші туралы ақпараттың құпиялылығы (анонимділік) сақталады.

➤ Мәліметтерді жинау сұхбат алуға қарағанда жеңілдірек. Тек белгілі бір жол арқылы сұрақтарды тарата білу қажет.

➤ Егер сұрақтар сандық жауап алуға бағытталып құрылса, жауаптарға жылдам талдау жасауға және арнайы статистикалық талдау бағдарламаларын (R, SPSS, Gretl, Stata және т.б.) қолдануға болады.

➤ Егер сауалнама сұрақтары электрондық пошта арқылы таратылатын болса, уақыт тығыздығын туындатпайды. Жауап беруші өзіне ыңғайлы уақытта асықпай, ойланып жауап бере алады. Мұндай жағдайда жауап берушінің жауаптары сенімдірек болады.

➤ Сауалнамада зерттеуші жұмысқа қатысты сұрақтардың барлығын қоя алады. Дегенмен сауалнаманы тым ұзақ етіп жасауға болмайды. Сауалнама көп уақыт алатын болса, адамды жалықтырып жібереді. Ондай кезде респондент толық аяқтамауы мүмкін.

Зерттеу әдісі ретінде сауалнаманы қолданудың тиімділігімен қатар, кемшіліктері де бар, олар:

➤ Сауалнама зерттеу бойынша толық мағлұмат алуға мүмкіндік бермеуі мүмкін. Мәселен, сауалнамада зерттеу жұмысына жан-жақты жауап беретін дұрыс сұрақтар қарастырылмай қалуы немесе жауаптар ішінде респонденттің ойындағы жауап қамтылмай қалуы мүмкін.

➤ Зерттеуге қатысушы сауалнама сұрақтарын кейде дұрыс түсінбей қалып, дұрыс мәлімет жиналмай қалады. Мұндай жағдайда сауалнаманы қайта алуға тура келеді.

➤ Көп сауалнамаларға шынайы түрде жауап алу қиындық соқтыруы мүмкін. Себебі кей жағдайда респонденттер толық әрі шынайы жауап бере бермейді. Бұл олардың құпиялылықты сақтауына тырысуы, әлеуметтік және жеке саяси көзқарасына байланысты болуы мүмкін.

➤ Сауалнама алушы респонденттердің сұрақтарға толық және ойланып жауап беретініне сенгенімен, іс жүзінде олай болмауы мүмкін. Мәселен, жауап беру барысында сұрақты асығыс оқып, жауаптарының бірін ойланбастан таңдай салу немесе кейбір сұрақтарға жауап бермей тастап кетуі жиі кездеседі.

➤ Сауалнама арқылы жауап берушілердің қандай эмоциямен және қандай бейвербалды амалдармен жауап беріп тұрғанын бақылау мүмкін емес. Мұндай ерекшеліктерді тек бетпе-бет сұхбат алғанда ғана аңғаруға болады.

➤ Сауалнамадағы сұрақтардың әртүрлі болуы жауаптарын талдау барысында қиындық тудыруы мүмкін. Мәселен, ашық сұрақтардың жауабы арқылы көп мәлімет алынғанымен олар сандық тұрғыдан талданбайды.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Сауалнаманы онлайн түрде қалай алуға болады?
2. Сауалнама алудың кемшіліктері мен артықшылықтары қандай?
3. Сауалнама сұрақтарының қандай түрлері бар?
4. Неліктен респонденттер сауалнамаға шынайы түрде жауап бермеуі мүмкін?

Жаттығулар:

1-жаттығу. Сіз Алматыда көп қабатты үйлердің бірінде тұрасыз. Сізге аулаңыздың тазалығы ұнамайды. Ауланы тазалағыңыз келеді. Бірақ сізге көмек пен қаражат қажет. Көршілеріңіздің аула туралы ойын және олардың аула үшін уақыты мен қаражылай көмек бере алатынын білгіңіз келеді. Осы мақсатта сауалнама үшін қандай сұрақтар қажет деп ойлайсыз?

2-жаттығу. «Ауланы тазалаудың ең тиімді жолы қандай деп ойлайсыз?» деген ашық жауапты сұрақтың артықшылығы мен кемшілігі қандай?

3-жаттығу. «Кітапханаға қаншалықты жиі барасыз?» деген жабық сұрақтың жауап нұсқаларын жазыңыз.

4- жаттығу. Берілген сұрақтың түрін ажыратыңыз:

Мектеп асханаларында оқушылар үшін ұлттық сусындардың (қымыз, шұбат) сатылуымен қаншалықты келісесіз:

Мүлдем келіспеймін

Келіспеймін

*Білмеймін
Келісемін
Толық келісемін*

5-жаттығу. Берілген сұрақтың түрін ажыратыңыз:

Өзіңіз үшін маңызды деген ұлттық спорт түрлерін 1-ден 5-ке дейінгі санмен белгілеп шығыңыз (1 – ең маңыздысы, 5 – аса маңызды емес):

__көкпар
__асық ойнау
__балуан тас
__жамбы ату
__күміс ілу

6-жаттығу. Берілген сұрақтың түрін ажыратыңыз:

Соңғы аптада неше рет кітапханаға бардыңыз? _____ рет

7-жаттығу. Берілген сұрақтың түрін ажыратыңыз:

ЖОО аяқтағаннан кейін қай жерде жұмыс істегіңіз келеді?

- А) Қалада
- Ә) Ауылда
- Б) Аудан орталығында
- В) Облыс орталығында

8-жаттығу. Сауалнаманы таратпас бұрын сынақтан өткізу үшін қандай жайттарды ескеру керек?

9-жаттығу. Қазақстанда өз демалысын өткізген шет ел азаматының қымыз туралы пікірін білу үшін сауалнама сұрақтарын құрып көріңіз. (Сұрақ ұлттық сусын туралы пікірін білу мақсатында бірден қойылмауы керек, алғашқы сұрақтар негізгі сұраққа жетелеуі тиіс.)

10-жаттығу. Респонденттерді сауалнама сұрағына жауап беруге қалай ынталандыруға болады?

11-жаттығу. Сауалнама құрғаннан кейін оның сапалы жасалғанын қалай тексеруге болады?

12-жаттығу. Төменде берілген сауалнама сұрақтарын жетілдіруге тырысыңыз.

1. Дүкеннің қызмет көрсету жылдамдығы мен сапасын қалай бағалайсыз?

Өте жақсы Жақсы Нашар Өте нашар

2. Отбасыңызда қаражаттың көп мөлшері не нәрсеге жұмсалады?

__пәтер жалдауға __азық-түлік алуға __киім сатып алуға

3. «Абай жолы» эпопеясы үздік қазақ шығармасы екені белгілі. Сіз осы туындыны оқыдыңыз ба?

Иә

Жоқ

4. Ұлттық бірінғай тест туралы барлық ақпаратты немесе өзіңіз білетін ақпараттарды қайдан естідіңіз?

___ интернеттен ___ достарымнан ___ мектептен ___ ата-анамнан

13-жаттығу. Берліген сұрақтарды оқып, қайсысы ашық немесе жабық түрде қойылған сұрақ екенін табыңыз.

1. Оқып жатқан мамандығыңызды жақсы көресіз бе?
2. Мамандығыңыздың болашағы қандай деп ойлайсыз?
3. Сіз білім алатын оқу орны мамандығыңызға байланысты қаншалықты сапалы білім береді?
4. Мамандығыңыз бойынша алған білім деңгейіңізбен қаншалықты қанағаттанасыз?
5. Мамандығыңыз бойынша жоғары білім алудың қаншалықты пайдасы бар?

Кесте. Мәліметтерді сипаттаудың бұл түрін жиі кездестіруге болады. Себебі кестені жасау мен түсіну өте ыңғайлы. Мысалы:

Көлік түрі	Студент саны
Жаяу	40
Метро	20
Велосипед	15
Автобус	24
Жеке көлігі	12
Такси	3
Троллейбус	6
Барлығы	120

Кестеде студенттердің университетке қандай көлікпен келетінін анықтау мақсатында жүргізілген сауалнаманың нәтижесі берілген. Бұл кесте арқылы мынадай ақпараттарды түсінуге болады:

- ✓ Сауалнамаға барлығы 120 студент қатысқан;
- ✓ Сауалнамаға қатысушылардың көпшілігі жаяу келеді;
- ✓ Метромен келетін студенттер, жаяу жүретіндерге қарағанда, екі есе аз;
- ✓ Студенттер троллейбусқа, басқа қоғамдық көлік түрлеріне қарағанда, өте аз мінеді;
- ✓ Жеке көлікпен жүретін студенттерге қарағанда, автобуспен жүретін студенттердің саны екі есе көп;
- ✓ 120 студенттің ішінен тек 3 студент университетке таксимен келеді.

Кестеде бірнеше категориялы мәліметтер қатар берілуі мүмкін. Мысалы, жоғарыда берілген кестеге студенттермен қатар, оқытушылардың университетке қандай көлікпен келетіндігі жөнінде мәліметті қоса беруге болады. Мысалы:

Көлік түрі	Студент саны	Оқытушылар саны	Барлығы
жаяу	40	20	60
метро	20	15	35
велосипед	15	5	20
автобус	24	14	38
жеке көлігі	12	15	27
такси	3	4	7
троллейбус	6	7	13
Барлығы	120	80	200

Мұндай кесте бірнеше категорияны салыстыруға және жалпы ақпаратты тез анықтап, талдау жасауға өте ыңғайлы.

1. Кесте қолданудың тиімділігі қандай? Мысал келтіріңіз.

2-жаттығу. Кестеде берілген мәліметті сипаттап жазыңыз.

Студенттердің бір айда жұмсайтын шығындары.

	Ұлдар	Қыздар	Барлығы
Тағам	15000 тг	12000 тг	27000 тг
Демалыс	14000 тг	10000 тг	24000 тг
Киім	17000 тг	30000 тг	47000 тг
Ұялы телефон	3000 тг	2800 тг	5800 тг
Оқу құралдары	5000 тг	7000 тг	12000 тг
Барлығы	54000 тг	61800 тг	115800 тг

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТ ТІЗІМІ

1. Оспанов Е. Академиялық жазылым негіздері: Оқу құралы. – Алматы: «Білік» баспасы, 2020. – 340 б.
2. Советова З.С. Ғылыми зерттеу негіздері және академиялық жазылым: – Алматы: АЭЖБУ, 2022. – 200 б.
3. Сапина С., Динаева Б. Академиялық адалдық және ғылыми-зерттеу жұмысын жазу техникасы: Оқу-әдістемелік құрал. – Нұр-Сұлтан, 2020. – 200 б.

8-САБАҚ

АКАДЕМИЯЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚ ЖӘНЕ ТІЛДІК НОРМА

Қай тілде де айтылу нормасы, жазылу нормасы, дұрыс сөйлеу нормасы тәрізді бірқатар нормалардың болатыны белгілі. Тіл дамып, өзгерген сайын оның нормалары да өзгереді. Оның үстіне тілдік ортада болатын алуан түрлі сапалық өзгерістер тілдік нормаларға өте қатты әсер етеді.

Тілді әдеби қалпына келтіретін, нормалайтын нәрселер – әртүрлі сөздіктер мен оқулықтар, оқу құралдары, әр алуан әдебиет пен көпшілікке арналған үгіт-насихат орындары; оқу-ағарту орындары мен өнер-білім, ғылым мекемелері т.б. Сөйтіп, тілдік норманы айқындаудың критерийі бірнеше болғанда, соларды баянды етудің, жұртқа танытудың жолы да бірнеше болады:

1) Кодификация жолы (тілдегі заңды құбылыстарды оқулық және басқа құралдар арқылы насихаттау).

2) Теңдестіру жолы (тілдік құбылыстарды ресми түрде қабылдап, оларға жалпы халыққа ортақтық сипат беру, мысалы, орфографияда, терминологияда).

Әсіресе тілдік нормалардың қалыптасуында тілдің табиғатынан тыс экстралингвистикалық әлеуметтік, саяси, мәдени факторлардың да үлесі болатындығын ескеру қажеттігі даусыз. Қазақ тілінің бүгінгі тағдырында халықтың сауаттылық деңгейінің көтерілуі, бұқаралық ақпарат каналдарының өріс алуы, әлеуметтік қызмет өрісінің кеңеюі және «мемлекеттік тіл» статусына ие болып, саяси құқығының көтерілуі үлкен мән алып, оның барлық жағынан дамуына, нормаларының қалыптаса түсуіне зор ықпалын тигізіп отыр.

Тілдің әдебилігі, сол тілде сөйлейтін адамдардың баршасына түсінікті және олардың бір-бірімен ортақ қарым-қатынас құралының ең жоғарғы түрі болуы оның орныққан жүйелі нормалары негізінде ғана жүзеге аспақ. Әдеби тілдің өзіндік нормалары тілдік құрылымның әрбір деңгейімен немесе қабатымен тығыз байланыста болып, солардың шеңберінде көрініп отырады. Тілдік құрылымның әр деңгейінің қалыптасқан, шындалған, сымбатталған тұрақты нормалары болып отырады. Сол деңгейлік нормалар жиынтығы және солардың жүйесі жиналып келіп, әдеби тілдің бір бүтін жалпы нормаларын құрастырып қалыптастырады.

Норманың тұрақтылығы халықтың дүниетанымын, ұжымдық тәжірибесін, рухани мұрасын, мәдени дәстүрін сақтауға, келесі ұрпаққа жеткізуге мүмкіндік береді. Сол танымдық, руханилық дүниеліктердің, мәдени дәстүрді сақтап, келесі бір аса зор рухани құндылықтарды жасаудың, дамытудың қуатты әлеуеті болуы тілдік норманың тұрақтылығымен байланысты.

Норма – негізінен тілдің өзі ұсынған тәртіп, нормалану – сол тәртіптерді тілдің өзінің қалыптастыруы. Тілдің нормалануы мен ол нормалардың кодификациясы – бір әрекет емес, соңғысы тіл үдерісіне адамдардың араласуы, яғни тілдік нормаларды реттеу, сұрыптау, дұрысын бекіту, қалыптанғандарын хатқа тіркеу сияқты іс-әрекетті білдіреді.

Тілдің қарым-қатынас құралы ретінде қоғамда қызмет етуі, сондай-ақ тілде ұлттық, мәдени ерекшеліктердің көрініс табуы – қоғамның тілді қолдануының нәтижесі. Тілдік материалдарды қолдана отырып қарым-қатынас жасау барысында адамның өз ойын, білгенін дұрыс жеткізе алуы – адам әрекетінің әрі қарай дұрыс жүзеге асуының кепілі.

Осылайша нормадағы сабақтастық үзілмеген жағдайда бір ұрпақтың келесі ұрпақты түсінбей қалу қаупі болмайды. Мысалы, күні кеше ғана *Қазақстан бойынша жеткіземіз – Қазақстан аумағында жеткіземіз, орындықтың арқасы – орындықтың арқалығы, қолды сабынмен жуу – қолды сабындап жуу, тұсқағаздар – тұсқағаздар, гүлмен суретке түсу – гүлді ұстап суретке түсу* сияқты т.б. сөздер біршама уақыт жарыса қолданылып, аз мерзімнің ішінде норма мен узустың аражігін ажырата алмай, қалыпты қолданысқа

айналып кетті. Бұлай болатыны – кейбір сөздердің қолданылу жиілігі мен белсенділігі, яғни рекуленттілігі аса жоғары болады.

Тілдік норманың түрлерін орфографиялық норма, орфоэпиялық норма, грамматикалық норма, лексика-фразеологиялық норма деп ғалым Н.Уәли топтастырған.

Егер жоғарыда айтылғандарға сүйенсек, сөз мәдениеті деген ұғым 1) тілдік норма; 2) этикалық норма; 3) коммуникативтік норма деп аталатын норманың үш типін қамтитынын аңғарамыз.

Сонымен, сөз мәдениеті дегеніміз – тілдік қарым-қатынастың белгілі бір жағдаятына қарай, сөз саптау этикасын сақтай отырып, коммуникативтік мақсатқа тиімді түрде жетуді қамтамасыз етуге мүмкіндік беретіндей тілдік құралдарды талғау, саралау, олардың басын қосып, біріктіруде әдеби тілдің ауызша және жазбаша нормаларын меңгеру.

Тілдік нормалар: орфоэпиялық норма, орфографиялық норма, лексика-фразеологиялық норма, грамматикалық (сөзжасамдық, морфологиялық, синтаксистік) нормалар.

Екі немесе одан да көп вариант болғанда, олардың біреуін талғап, таңдап қолдану қажеттілігі пайда болған жағдайда норма мәселесін сөз етуге тура келеді.

Көп жағдайда бірнеше варианттың біреуі ғана норма деп танылады: *көбі – көбісі емес, туралы – турасында емес*, т.б.

Кей жағдайда екі немесе үш вариант та норма деп танылады *мұны/бұны, келуімен байланысты/келуіне байланысты*. Алайда бұлардың ішінде қайсыбіріне артықшылық берілетін нұсқалары болады.

қонақжайлы/қонақжайлылық

қонақжай/қонақжайлық

Қандай ел? Қонақжай ел. Кей кездері қонақжайлық, қонақжайлылық деп жазып жатамыз. Сонда қайсы дұрыс? Бұл сұрақтың жауабын табу үшін ойналайық: адам қандай болады? Қонақжайлы бола ма? Қонақжай бола ма? Ереже бойынша зат есім жасайтын – *лылық/-лілік* жеген жұрнақ жоқ. Осы жұрнаққа қатысты: меймандостық- меймандостылық; ол байсал адам, демек оның бойында байсалдық бар – ол байсал адам, демек оның бойында байсалдылық бар; мейірбан кісінің мейірбандығын мақта - мейірбан кісінің мейірбандылығын мақта; айқындық- айқындылық; басымдық- басымдылық; әсемдік – әсемділік, ашкөздік- ашкөзділік; кішіпейілділік- кішіпейілдік; қарапайымдық- қарапайымдылық; дербестік- дербестілік; ғаріптік- ғаріптілік; бірбеткейлік- бірбеткейлілік; егемендік- егеменділік.

Сондай-ақ кейде сын есімнен зат есім жасамас бұрын, оның өзі дәл сол мәндегі зат есімнен шығып тұр ма, жоқ па – тексеріп алған жөн:

коммуникативтік дағдылар (коммуникативные навыки)

коммуникация (жасау) машықтары

Навык(u)/skills сөзі қазақ тілінде термин ретінде “дағды” болып қате аударылып бекітілген, өйткені “дағды” бір нәрсені күнделікті істеу арқылы қалыптасады, ал *skill* үйренуді талап етеді. Мысалы, “Күнде ерте тұруға дағдыланып алдым” деген дұрыс, ал “Укол салуға дағдыландым” дұрыс емес. Укол салу үйренуді, практиканы талап ететін машық.

атымен шақыру (звать по имени)

атын атап шақыру

«өзіне келеді» дегенді қолдануда еш әбестік жоқ секілді көрінеді (орысша тілінен тіркес) бұл тіркестің сорақылығы оны көпше түрде қолданып “өздеріне келеді” дегенде көрінеді

«ес жию» деген жап-жақсы тіркес бар шақыру

тек бір рет қана өмір сүреміз - бір-ақ рет өмір сүреміз

сауатты аударуға үйренейік - сауатты аударуды үйренейік

✗ оқып бастағанда - ✓ оқи бастағанда

✗ орысша «почти» сөзіне балама қылып алған «дерлік» сөзін қазақша мәтінде орысшадағы “почти” сөзінің дәл орнына қойып қолдану. Мысалы: ✗ дерлік бірдей-✓ бірдей дерлік. Әдеби тілдің құрамында қарай отырып, сөйлеу тілінің кодификацияланған нормалардан бөлек, өзіне тән нормасы бар деп танымыз. Сөйлеу тілінде кездесетін *иштеңе, қоя қойшы* тәрізді қолданыстар жазба тіл мәтіндеріне жат болып есептеледі. Бірақ сөйлеу тілі үшін норма деп танылады. Сондай-ақ *студенттер білім алуда, Республиканың экономикасы қарыштап өсуде* сөйлеу тілі мәтініне жат, сөйлеу тілінің нормасы емес.

Грамматикалық нормалану. *Сол себепті «бургер кингі» «хангри жекс» деп атауға шешім қабылданған.* «Атауға шешім қабылдаған» тіркесі орыс тіліндегі үлгі бойынша түзілген. Барыс септігінің –*ға* жалғауы қосылуы қате. Дұрысы: *Сол себепті «бургер кингі» «хангри жекс» деп атауды ұйғарған немесе сол себепті «бургер кингі» «хангри жекс» деп атау туралы шешім қабылдаған.*

Ол саған анализдерге направление берген соң, келесі күні таң азанмен, ашқарынға барып, анализдерді тапсыруға кірісесің. Тіркесім дұрыс емес, барыс септігі орынсыз қолданылған. Неге бару деген сұрағын қойсаңыз, қателігі түсінікті болады. Дұрысы: *...ашқарын барып...* Сонымен қатар *анализ, направление* сөздерінің қазақ тіліндегі баламас қолданылуы керек.

Достар, сендер де осы тәжірибені жасасаңдар болады. Грамматикалық пішінді қате қолданудан мағынаға нұқсан келтіріп тұр. Қазақ сөйлеуінде әрекетті білдіру үшін шартты райды қолданған соң сол әрекеттің нәтижесі айтылады. Осы сөйлемді мысал етіп алсақ, тәжірибені жасаса, не болатыны, яғни шарттың нәтижесі, айтылуы керек. Ал сөйлеуші *болады* деген сөзді көмекші етістік ретінде беріп отыр. Бұл сөйлемдегі мақсат белгілі бір әрекетті орындауға мүмкіндік, рұқсат беру, мұндайда негізгі етістік барыс септігінде қолданылады да, оған «болады» көмекші етістігі тіркестіріледі. Дұрысы: *...жасауларыңа болады.*

Қолөнершілердің айтуынша, киізді киіз үйдің сыртын жабу үшін, жерге төсеу үшін және де кереге керу арқылы өз қажеттілігіне орай пайдалана білген (Сөзтүзер). Мысалда шылаулар қабаттаса жұмсалған, бұл ауызекі сөйлеу тіліне тән, алайда БАҚ-та жол берілмеуге тиіс құбылыс. Дұрысы: *Қолөнершілердің айтуынша, киізді ағаш үйдің сыртын жабу үшін, жерге төсеу үшін және кереге керу арқылы өз қажеттілігіне орай пайдалана білген.*

Мұражайға қор болар жәдігерлер өте көп. Орыс тілінің ықпалымен орныққан стильдік қате, жасанды қолданыс. Қазақ тілінде *көп (өте көп), аз (өте аз)* сөздерімен байланысқан сөзге көптік қосымшасы жалғанбауға тиіс. Дұрысы: *жәдігер көп.*

Бұл жайтты дереу ұялы телефонының бейнекамерасына түсіріп алған әйел видеоны желіге жария етеді. Жария етеді, жариялайды өзара мәндес қолданыстар болғанымен, бірінің орнына бірін қолдануға келе бермейді. Тіркесім заңдылығына сәйкес жария етеді етістігі *кімге? нені? неде?* сұрақтарына жауап беретін сөздермен синтаксистік қатынасқа түсіп, тіркес құрайды. Ал *жариялайды, жүктейді* секілді етістіктер *кімге?//неге? нені?неде?* сұрақтарына жауап беретін сөздермен синтаксистік қатынасқа түседі. Дәлірек айтсақ, әйел бейнежазбаны желіге емес, желіде жариялай алады немесе әйел бейнежазбаны желіге жүктейді. Дұрысы: *Бұл жайтты дереу ұялы телефонының камерасына түсіріп алған әйел бейнежазбаны желіде жариялайды немесе желіге жүктейді.*

Бетпердені шешу былай тұрсын, коронавирусты жеңуге ұжымдық иммунитет қалыптастырылуы керек. Септік жалғауын дұрыс қолданбаудан болған мағыналық қате. Дұрысы: *Бетпердені шешу былай тұрсын, коронавирусты жеңу үшін ұжымдық иммунитет қалыптастыру керек.*

Ит терімді басыма қаптап, айтпағанды айтып жатыр. Тұрақты тіркесті бұзудан болған қате. «Ит терісі» изафет тіркес, ол бірінші және екінші жақта тәуелденбейді. Тері – ұрыс еститін адамдікі емес, иттікі. Қай жақта айтылса да, «ит терісі» болып қалады. Дұрысы: *Ит терісін басыма қаптап, айтпағанды айтып жатыр.*

atway_kazakhstan_2021 «Оқу ақылы бола ма немесе грант болады ма?», - деген сұрақ қалдырыпты (<https://kazgazeta.kz/news/123085>) Қалыптасқан нормадан ауытқу бар. Қазақ грамматикасында –а, -е, -й жұрнақты көсемшесі арқылы жасалған ауыспалы шақтағы етістікке ма, ме сұраулық демеулігі тіркескенде –ды, -ді жақтық көрсеткіштерін түсіріп тастап айту, жазу нормаға айналған. Дұрысы: ...бола ма?

Грамматикалық норма	Узус	Түсіндірмесі
Жиырманшы	Жырмасыншы Жиырманшы деп жүйе бойынша айтпай, жиырмансыншы деп қолданудан да тілдік жүйеден тілдік дағдының басым түсіп жатқандығын байқаймыз.	Есептік сан есімдерге қосымша -ыншы, -інші түрінде жалғанады: бесінші, алтыншы, жетінші т.б. осы сияқты жиырманшы болуға тиісті реттік сан есім дағды бойынша жиырмансыншы түрінде қолданылып жүр
Аспаз мектебі Зергер заттары	Аспаздық мектебі Зергерлік заттар	-лық, -лік жұрнақтарын –і,-ы тәуелдік жалғаудың үлгілерін орынсыз пайдаланады.
Тыныс алу жүйесі	Адамның тыныс алу жүйелері	Қазақ тілінде жүйе сөзі жинақтық мәнде қолданылатындықтан, көптік қосымшасы жалғанбайды. Сол сияқты тілімізде тынс алу жүйесі, ас қорыту жүйесі, жүйке жүйесі, т.т. тіркестер тұрақтанған.
Ажырасу	Ажырасулар саны	Қазақ тілінде үдеріс атауына көптік қосымшасы жалғанбайды. Оның үстіне саны сөзі де орыс тілінен калька аударма нәтижесінде пайда болған. Сондықтан дұрысы – ажырасу.
Азамат	Азаматша	Орыс тіліндегі «гражданка» сөзіне балама іздеуден туған жасанды сөз. Қазақ тілінде род категориясы болмағандықтан «азаматша» деген сөзді жасауға да, қолдануға да қажеттілік жоқ.
Айыптұрақ	Айыппұл тұрағы	Дұрыс жасалмаған күрделі атау ұғым мазмұнын дәл бермей, мағыналық қисынсыздық туғызып тұр. Бұл – айыппұл сақталатын орын(айыппұлдың тұрағы) емес, айып тағылып, соған сәйкес айыппұлы төленгенге дейін көліктерді

		сақтайтын тұрақ. Дұрыс нұсқасы: айыптұрақ
Айтуымыз керек	Айту керекпіз	Орыс тілінің ықпалымен орныққан, қазақ тілінің тіркесім заңдылығын, қосымшалардың ерекшелігін ескермеуден туындаған қате. Қазақ тілінде тұйық етістікпен тіркескен керек сөзі жіктелмей, қосымша оның алдында тұрған етістікке жалғанады.
Ағайын	Ағайындар	асабалардың ауызынан «ағайындар» деген қате сөз түспейді. «Ағайын» сөзі де көптік мағынада пайдаланылады.

Орфографиялық нормалану. *Көшелерді жарықтандыру, ауызсу мен ағын судың проблемасы, каналдарды реттеу сындық мәселелер маған жақсы таныс.* Бұл бірлік бекітілген ереже бойынша ауыз су түрінде бөлек жазылады. Дұрысы: *ауыз су мен ағын су мәселесі, арналарды реттеу мәселелсі маған жақсы таныс.*

Кейінгі уақытта Сәбит пен Ғабиттің шығармашылығына, өмірлік жеке ұстанымына қатысты түрлі желөкпе сөздердің көп айтылып кеткеніне орай батыл да тұжырымды пікір айтып жүрген білікті тұлғатанушы (Сөзтүзер). Желөкпе тілдік бірлігі фразеологиялық тіркеске жатады. Емле ережелерінде фразеологиялық тіркестің әр сыңары бөлек жазылатыны анық көрсетілген. Алайда соңғы шыққан орфографиялық сөздікте (2013 ж.) сол ережеге қайшы желөкпе жазылымы ұсынылып қате жазуға нұсқаған. Алайда бұл фразеологизм адамға қатысты жұмсалады, ал сөзге қатысты *алыпқашпа әңгіме, жел сөз, қаңқу сөз* деген нұсқалардың бірін қолдаған жөн. Сондай-ақ мысалдағы түрлі, сөздер, көп лексемаларының мағынасында көптік семасы бар, сондықтан бұл сөйлемде *-дер* көптік қосымшасын қатар жұмсау артық. Дұрысы: *өмірлік жеке ұстанымына қатысты түрлі жел сөздің көп айтылып кеткеніне орай батыл да тұжырымды пікір білдіріп жүрген білікті тұлғатанушы...*

Тұрақты мекендеуге кетіп жатқандарынан басқа жай визамен барып қалып қалғандар, тұруға ихтиярхат күтіп жүргендер қаншама? Әдеби нормадан ауытқу бар. Ихтияр сөзінің араб тілінен енгені, араб тілінде осылай дыбысталатыны рас. Әйтсе де қазақ тілінде араб сөздерін бейімдеп, әдеби тіліне енгізу қалыпты дәстүрге айналған, мысалы мумин – момын, ихтияд – ықтият, т.с.с. Сондықтан ықтиярхат деп жазған дұрыс.

Өйткені екіжақты ресми келісім-шарт бар. Қазақ тілінің нормасында келісім-шарт дейтін қос сөз жоқ, ешқандай сөздікте де тіркелмеген. Автор келісім және шарт сөздерінің іліктестігін ескеріп қос сөз қылып берген болуы керек, қос сөздердің мағыналары іліктес я қарсы сөздерден жасалатынын жоққа шығаруға болмайды. Алайда сөздерді қосарлаудан шығатын мағынада көптік мағынасын да қамтитын жалпылық мән болады, мысалы, *ата-ана* дегенде кемі екі адамды, *ыдыс-аяқ* дегенде бірнеше ыдысты атайтыны белгілі. Ал келісімшарт бір ғана жеке затты атайды. Сондықтан да бұған орай қосарлау тәсілін қолдану жаңсақтық болып саналады. Дұрысы: *келісімшарт.*

Қызылжарда көп балалы отбасы далада қалды. Емле қатесінң салдарынан ақпараттық мазмұнға нұқсан келген. Бұл сөйлемнен «баласы бар көп отбасы далаға қалғаны» туралы да ақпар алуға болады. Сын есімнің сөзжасамында күрделі сын есім жасалуының бір жолы – сан-мөлшерді білдіретін сөз бен зат есімнен жасалған қатыстық

сын есімнің бір сұраққа жауап беретіндей болып бірігуі. Бұл орфографиялық сөздіктерден де көрініс тапқан. Дұрысы: Қызылжарда көпбалалы отбасы далада қалды.

ал-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің жері қайда кетті: мәселе мәжіліс деңгейінде көтерілді. Қосымша дұрыс жалғанбаған. Қысқарған сөзге қосымша соңғы буынмен үндесіп, жуан немесе жіңішке нұсқада жалғанады. Дұрысы: *ҚазҰУ-дың*

Орфографиялық норма	Узус	Түсіндірмесі
Алла (Құдай) бұйырса	Алла (Құдай) бұйыртса	Басы артық дыбыс қосу. Діни негіздегі тіркесті айтқанда, яғни «Құдай бұйырса» дегенде «бұйыртса» емес, «бұйырса» деп айту керек
Әумин	Әмин	Қазақ тілінде дұрыс айтылуы мен жазылуы осындай. Орфографиялық сөздікте де солай бекітілген.
Ештеңе	Іштеңе	бейәдеби қарапайым сөйлеу тілі
Бүкіл	Бүткіл	Басы артық дыбыс қосу
Немқұрайдылық	Немқұрайлылық	Қазіргі қолданыстағы әдеби тілде бекітілген норма бойынша «немқұрайды» деген форма дұрыс. Ал енді «немқұрайлы» деген форма бұл жүйеге салып айтып жүрген нұсқа.
Бейнесабак	Бейне сабак	Бұл жаңа сөзге жатады, кейінгі орфографиялық сөздіктерде де, терминдік сөздіктерде де бұл біріккен сөз ретінде қаралып жүр.
Ағыл-тегіл	Ағыл тегіл	Қос сөз, сондықтан арасында дефис қойылуы міндетті.
Алайда	Алайда, олар – кәсіби баспагер емес.	Академик Р.Сыздықтың «Қазақ тілінің анықтағышында» шылау сөздердің алдында үтір қойылғанмен, кейін қойылмайтыны (одан кейін қыстырма сөз келмеген жағдайда) туралы сөз болады. Алайда сөзінен кейін кідіріс болғанмен, үтір қойылмауы керек[70].
Сыйынып	Сиынып	Қазақ тілінде екі дауысты қатар келмейді.
Мораторий	көбіне «мараторий» деп жазылып жүр, «мороторий» деп жазып қоятындар да бар	Орфографиялық нормамен емес орфоэпиялық

Интеллигенция	Журналистер «интелегенция», «интелегент» деп жаза береді	нормамен айтып, жазып жүрген дағды
Бойкот	Екі журналистің бірі «байкот» деп жазса, таңғалмаймыз	
Диктофон	Басылымдарда «диктафон» деген сөз өте-өте жиі ұшырасады	

Орфоэпиялық норма. *Отанымызда өсірілген көкөністі көрейік. Пайдалы тағамдардан тартынбай, күн сайын жеміс-жидек пен көкөністі молынан жеңіз.* Бұл мысалдар хабар жүргізушілердің ауызша сөзінен алынды. Екі дауыстының ортасында кейінді ықпал әсерінен «к» қатаң дауыссызы ұяндап «г» айтылады. Дұрыс айтылуы: *көгөніс*.

Теле-радиохабарларында, түрлі бағдарламада ауызша сөйлеуде сөз ішіндегі, сөз аралығындағы үндесімін, үйлесімін, сөз сазын, екпін ерекшеліктерін, интонациялық құралдарды. Қысқасын айтқанда, қазақ сөзінің орфоэпиялық нормасын сақтауға айрықша мән беру қажет. Мәселен, күн райын хабарлаушылар *Талдықорған, Жезқазған* сияқты қала атауларын айтқан кезде алдыңғы буындағы соңғы дыбыстың ұяң дыбысқа айналып айтылатынын (*Талдыгорған, Жезғанған*) ескере бермейді. Бұған сөздің екінші буынына дейін анық естілетін ерін үндестігін де қосуға болады (*шоқжұлдыз-шоғжұлдуз, күндіз-күндүз т.т.*) (Сөзтүзер, 2021: 387)

Этикалық нормалар. Сөз этикасының нормасына а) моральдық принциптерге, мәдени-ұлттық дәстүрге негізделген тілдесу нормалары мен ә) сөз этикетінің нормалары жатады. Сөз этикасы, сөз этикеті белгілі бір жағдаятта (ситуацияда) тілдесудің, сөз саптаудың тәртібіне тән ережелерді сақтауын талап етеді.

Сөз мәдениетінің этикалық компоненттері негізінен сөз актісінде, яғни өтіну, сұрау, ризалық білдіру, сәлемдесу, құттықтау, қоштасу т.б. тәрізді белгілі бір мақсат көздеп айтылған сөз әрекетінде көрінеді.

Сөз актісі қоғамда қабылданған лингвистикалық емес факторлармен байланысты ерекше ережелер бойынша жүзеге асады. Мұндай ережелер сөз актісіне қатысушылардың жасы, жынысы олардың арасындағы қарым-қатынастың ресми, бейресми түрімен байланысты. Қоғамда қалыптасқан этикалық норма бойынша, қандай жағдайда болмасын, бейпіл сөз айтуға үзілді-кесілді тыйым салынады. Біреуге дауыс көтеріп айғайлау, зіркілдеу т.б. жағымсыз реңктегі интонациялық құралдардың қолданылуы сөз мәдениеті үшін теріс әрекеттер деп бағаланады.

Сөздің басталуында этикеттік қаратпалардың қандай мәні болса, *назар салып тыңдағандарыңызға рақмет, ден қойып тыңдағандарыңызға рақмет, назар салғандарыңызға рақмет* деп сөзді аяқтаудың да соншалықты мәні бар. «*Назарларыңызға рақмет*» деген этикеттік норма қазіргі коммуникацияда қысқарып бара жатқан сияқты. Бұлай деу бір жағынан этикеттік норма болса, екінші жағынан, аудиториямен коммуникативтік байланыстың аяқталғанын байқататын белгі болып табылады.

Сөйлеушінің қарым-қатынас кезінде (ауызекі сөйлеу) күнделікті жіберетін қателіктері бар. Ол *балдар* (дұрыс нұсқасы балалар), *қолбақ* (дұрыс нұсқасы қолғап), *алдыға* (дұрыс нұсқасы алға), *күлкінішті* (дұрыс нұсқасы күлкілі) Бұндай қолданыстар адамның кез келген әрекетіне тән, ал сөйлеу, сөз саптау үдерісінде узустың орын алуы жиі кездесіп жатады. Ал *астына, үстіне, алдына* сөздерін *астыға, үстіге, алдыға* деп қолданып жүр (яғни «аст», «үст», «алд» деуге болмайды). Бірақ «арт» сөзі тәуелденбеген күйде де (арт, артқа), тәуелденген күйде де (арты, артына) айтылады. **Аст-ы, үст-і, алд-ы** – тәуелдік жалғанған сөздер. Оларға барыс септік жалғауы –*на, -не* болып жалғанады.

«*Айтпақшы, Дана! Кеше мен базарға бардым. Көп заттар қымбаттап кетіпті*» (Қазақграмматика парақшасынан) деген күнделікті сөз қолданысында көптік жалғауын жалғап айтушылар көбейді. Қазақ тілінің орыс тілінен ең басты ерекшеліктерінің бірі – көпше мағынаның өте сирек қолданылуы. Біздің тілімізде сандармен және көптік ұғымды білдіретін *қаншама, талай, біршама, көптеген, көп, қыруар* т.б. сөздермен келген зат

есімдерге көптік жалғауы жалғанбайды. Ереже бойынша *Баға өсті, көтерілді/түсті, төмендеді* деген қолданысты қазіргі коммуникацияда *баға қымбаттады/ арзандады* деп қолдану белең алып барады. ...*Міне, осындай сауда-саттықтың салдарынан елімізде дәрі-дәрмектің тапшылығы пайда болды, баға өсті (16 наурыз, 2021).*
<https://kazgazeta.kz/news/111944>

Норма туралы ғылыми пікірлерді топтастыра келе, оларға қойылатын талаптар мен наным-түсініктердің бір арнаға саятындығын байқадық. Осыдан барып мынадай түйін шығардық:

1. нормасыз жүйелі тіл болмайды;
2. норма пікір алысу, түсінісу арқылы жүзеге асады;
3. норма қарым-қатынас үстінде қалыптасады және жүйеленеді;
4. нормада лексикалық-грамматикалық ережелер жиынтығы сақталады. [43,16].

Тіл мәдениетін бұзатын түрлі кемшіліктерді атап өтуге болады: біріншіден, түрлі паразит сөздер (*жаңағы, құсап, нағып, ал, енді*, т.б.), жаргондар, вульгаризмдерді көп қолдану; екіншіден, тілді қасаң етіп, жасанды механизмге айналдыратын түрлі тілдік штамптар, канцеляризмдер, жалған мәнерлілік; үшіншіден, сөздерді қажет жерінде нақты қолданбай, ойды қысқа да нұсқа жеткізбей, жанама сөздерді көп қолданатын көпсөзділік; төртіншіден, сөздерді қате қолдану (синонимдерді дұрыс таңдамау, паронимдерді ауыстыру, орынсыз, плеоназм, артық сөздерді қосу, екіұшты мағына беретін сөздерді, етістіктерді шатастыру, т.б.); бесіншіден, шет тілден енген сөздерді көп қолдану; алтыншыдан, тіл сүреңсіздігі, жадағай сөйлеу, сөз жұтаңдығы; жетіншіден, сөйлемдердің шұбалаңқылығы, ой көмескілігі; сегізіншіден, сөздерді сөйлем ішінде дұрыс орайластырмай, ымыраластырмай, ақсандатып қою. Бұл қатарға қазіргі күні дағдыға ене бастаған басқа да бұрыс тілдік қолданыстарды қоса беруге болады. Сондай-ақ тіл тазалығындағы аса маңызды мәселе, айтылымдағы қателіктерді көрсетіп, түзеп отыру, орфоэпиялық нормаларды сақтауды талап ету. Сөзді дұрыс айтпау, екпінді, интонацияны дұрыс қоймау да кемшілік болып табылады, себебі саздылық, интонация сөзге жан беріп, эмоционалдығы, көркемдігі мен түсініктілігі, реңкі мен бояуы артады.

1-жағтығу. Норма мен узустың күнделікті тәжірибеде кездесетін мынадай сипаты бар. Осы сөздерді пайдалана отырып, қысқаша тұжырым жасаңыз.

Норма	Узус (дағды)
туған күн	туылған күн
Аспаз	Аспазшы
домбыра тартады, шертеді	домбыра ойнайды
Айтылмыш	Аталмыш
Әскер	Әскерлер
менің ойымша	мен ойлаймын
арнаулы курс	арнайы курс
Көктайғақ	Мұзтайғақ
кіруге бола ма?	кіруге болады ма?
ауырдың үстімен, жеңілдің астымен	аурудың астымен, жеңілдің үстімен
денесі жарақаттанды	мен денемнен жарақат алдым
жұмбақ айтайық	саған жұмбақ жасырамын
назар салғандарыңызға рақымет	назарларыңызға рақымет
таныстыру жалғасады	бағдарламада таныстыруымызды одан әрі өрбітеміз
келесі хабарымызды күтіңіз	Бізбен бірге қалыңыз, Бізбен бірге болыңыз
Құтты болсын	Құтты болсын айтамыз.

ауыз бөлме	ауызғы бөлме
осы жылғы	ағымдағы жыл

2-жаттығу. Сауалнамаға жауап беріңіз және қорытынды жасауға дағдыланыңыз (диаграмма, кесте, сандық көрсеткіштер, мәтіндік талдаулар және т.б.)

1. Сіз өзге адамның жазуында немесе сөйлеуінде қателіктерін қаншалықты байқайсыз?
 - Жиі
 - Кейде ғана
 - Мүлдем байқамаймын
 - Басқасы
2. Сөйлеу кезінде немесе жазу кезінде қатесін байқасаңыз ашуыңыз келе ме?
 - *Ашу шақырады*
 - *Мән бермеймін*
 - Басқасы
3. Нақтырақ қандай қателіктерін байқаған жағдайда ашуланасыз? (бірнешеуін таңдасаңыз болады)
 - Емле/орфоэпиялық және фонетикалық қателер
 - Тіл жүйесінің морфологиясы мен жалпы грамматикасын түсінбеуі
 - Лексика/сөз мағынасына
 - Екпіннің дұрыс қойылмауы/жергілікті тіл ерекшеліктерін жиі қолдануы
 - Сленг, жаргон сөздерді көп қолдануы
 - Шет тілден енген сөздерді жиі қолданса
4. Сөйлеу мен жазуда тілдің нормаларын сақтауы, тіл мәдениетін дұрыс пайдалану Сіз үшін қаншалықты маңызды?
 - Мен үшін өте маңызды
 - Бейжай қарамаймын
 - Мен үшін тіпті маңызды емес
5. Сіз тіліміздің нормаларын сақтамай сөйлеген адамды білімді, сауатты деп ойлайсыз ба?
 - Иә
 - Жоқ
 - Білмеймін
6. Сіз үшін қазақ тілінің грамматикасы тіпті қиын деп есептейсіз бе?
 - Иә
 - Жоқ
 - Басқасы
7. Төмендегі қай ұстанымды қолдайсыз?
 - Қазақ тілінің ережелерін өзгерте бермесе екен
 - Тіл дамып отырады, сондықтан жаңа сөздерді өзіміздің табиғатымызға сәйкес қабылдасақ екен
 - Латын әліпбиіне жылдамдатып көшуді қолдаймыз.
8. Бірінші ұстанымды не үшін таңдадыңыз? Пікіріңізді өз сөзіңізбен толықтырып жіберсеңіз?
9. Екінші ұстанымды қандай себеппен таңдадыңыз? Пікіріңізді өз сөзіңізбен толықтырып жіберсеңіз?
10. Үшінші ұстанымды не үшін таңдадыңыз? Пікіріңізді өз сөзіңізбен толықтырып жіберсеңіз?
11. Тіліміздің ережелерін бұзып сөйлесек немесе жазсақ, ол қазақ тілінің болашағына әсер ете ме?
 - Иә,
 - Жоқ,

- Басқасы
12. Бір сөздің бірнеше вариантының болуы және оны әртүрлі етіп жазуына қалай қарайсыз?
- Тіл қолданушылар үшін тиімдірек болады.
 - Қазақ тілінің сөздік қоры өте көп.
 - Ережелерді білмегендігімізден шығатын мәселе деп білемін.
 - Тұрақты норма болса, сол қағидаттармен жүргеніміз абзал.
13. Мына сөздің қайсысы нормаға сәйкес құрылған:
- Ағымдағы жылғы 26 желтоқсан – осы жылғы 26 желтоқсан
 - Серік, мен саған бір нәрсе айтуым керекпін – Серік, саған бір нәрсе айтуым керек
 - Жақсы сөз айтумен бастайық, Қайреке! – Жақсы сөз айтудан бастайық, Қайреке
14. Мына сөздердің қайсысы тіліміздің нормасына сәйкес келіп тұр:
- *Автобустан шығу – Автобустан түсу*
 - *Автобусқа отыру – автобусқа міну*
 - *Айландыру – айналдыру*
 - *Алдыға – алға*
15. Сіз БАҚ-тағы тілдік қателіктерді байқайсыз ба: газет мақалаларында, тележүргізушілердің сөйлеуінде және т.б.?
16. Мына сөздердің қайсысы «дұрыс», «бұрыс» деп ойлайсыз?
- *Отбасы, жанұя*
 - *Қандас, оралман*
 - *Құба құп, құба-құп*
 - *Премияльный, сыйақы*
17. Кез келген жердегі жарнамаларды көргенде қатесіне назар аударасыз ба?

3-жаттығу. Төмендегі мәтінді оқыңыз және пікірлерді саралаңыз.

Қазіргі кез келген ақпаратты ең бірінші орыс тілінде оқитындығымыз ақиқат. Ондағы ақпаратты қазақ тілінде беру үшін аударма жасаймыз. Аударма жасауда кальканың тиімді жақтары да бар. Көп жағдайда аудармашының шеберлігіне байланысты. Мәселен, «*Ештен кеш жақсы*», «*Асауға тұсау*», «*Көздің қарашығындай сақтау*», «*Лай судан балық аулау*», «*Түймедейді түйедей ету*» деген секілді сөз тіркестері калька аудармалар. Бірақ өте сәтті аудармалар.

Ең сәтсіз, дендеп кеткен калька аудармалардың бірі – «*суретімен бөлісті*», «*пікірімен бөлісті*», «*тәжірибесімен бөлісті*» деген сөздер. Дұрысы, бұл жерде «суретін бөлісті», «пікірін бөлісті», «тәжірибесін бөлісті» боп табыс септігімен айтылуы керек. Егер «пікірімен» бір нәрсені бөліссе дұрыс, ал «пікірдің», «тәжірибенің» өзін бөліссе, онда «пікірін», «тәжірибесін» болады. Бірақ бұл кеңінен таралғаны соншалық, қазір кәрі де, жас та осылай сөйлейді. Сондықтан қайтадан дұрыс нұсқаға оралу керек. Бұл сіңісіп кететін болса, түптеп келгенде өзімізді шатастыратын болады.

4-жаттығу. Төменде берілген сөйлемдердің қайсысы дұрыс не бұрыс екенін дәлелдеңіз.

Сәби, ереже бойынша футбол добын қолмен ұстауға болмайды, оны аяқпен тебу керек. - Ереже бойынша, футбол добын ұстауға болмайды, тек тебу керек; Қазір маған медбике екпе жасайтын болады. - Қазір маған медбике екпе салады; Тергеушілердің мәліметінше, шенеуніктер кәсіпкерлермен бірге жоба құнын жасанды қымбаттатып, жалған кәсіпорындардың көмегімен миллиардтаған қаражатты қағаз ақшаға айналдырған. - Тергеушілердің мәліметінше, шенеуніктер кәсіпкерлермен бірге жоба құнын шамадан тыс артық көрсетіп, жалған кәсіпорындардың көмегімен миллиардтаған теңгені қолма-қол ақшаға айналдырып алған. Әр детальға мән беріңіз. Әлдебір жеміс не әйтеуір бір нәрсе емес, хош иісті жасыл алма деген сияқты сипаттап жазуға тырысыңыз - Әлдебір жеміс не әйтеуір бір нәрсе емес, хош иісті көк алма деген сияқты сипаттап

жазуға тырысыңыз; Бұл ереже адвокаттардың тәуелсіздігін және іске кірісу кезінде олардың өкілеттіліктерін растау мәселесін шешудің жеделдігін арттыруға бағытталған.
- Бұл ереже адвокаттардың тәуелсіздігін және іске кірісу кезінде олардың өкілеттіліктерін растау мәселесін жедел түрде шешуге бағытталған; Наурызбай ауданында жарық тұрғын үйлерде жарық беру мәселесіне разы емес.- Жарықтың берілуіне көңілдері толмайды.

5-жаттығу. Әр сөйлемді мұқият оқып шығыңыз және норманың қай түріне жатқызасыз.

Бүгінгі күні республика бойынша барлығы 2,4 млн. гектар немесе 14,1% дәнді және дәнді-бұршақты дақылдар жиналды. (2023 ж. 22 тамыз. <https://kazgazeta.kz/news/141446>)
Мөлшерді білдіретін өлшем бірлігі саннан кейін сөзбен жазылғаны жөн. Сондай-ақ «миллион» және «миллиард» сөздері қысқартылғанда соңынан нүкте қойылмайды, өйткені «н» және «д» - бұл сөздердің соңғы әріптері.

Сол галереяның алғашқы туындылары ретінде В.Кантеревтің этюдтары қойылды. Қазақ халқын, оның ұлттық бет-бейнесін, ұлттық мінезін ашуда, салт-дәстүрін қалың көпшілікке танытуда В.Кантеревтің еңбегі ұшан-теңіз. (2015 ж. 15 ақпан, <https://kazgazeta.kz/news/24452>). «Соңғы буынында ю, е, э дауысты дыбыстар келетін орыс тілінен енген сөздерге қазақ тілі қосымшалары жіңішке жалғанады.

Биыл құжаттарды қабылдау eGov арқылы онлайн форматта немесе жоо-лардың қабылдау комиссиялары арқылы офлайн форматта жүзеге асырылады. Сондай-ақ, ЖОО-да виртуалды қабылдау комиссиясы жұмыс істейтін болады. Құжаттарды қабылдау кез келген жоо (орналасқан жері бойынша) арқылы жүзеге асыруға болады (2023 ж. 13 шілде <https://kazgazeta.kz/news/140154>). Қысқарған сөздердің ережесі бойынша бас әріптермен жазылуы тиіс.

6-жаттығу. Төмендегі мысалдардан қандай қорытынды жасар едіңіз?

Автобусқа отыру, автобустан шығу деген тіркестерді де жиі естиміз. Дұрыс қолданылуы: Автобусқа міну, автобустан түсу. Қазақ кез келген көлік түріне «міну» етістігін қолданады. Ежелде атқа мінсе, қазіргі таңда автобусқа, троллейбусқа, таксиге мінеді. Сонда отыру деген қайдан шықты? Ол орыс тілінен сөзбе-сөз келген аударма (садиться в автобус – автобусқа отыру). Автобусқа міндік, демек түсеміз. Кез келген сөзді дұрыс қолданған жөн. Автобустан шығу деген бір қарағанда қате емес секілді көрінер, бірақ дұрысы – «түсу». Көліктің қай түрі болмасын, «түсу» етістігін қолданғаныңыз жөн. Әлемде автобусқа мінуге, сосын метроға, троллейбусқа және тағы басқасына көшуге болатынын көріп отырмыз. Қазір бұл бойынша жұмыс істеп жатырмыз. (2023 ж. 22 маусым) <https://stan.kz/12-zhildan-beri-ozgermegen-almatidagi-kogamdik-kolikter-384285/>

7-жаттығу. Мәтіндерді оқып шығып, аналитикалық талдау жасаңыз.

А) Қазіргі жастардың тілінде *уик-энд* деп аталатын демалыс күндері олар түрлі *пати, бизнес-клуб, тренинг, дансинг-холл, пабтар мен ивенттерге* барады. Телеарналардан түрлі *хит-парадтар мен брейн-рингтер, реалисти-шоулар* көреді. Осындай сөздердің барлығы бізге медиакеңістік арқылы еніп, сіңісіп жатыр. Қазіргі «импорт» сөздер *дресскод, дедлайн, кештег, шопинг, хит, аватар, кофе-тайм, дайрект, пиар, вебинар, тренинг, коуч, баннер, квест* және т.б. кірме сөздерді, бір сөзбен айтқанда *англоцизм* сөздерді телебағдарламалар мен қазіргі қазақ контентінде жиі кездестіріп, естіп атамыз. Ауызекі сөйлеуде *лайфхак айтыңдар, авама сурет қоямын, оның харизмасы ерекше, аккаунтымды бұғаттап тастапты, дайрекке жазыңдар* және т.б. қолданыстар тілдік санамызды зақымдауда. Күнделікті сөйлеу тіліндегі дағдының нормаға айналмауына кім кепіл бермек?!

Ә) Г.Б. Мәдиева мен А.Т. Әлиакбарованың «Қазіргі қазақ есімдерінің лексика-семантикалық ерекшеліктері» атты ғылыми мақалада зерттеушілер 2000-2020 жылдар аралығында туған ұлты қазақ 6093 азаматтың аты-жөнін талдай келе, тарихи-мәдени есімдер (әлеуметтік) тобына заманауи (трансформацияланған) есімдер топшасын енгізуді

ұсынады. АХАЖ материалдарын саралау негізінде шет тілдерінен енген есімдердің көптеп кездесетінін айтады. Ондай неологизм есімдер қатарына мынадай аттарды береді: *Альбертгор, Асмир, Марсель, Равиль, Рауль, Рафаэль, Эдуард, Ангелика, Аэлита, Анабель, Альтея, Амалия, Ванесса, Жизель, Каролина, Киара, Лиана, Сабрина, Селина, Фарангис*. Ана тіліміздегі немесе шет тілдерінен енген есімдердің формасы жағынан өзгеріп, жаңаша сипат алған түрін заманауи (трансформацияланған) есімдер деп атап, олардың қатарына Әрсен, Даниель, Роллан, Аделя, Азмима, Айнель, Айсель, Илана, Тамила есімдерін көрсетеді. «Соңғы жылдары жоғарыда аталған есімдердің қазақ баласына есім ретінде таңдалып алынуы, олардың кеңінен қолданыста болу себебін жаһандану үдерісі, бұқаралық ақпарат құралдарының ықпалы, сонымен қатар есім таңдауда оның сәнді (модный) болуын, құлаққа жағымды естілуін есепке алумен түсіндіруге болады», – дейді. Бұл пікір медиакеңістік ықпалының тілдік талғамды қалыптастыруға тікелей әсер ететінін тағы бір дәлелдейді.

8-жаттығу. Әлеуметтік желідегі *Калькасыз қазақ тілі (Telegram-бот)*, [Qazaq Grammar](#), Kazak bubble, Ainagrammar, [Qazaq Grammar](#), Qazaqsha jaz (Instagram) парақшаларынан норма мен қате қолданыстардан 10 мысал жазыңыз және оны талдаңыз.

9-жаттығу. Төмендегі талдауларды мұқият оқып шығыңыз. Түсінгеніңізді баяндаңыз.

«Өкінішке орай», «өкінішке қарай». Бұл қыстырма сөздер де аз талқыға түскен жоқ. «Өкінішке орай» деуге болмайды» деп қанша ескерту айтылғанымен, көп жазарманның осы қателіктен бас тартар түрі жоқ. Негізі, «орай» жақсы, жағымды мәні бар сөздерге жалғанып, айтылып-жазылуы керек. Дұрысы – «өкінішке қарай». Тіпті болмаса, «бір өкініштісі» деген нұсқаны пайдалансақ жөн болады.

«Болып табылады». Бұл тіркес орыстың «является» деген сөзінің тікелей аудармасы. Басқаларды былай қойғанда, қазір мұны журналистер лексиконынан да жиі ұшырастырамыз. Көзге түрпідей көрінетін осы бір кальканы қолданудан аулақ болған дұрыс. Мәселен, «*Астана является столицей Казахстана*» деген сөйлемді «*Астана Қазақстанның астанасы болып табылады*» деп аударуды қолайлы көріп тұрамыз. Ал, негізінде, ол «*Астана – Қазақстанның астанасы*» деп қана жазылуы тиіс. Бір сөзбен айтқанда, кез келген жағдайда «болып табылады» тіркесінің қызметін сызықша атқаруға тиісті.

«Жұмыс жасады». Аталған тіркестің қате екені үнемі айтылып-жазылып жүрсе де, сын-ескертпеден нәтиже болмай келеді. Ендеше, біз мұны тағы да қайталайық. «Жасау» сөзі қолдан жасалатын немесе құрастырылатын заттарға байланысты қолданылады. Мысалы: *құмыра жасау, есік жасау*, т.б. Ал жұмыс жасалмайды, істеледі. Демек, дұрысы «*жұмыс істеу*» болуы керек.

«Тәуекелге бару». Бұл да орыс тілінен сөзбе-сөз аударылған. «*Идти на риск*» деген сөздің калькасы. Қазақ тілінде «*тәуекел ету*» деп айтылып, жазылуы шарт.

«Өз кезегінде». Біздің етіміз әбден үйреніп кеткен сөздердің бірі осы. Орыстардың «в свою очередь» деген тіркесінің көшірмесі. Сөйлемнің басын «өз кезегінде» деп бастауға үйірміз. Шынын айтқанда, бұл қыстырманың ешқандай мән-маңызы, атқарар қызметі жоқ. Мысалы: «*Өз кезегінде, ол баяндама жасады*» деген сөйлемнен калька қыстырманы алып тастағаннан мағына өзгермейді. Демек, бұны да әлдеқашан «архаизмге» жіберуіміз керек еді.

«Орын алды». Бұл да сөйлем құрау дағдымызға дендеп кіріп алған тіркес. Оқиғамыз да, іс-шараларымыз да «орын алып» жүр. Орыс тіліндегі «имел место» деген сөздің аудармасы. Көбіміз ана тілімізден «орын алдының» орнын басатын сөз таппай қиналатын секілдіміз. Шынтуайтында, оқиға, іс-шара орын алмайды, болады, өтеді. Орынды жарысқа, байқауға қатысушылар ғана алады. Мысалы: «*Өрт орын алды*» емес, «*өрт болды*».

«Қатысуымен» және «бойынша». Осы екі сөз көп жағдайда орынсыз, ретсіз қолданылады. 1.Орыс тіліндегі сөйлемде «с участием» деген сөз бар болса, оны үнемі

қалдырмай қолдану міндетті емес. Мәселен, «В Костанаве произошло дорожное-транспортное происшествие с участием автомобиля «Mercedes» деген сөйлемді қалай аударып жүрміз? «Қостанайда «Mercedes» көлігінің қатысуымен жол-көлік оқиғасы орын алды» деген аударма қабылдана беретін болды. Қазақ тілінің табиғатын осылай бұзамыз. «Қостанайда жол апаты болды. Онда «Mercedes» көлігінің соғылғаны анықталды» деп екіге бөле салсақ қайтеді? «Қатысу» етістігін әр жерге қатыстыра бермеу керек. 2. Орыс тілінің сөйлем құрау тәртібінің жетегінде кеткенімізді дәлелдейтін тағы бір деталь – олардың «по» дейтін демеулік сөзін, келсін-келмесін, «бойынша» деп қана аударатынымыз. Мысалы, «Қостанай облысы бойынша департаменті» («департамент по Костанайской области»), «Жастар ісі бойынша комитеті» (комитет по делам молодежи) деген сөйлемдерді алайық. Бұл жерде «жөнінде» деген сөз сұранып тұр емес пе. Қандай тілден аударсақ та сөйлемді қазақы түсінікке салып, қазақша ойланып жазайық.

«Бөлісу». Қазір осы бір қимыл есімі арқылы жасалатын тіркестерді кәрі-жастың бәрі сәтсіз қолданып жүр. «Пікірімен бөлісті», «тәжірибесімен бөлісті», «қуанышымен бөлісті» деген сөздерді күнде естиміз, оқимыз. Негізінде, бұл тіркестер көмектес септік жалғауымен жасалмауы керек. Табыс септік жалғауы арқылы «пікірін бөлісті», «тәжірибесін бөлісті», «қуанышын бөлісті» делінуі қажет. Өйткені бұл жерде адам «қуаныштың» өзін бөлісіп тұр. Егер «қуанышымен» тағы бір нәрсені бөліссе, онда әңгіме басқа. Қысқасы, дұрыс нұсқаға қайта оралуымыз керек.

Қазақ тіліндегі калька мәселесі өте өзекті болып тұр. Орыс тілінен орашалақ, сөзбе-сөз аудару кеселінен құтыла алмай келеміз. Екі тілдің синтаксистік құрылымы екі басқа екенін ескеру керек. Ана тілінің болмыс-баяуын бұзбауға әрқайсымыз жауаптымыз.

«Кешіріңіз». Қазақ тіліне нақтылық тән, «кешірім сұраймын», «дегім келеді», «болып табылады» деген сияқты тіркестер қате қолданыс. Бұлар орыс тіліндегі «хочу поблагодарить», «прошу прощения», «является» деген сияқты тіркестердің калькаланған түрі. «Кешірім сұраймын», «кешірім сұрағым келеді» деген тіркестердің келер шақ формасында мақсат қою, ниет білдіру мәнінде жұмсай аламыз: *Мен ертең апайымнан кешірім сұраймын. Бұл әрекетім үшін одан әлі күнге дейін кешірім сұрағым келеді.*

«Америкалық». Адамның я заттың қай елден шыққанын білдіру үшін жағрафиялық атауға жұрнақ жалғанады. Орыстарға қарасақ, олар «американ» сөзін тұтас тарнслитерация жасаған да, соңына «-ская» жұрнағын жалғаған. Біздікілер де кейде осы жолды ұстанып «американ+дық» деп алып жүр. «Американ-ның» түбірі «America». America+n – тұтас АҚШ әлемін айқындап тұрған заттың сипатын білдіретін сын есім, яғни америкалық немесе американдық дегенді білдіреді. Қайсысының дұрыс, қайсысының бұрыс екенін айқындап беретін өз сөз жасау жаңдылығымыз болса керек. Мысалы, Алматы+лық, Астана+лық, Семей+лік дегендей. Ендеше сөз тудырушы жұрнақты түбірге жалғауымыз керек. Орысша нұсқасына (американская) жабысуға еш негізіміз жоқ. Олардың тілдік заңдылықтары өздеріне ғана тән. Жапондық☉-Жапон✓, Американдық☉-Америкалық✓, Мексикандық☉-Мексикалық✓, Әзербайжан☉-Әзірбайжан✓, Венгр☉-Мажар✓, Дұңған☉-Дүнген✓, Украиндық☉-Украин✓, Испандық☉-Испан✓

Пайдаланған әдебиеттер

- 1.Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптасуы (кодификациясы). *Көптомдық шығармалар жинағы.* – Алматы: «Ел-шежіре», – 2014. - 292 б.
2. Алдашева А. Қазіргі қазақ әдеби тіліндегі жаңа қолданыстар: фил. ғыл. канд. дисс.автореф. – Алматы, 1992. – 143 б.
- 3.Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Филология ғыл.докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация//Алматы, 2007
4. Жұбаева О. Сөз киесі <https://qazradio.fm/shalqarfm/kz/programs/64/>
5. Сөзтүзер (Қате қолданыстар сөздігі) Ш. Құрманбайұлы, Ж. Жақыпов, Т.Ермекова, О. Жұбаева, Б. Сүйерқұл, Н. Қожабек, А. Әлменбет) – Нұр-Сұлтан, 2021. – 402 б.

9-САБАҚ

ЭССЕ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРЛЕРІ

Эссенің өзге жазба жұмыстарынан айырмашылығы. Эссе дегеніміз (фр. тіл. ессаі - тәжірибе, лат.т. ехадіт - құрау) – философиялық, әдеби, тарихи, публицистикалық, әлеуметтанулық, саяси және тағы басқа саладағы ғылыми емес, автордың жеке көзқарасын білдіретін прозалық мәтін. Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде эссеге: «Эссе - бір нәрсенің әсерінен болатын толғаныстан туған шағын әдеби шығарма» деген анықтама берілген. Эссенің мақсаты – әртүрлі дәйектер мен дәлелдер келтіре отырып, берілген тақырыпты ашу. Онда нақты айғақтар беріліп, мысал келтіріледі.

Эссе жазудың нақты мақсаты қандай?

- Белгілі мәселе бойынша өз пікірін айту және дәлелдеу;
- Сұрақ бойынша өзінің түсінігін, ойын айту;
- Оқырмандарды ақпараттандыру;
- Мәселені талқылау және шындықты табуға тырысу;
- Өзінің және оқырманның көңілін толтыру, рақатқа бөлеу;
- Көңіл-күйінді білдіру және оқырман көңілін аудару, эмоция туғызу;
- Ис-әрекетке түрткі болу.

Эссе екіге бөлінеді: 1) субъективті: негізгі мақсаты – авторды жан-жақты ашу, таныту; 2) объективті: негізгі мақсаты – белгілі бір ғылыми тақырып бойынша автордың көзқарасын ашу, таныту. Жоспар құрылса да, жоспарсыз жазылса да, эссе авторлық көзқарасты және оның осы мәселеге қатысты ұстанымын қамтуы керек.

Эссені өзге жазба жұмыстарынан ажырата білудің маңызы ерекше. Эсседе баяндау, сипаттау, сендіру, аргументтер мен фактілер келтіру амалдары жасалады. Сонымен қатар автор тақырыпқа қатысты өз басынан кешкен оқиғаларды да жазуы мүмкін. Мұндай амалдар өзге де академиялық жұмыстарда қолданылады, сондықтан эссе мен өзге жазба жұмыстарының айырмашылықтарын түсіну қажет.

Шығарма мен эссе. Шығарма мен эссені ажырата алмау мәселесі жиі туындайды. Бұл мәселенің негізгі себебінің бірі – эссені шығарма деп қабылдау. Эссе шығарма жұмысының түріне жатады, бірақ барлық шығарма эссе болып саналмайды.

«Шығарма» дегеніміз «шығару» тұйық етістігінен туындаған туындылардың атауы, ол бір нәрсені ойдан шығару деген мағынаны береді. Сол себепті кез келген туынды шығармашылық жұмыс түріне жатады. Әдетте шығармашылық жұмыстарға суретшінің суретін, композитордың ән-күйін, жазушының әңгімесі мен романын, ақынның өлеңін жатқызамыз.

Эссе де шығарманың бір түріне жатады, бірақ өзге жазба жұмыстарына ұқсамайды. Эссеге қойылатын талаптар – белгілі бір тақырыпты, мәселені талдау, сипаттау және бағалау. Бұл автордың пікірі мен келтірген фактілерін жүйелі әрі академиялық тұрғыда жазуымен ерекшеленеді. Сондай-ақ, эссе – мектептің оқу үдерісінде жиі жазылатын шығарма түрі. Оның аргументтік, сипаттамалық, сендіру, баяндау, артықшылығы мен кемшілігі т.б. түрлері бар. Эссенің түрлеріне қарай жазылу күрделілігі мен ерекшеліктері болады. Сондықтан эссе оқушылардың жас ерекшеліктеріне қарай ұсынылады. Мысалы, бастауыш сыныпта сипаттамалық, баяндау эсселері жазылса, жоғары сыныптар үшін аргументтік, мәселе мен оның шешімдері сияқты эсселер жазуға беріледі.

Сонымен, эссе шығарма түріне жатқанымен, барлық шығарма эссе болып есептелмейді, барлық шығармашылық жұмыстар шығарма болып саналады және оның көлемі әртүрлі, ал эссе – белгілі бір тақырып жөнінде жазылған қысқаша жазба жұмыс. Эссе тек қана қара сөзбен жазылса, шығарма қара сөзбен да, өлең жолдарымен де жазылуы мүмкін.

Публицистикалық мақала мен эссе. Мақала публицистикалық стильмен газет, журнал, веб-сайттарда белгілі бір ақпарат жөнінде хабардар ету үшін жазылады. Ол өз

ішінен тақырыпшаларға бөлінуі мүмкін. Мақалада белгілі бір ақпаратпен таныстыру үшін суреттер, графикалар жиі қолданылады және берілген фактілерге сілтеме жасалыну талап етілмейді және субъективті түрде жазылуы мүмкін. Ал эсседе бір тақырып жөнінде ғана талдаулар мен сын пікірлер жазылып, келтірілген фактілерге сілтеме жасалуы талап етілуі мүмкін. Сондай-ақ эсеге қойылатын басты талаптардың бірі – объективтілік. Эсседе суреттер мен графикалардың қолданылуы талап етілмейді.

Баяндама мен эссе. Баяндамада белгілі бір зерттеу сұрағына жауап беру үшін анықтамалар, сипаттамалар мен талдаулар жазылады. Зерттеу жұмысының нәтижелерімен таныстыру мақсатында тәжірибелердің, сауалнамалардың қорытындысы мен зерттеу әдістері туралы ақпарат беріледі. Зерттеу нәтижелеріне талдау жасалып, болашақ зерттеулер немесе мәселелерді шешу жолдары ұсынылады.

Ал эсседе негізінен тақырып туралы пікірлер тұжырымдар қамтылады. Тақырып пен сұрақты түсініп, оған жауап беру жеткілікті. ЖОО-да жазылатын эсседе сұраққа берілген жауап дәлелді болуы үшін аргумент келтіру талап етіледі.

Диссертация мен эссе. Диссертацияның негізгі мақсаты – зерттеу тақырыбына, саласына байланысты жаңа ой қосу, өзекті мәселенің шешімін табу. Белгілі бір тақырып аясында зерттеу жүргізіліп, сыни талдаулар жасалынады, сондықтан оның көлемі эсеге қарағанда анағұрлым көбірек болады. Сондай-ақ эссені тек оқытушы ғана тексеретін болса, диссертацияны арнайы жасақталған комиссия құрамы бағалайды. Диссертацияда айтылған тың ойлар зерттеу нәтижелері маңызды болса, ғылыми мақала ретінде жариялануына мүмкіндік туындайды.

Қорытындылай келе, эссе жазудағы негізгі мақсат – тақырыпқа қатысты өз білімін көрсету және сұраққа берілген жауаптың дұрыстығына оқытушыны сендіре білу.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Шығарма дегеніміз не?
2. Неліктен шығарма мен эссені ажырата алмау мәселесі туындайды?
3. «Эссе» дегеніміз не?
4. Мақала мен эссенің айырмашылығы қандай?
5. Эссені кімдер тексереді?
6. Эсседе өзге авторлардың пікіріне сілтеме жасау міндетті ме?
7. Баяндамаға қойылатын талаптар қандай?

Эссе жазу талаптары.

Қолданылуына қарай: әдеби жанрда, білімді бақылау әдісі ретінде, батыс елдерінде ЖОО-ға түсуде талап етіледі. Жазылу көлемі: 500 сөз, 1-2 беттен кейде 20 бетке дейін. Эсеге тақырыптардың шектеусіздігі, автордың өз тәжірибесіне негізделген жеке ұстанымның еркін мазмұндалуы тән. Мұнда стиль маңызды рөл ойнайды. Әртүрлі эссе байқауларында (оқуға пайдаланудың алдындағы сынақтарда, сондай-ақ шығармашылық байқауларда) мәселен, 500 сөздің көлемінде эссе жазу тапсырылады.

Мінсіз эссе жазудың дайын ережесі жоқ және болмайды да, бірақ эссе жазу дағдыларын жүзеге асыруға көмектесетін ережелер мен нұсқаулар бар. Ең алдымен, өзіңнің хабарлайтын, жазатын, ой толғайтын, талқылайтын нәрсең туралы анық білуің керек. Сондай-ақ эссе жазуға итермелеген не нәрсе, эссені кім оқитынын түсіну өте маңызды. Оқырманның назарын өзіңе аудартатын, мүмкін болса, қарсы жауап реакциясын тудыратындай өз ойыңды, сезіміңді, көңіл-күйіңді жеткізу үшін мәнерлі, мазмұнды, күшті сөздерді дұрыс таңдай білу керек. Эссе жазатын адам үшін ең маңызды қасиет – тілді еркін меңгеруі, басқалардың сезіміне әсер ететіндей дәл, анық бейнелі етіп сабақтастыра жаза білу.

Эссе жазу кезеңдері: Проблеманы анықтау - ойлану - жоспарлау - жазу – тексеру.

Эссе жазу барысында қатаң сақталынуы тиіс талаптар:

- Жеке көзқарастың көрінісі;
- Деректі дәйектер (аргументтер);
- Теориялық негіздеме;
- Терминдерді қолдану;
- Дәйексөздерді келтіру;
- Әртүрлі көзқарастарды мысалға алу;
- Логикалық заңдылықтың сақталынуы;
- Салыстыру және қорытындылау әдістерін қолдану;
- Сауаттылық (пунктуациялық, орфографиялық, стильдік).

Жиі кездесетін қателер:

1. Проблема ашылмайды;
2. Автордың жеке ұстанымы көрінбейді;
3. Теориялық негіздемесі жоқ;
4. Терминдерді орынсыз, сауатсыз қолдану;
5. Тым қарапайым өмірдің мысалдары көп;
6. Ауызекі сөздер, диалект, сленг, жаргон сөздер қолданылады;
7. Келтірілген мысалдар автор ұстанымына қайшы;
8. Қорытындылау, түйін шығару деген жоқ;
9. Логиканың болмауы.

Эссе жазуға қалай дайындалу керек?

Эссе жазуға кіріспес бұрын, ең алдымен, мына сұрақтарға жауап беру керек сияқты: «Мен неге және не үшін жазып отырмын?», «Менің жұмысымды кім оқиды?», «Мен қандай идеяларды айтқым келеді?», «Маңызды ақпаратты мен қай жерден іздеп таба аламын?», «Мен оқырмандардан қандай пікірлер мен іс-әрекеттерді күтемін?».

Автор нәтиже шығатындай жағдайға дейінгі көлемде жазуы тиіс. Адам өзінің алдына қойған мақсатын біліп, өзінің жазба еңбектерін осы тұрғыдан қарастырса, мәтін түсінікті және айқын болады. Болашақ оқырмандардан құралған топтардың жалпы ерекшеліктерін, сондай-ақ олардың құндылығы мен эссенің тақырыбына деген өз көзқарастарын анықтауға тырысу керек. Бұл тәсіл оқырмандарға ақпаратты қалай қызықты етіп беруге, оны түсінікті, нақты, дәлелді түрде қалай баяндауға және қойылған мақсатқа сәйкес оқырмандарға қалай ықпал жасауға болатынын анықтауға көмектеседі.

Қандай ақпаратты хабарлап, қандай идеяны айтқыңыз келетінін айқындай отырып, өзіңізге эссе тақырыбының маңыздылығына баса назар аударуға көмектесе аласыз. Сіздің ойларыңыз, сезіміңіз, көзқарасыңыз және ұсыныстарыңыз аналогия, ассоциация, болжау, пікір, пайымдау, дәлел және т.б. түрінде берілуі мүмкін. Кейбір идеялар ерекше дәлелдемелерді қажет етпейді, ал кейбіреулері дәлелсіз және деректерсіз болады. Сондай-ақ тақырыпты зерттеу барысында автор өзінің хабарлауына енгізгісі келетін жаңа идеялар мен жаңа ойлар туындауы мүмкін. Эссе мазмұнын құрайтын автор ұстанымының негізіне автордың жеке әсері, толғанысы жатуы мүмкін бола тұра, эссе авторына (әсіресе, жаңа бастаған) қосымша ақпараттар артықтық етпейді.

Эссенің тақырыбы қажет материалды қайдан іздеуге көмектеседі. Бұл кітапхана, интернет ресурстары, сөздіктер, анықтамалықтар, қайта оқып шығуды қажет ететін бұрын оқылған кітаптар болуы мүмкін. Сондай-ақ жаныңдағы адамдардан алынған ақпараттар да қажет. Келесі кезең – дайындық: ақпараттарды жинақтау, тезистерді құрастыру, жұмыстың

құрылымын, баяндау тәсілін анықтау. Ақпараттарды жинақтау көп уақытты алады. Деректерді тексеріп, бар материалдарды ретімен қайта саралап, қарап шығу керек. Кейбір мәліметтерді алып тастап, басқаларын кеңейтуге тура келеді, қандай жағдайда да не жинай алғаныңызды жүйелеп жазу керек. Тезистер жұмыста ұсынылатын ақпараттарды жүйелеуге, идеялардың арасындағы сәйкестіктер мен сабақтастықты анықтауға көмектеседі. Эссе жазуда көздеген мақсатқа жетуге көмектесетін маңызды ақпараттың өзін тандаудан бастаған дұрыс.

Тезистерді мағыналы әңгімеге қалай айналдыруға болады?

Жүйелі ақпарат, идеяларды нақтылайтын деректер болып, автор оларды қандай реттілікпен ұсынатынын білсе, сонымен қатар өзінің хабарламасымен қандай нәтижеге жеткісі келетінін көре білсе, тезистерді мағыналы баяндауы қажет. Көп жағдайда ауызша және жазбаша хабарламалар үш негізгі композициялық бөлімнен тұрады: кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды. Оқырманды қызықтыру үшін кіріспе бөлім жанды, нақты, күшті және мінсіз (өзіндік) болуы керек. Онда оқырманға үндеу, афоризм, жалпы ой, жеке тәжірибеге сілтеме, аналогия, ассоциация, тұжырым, сұрақ, жеңіл ескертпе т.б. болуы мүмкін. Кіріспе мен негізгі бөлім арасындағы қатынас сақталуы керек. Егер де эссенің жалпы көлемі 500 сөз болса, кіріспеге 50 сөз алу ұсынылады. *Негізгі бөлім* – негізгі ой мен мәселеге байланысты аргументтер жинақталған бөлім. Негізгі бөлімде дәлелдер, дәйектер болуы керек, себебі идеяны дәлелдемелер мен мысалдар арқылы нақтылайды. Түрлі статистикалық мәліметтер мен схемаларды қолданып, тақырып ашылуы қажет. Көтерілген мәселе айқындалып, оның туу себептері көрсетілуі керек. *Қорытынды бөлімде* нақты және айқын тезистер келтіріліп, проблеманы шешуде қолдануға тұрарлық нақты ұсыныстар келтіріледі. Ұсыныстар өмірде кездесетін жағдаяттар тұрғысынан келтірілген, нақты өмірмен тығыз байланысты болады. Ал баяндау тәсіліне келетін болсақ (дедуктивті-жалпыдан жекеге немесе индуктивті-керісінше), эссенің тақырыбын қандай тәсілмен ашқан жақсы және қалай баяндау керек екендігін автор ғана анықтай алады. Бұл арқылы жұмыстың шығармашылық, өзіндік сипаты анықталады. Қайта қарап шығу дегеніміз – эссе мәтінін сапасы мен нәтижесі тұрғысынан редакциялау: ойдың айқындығы, түсінікті жазылуы, яғни мағыналық байланыстың болуы, бірізділігі, сауаттылығы мен стильдің дұрыстығын айқындау. Қайта қарау нәтижесінде екінші нұсқаның қажеттілігі туындайды. Екінші нұсқа бойынша жұмыс өте үлкен бөліктерден басталып, кішкентай бөліктерге дейін жалғасады: абзацтан сөйлемге дейін, сөйлемдерден сөзге дейін талданады, сараланады. Баяндаудың жатықтығына, ойдың логикалық сабақтастығына, байланысына назар аудару керек. Түзету барысында мәтіннің сауаттылығына, сөздердің байланысына, тыныс белгісіне, стилистикасына жете көңіл бөлінеді. Мәтіннің шебер өңделуі соңына дейін жалғасады. Мәтінде «жағымсыз» сөздердің пайда болмауын бақылап отыру артықтық етпейді. Әсіресе, көпмағыналы сөздерді пайдалану барысында мұқият болу керек: мағыналық реңкті араластыру түсіндіруді қиындатады. Сіз өзіңіздің эссеңіздің қандай нәтиже көрсететінін білгіңіз келе ме? Мұны тексерудің бірнеше жолы бар: мәтінді дауыстап оқу, өз жазғаныңызға оқырманның көзқарасымен қарауға тырысу, ең соңында адамдардың пікірін білу. Адам әр уақытта өзінің сөзімен құнды екенін естен шығармауы керек.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Эссенің жазылу көлемі қандай?
2. Эссе жазу дағдыларын жүзеге асыруға көмектесетін қандай ережелер мен нұсқауларды білесіз?
3. Эссе жазу кезеңдері жөнінде әңгімелеңіз
4. Эссе жазу барысында қатаң сақталынуы тиіс талаптар қандай?
5. Эссе жазуда жиі кездесетін қателіктерді атаңыз.

6. Эссе жазуға қалай дайындалу керек?
7. Тезистерді мағыналы әңгімеге қалай айналдыруға болады?
8. Эссе мәтінін түзету барысында нелерге жете көңіл бөлу керек?

Әдебиеттер:

1. Оспан Е. Академиялық жазылым негіздері: Оқу құралы. – Алматы: «Білік» баспасы, 2020. – 340 бет. <https://kazneb.kz/kk/bookView/view?brId=1652422>
2. Оспанов Е.Т. Академиялық жазылым: шағын эссе мен шағын зерттеу жұмыстарын жазу. – Алматы, Лантар Трейд, 2019 ж. -165 б.
3. Оспан Е. Эссе және оның түрлері: Оқу құралы. – Алматы: «ОНОН» баспасы, 2022. – 120 бет.
4. Динаева Б.Б., Сапина С.М. Академиялық сауаттылықтың теориялық және практикалық негіздері. Оқу құралы. Толықтырылған 2-басылым / Б.Б.Динаева, С.М.Салина. - Нұр-Сұлтан, 2020. - 200 бет.

Практикалық тапсырмалар

1-тапсырма. Кестеде берілген ерекшеліктердің эссеге немесе шығармаға тән екенін анықтаңыздар.

Ерекшеліктері	Эссе/шығарма
Шығарма жұмысының түріне жатады	
Қара сөзбен немесе өлең түрінде жазылады	
Нақты бір тақырып бойынша жазылған қысқаша жазба жұмысы	
Жазылымда объективті емес, субъективті пікірлер басым болады	
Өрқашан мақсатты түрде жазылады	
Тақырыпқа қатысты баяндау, сипаттау, сендіру, аргументтер мен фактілер келтіру амалдары қолданылады	
Сурет, ән-күй, әңгіме, роман, өлең	

2-тапсырма. Үзінділердің қандай жазба түріне (публицистикалық/ғылыми мақала/эссе) жататынын табыңыз.

Бірінші мәтін:

Балабақшаның қай түрі болса дәулттық стильде жабдықталған. Балалар ұйықтағанда тәрбиеші футон деп аталатын көрпе төсейді. Жиһаздары да қарапайым, жапондық минимализм принциптері аңғарылады. Балабақшада әдеттегі нормаға сай сүт, жеміс-көкөністерден әзірленген тағамдар беріледі. Сондай-ақ анасы бала экскурсияға шыққанда жеу үшін обентоу деген тағам мәзірін дайындайды. Обентоу қорапқа салынған, жиырма төрт түрлі өнімнен тұратын ұлттық ас мәзірінің жиынтығы. Оқушысы бар үйде анасы обентоуды күн сайын мектепке беріп жібереді. Обентоуды жасау баланың анасынан ұлттық тағамды шеберлікпен әдемі етіп әзірлей білу қабілетін талап етеді. Жапон әйелі обентоуды

ешқашан дүкеннен сатып алмайды, тағамдардың барлығын өз қолымен әзірлейді. Жыл мезгіліне сай тағам түрлері де, безендірілуі де өзгеріп отырады. Обентоу жегенде бала эстетикалық ләззат алу керек деп есептейді. «Жапондар көзбен жейді» деген мәтелдің себебі – осы. (Дереккөз: Жылқыбаева Ш. Жапон балабақшасы мәдениетті адам болуды үйретеді. «Егемен Қазақстан» газеті. [https:// egemen.kz|article/239409-zhapon-balabaqshasy-madeniitti-adam-boludy-uyretedi](https://egemen.kz/article/239409-zhapon-balabaqshasy-madeniitti-adam-boludy-uyretedi)).

Екінші мәтін:

«Аштық» сөзі Джек Лондонның шығармасында алты рет қана кездесе, Аймауытұлының аудармасында он рет қолданылады. Егер аударма шығарманың екінші тілдегі көшірмесі дейтін болсақ, Аймауытұлы ашаршылық сөзін қалайша арттырды? Неге Аймауытұлының аудармасында ашаршылық сөзі көп қолданылды? Сөздердің сандық көрсеткіші негізінде Жүсіпбек Аймауытұлының қай мәселелерге баса назар аударып, ерекше мән бергендігі бірден байқалады. Аймауытұлы ашаршылықты сипаттауда үндістерден гөрі қазақ даласындағы ашаршылықты сипаттайтындай сезіледі (Дереккөз: Әубәкір Қ. Америка әдебиетінің аудармаларындағы постколониалды Қазақстанның саяси-әлеуметтік келбеті).

Үшінші мәтін:

Кітапханаларға қаражатты көп бөлудің қажеттігі жоқ деген пікірді жақтаушылар қазіргі кезде электронды кітаптарға деген сұраныстың артып жатқанын алға тартады. Электрондық кітаптардың кең көлемде тарала бастауы кітапхана сияқты арнайы мекемелердің қызметіне деген сұраныстың төмендеуіне ықпал етуде. Сонымен қатар электрондық оқу құралдарына ғаламтордың көмегімен кез келген жерден қол жеткізу мүмкіндігі бар. Бұл кітапханаға бару үшін кететін уақытты және жол шығынын үнемдеуге септігін тигізеді.

3-тапсырма. Эссе құрылымы мен оған қойылатын талаптарға кластер құрыңыздар.

1-топ: Эссе құрылымы. 2-топ: Эссе құрылымына қойылатын талаптар

4-тапсырма. Эссе жазу барысында қатаң сақталатын талаптарды негізге ала отырып, мәтіндегі қателерді табыңыз.

Әр минутта бір бақыт

Бақыт деген әр күніңе шүкіршілік ету. Уақыт зымырып өтіп кетіп жатыр, сол уақыттағы бақытты сәттер ұмытылмайды. Меніңше әрбір адам өзін бақытты ете алады, әрине еңбек керек. Кейде бақыт үшін өз өзіңмен күресуге тура келеді. Кейбір адамдар бақытты ақша деп түсінеді бірақ ақша келеді кетеді. Бұл екі ұғымды шатастырып алмау керек. Ең басты бақыт қиын сәтте қасындағылардың көмектесуі. Егер адамда мейірімділік болмаса адам бақыт пен бақытсыздықтың не екенін білмейді. Бақыт кішігірім бөлшектерден тұратын ғаламат сезім. Осы өмірге келгеніміздің өзінде бақыт. Құс ұшу үшін жаралса, адам бақытты болу үшін жаралған. Бұлттың арқасынан күн шығады емеспе, қиындықтың арқасынанда бақыт келеді. Жақсы адамдар сізге бақыт әкеледі.

Ал жаман адамдар тәжірибе береді. Бақытты емеспін деп өз өміріңді өзін баға беріп, жастықтықты құшақтап жасыңды төгесің. Бақытты өмір болмайды, бақытты минуттар болады. Сен менде өміріміздің әр минутына мән берсек, астарында бақытты сәттерді байқаймыз. Бақыт деген кішігірім ғана көңіл, аз ғана сәтті рахат. Бірақ ол бір рет ақ келіп кетпейді. Тағдырыңның үлкен жолдарында талай кездеседі. Бақытты бір үлкен күш деп, оны өмір бойы күтіп жатуға болмайды.

Алланың әр минутын берген қуанышын бақыт деп сана. Өйткені сол сәттер сол минуттар келмесе кетеді. Сен түскен он фотаның бір екеуі әдемі болып шықса, автобуста біреу саған орын бергенде, сен мінетін автобустың артқы орындары бос болса, қалтаңда өткен жылдан қалып кеткен бір екі мың теңгені тауып алғанда, біреуден алғыс алғанда, көптің ішінде атың аталып мақтау естігенде, емтиханды жақсы бағамен тапсырғанда, таңертен амалсыз көзіңді ашып демалыс күні екенін білгенінде, көптен күткен жалақыларыңыз түскенде, жауыннан киінгі иіс келгенде, жаңа сәнді киім кигенде, кешке салқынды серуен дегенде, сүйікті тамағыңыздан дәм тартқанда, қатты шөлдеп келіп су ішкенде, ұзақ жол жүріп тар туфлиіңізді шешкенде міне солардың өзі бақытты сәт емеспе. Істеріңіздің бәріне бірдей үлгеруде бақыт. (Әр минутта бір бақыт. Эссе. <https://www.zharar.com/index.php?newsid=34312>).

5-тапсырма. «Аквариум» әдісі. Үш топ кезектесіп, «Кіріспе бөлім және оған қойылатын талаптар», «Негізгі бөлім және оған қойылатын талаптар», Қорытынды бөлім және оған қойылатын талаптар» тақырыптары бойынша сұрақ-жауап алысады.

6-тапсырма. Мәтінді оқып, топта талқылаңыз.

Эссе жазуда ескеретін 10 мәлімет

Эссе – оқырманмен диалог. Ол түсінікті, айқын, қарапайым әрі мәнді болса тез қабылданады.

Эссе – жазба иесінің жеке пікірі, азаматтық көзқарасы, ойын жеткізуде ешкімге ұқсамайтын ерекшелігін танытатын «пікір білдіру амалы».

Эссе жазудан тартынба: тек эссе жазу қадамдары мен тәсілдерін танып білуге зейін қою керек.

Әр бөлімде ой жинақылығы, дәлдік және «ой сүзгісінен» өткен тұжырымды пікірлер басымдыққа ие.

Эссенің мақсаты – тақырыпты ашу, мазмұн дәлдігі, мәтін логикасы және қойылған талаптар үдесінен шығу.

Эссенің құрылымдық талаптарын сақтай отырып, тақырыпқа қатысты пікірлер негізінде өзіндік тұжырымын жасай білген, тың ой, ерекше идея, парадокс-сауалдар туындататын еңбек – бағалы туынды.

Эссе жазуда тұжырымды пікір айту осы тақырыпқа қатысты деректер көзі, материалдар және жан-жақты мәліметтермен барынша таныс болуды қажет етеді.

Эссе мен шығарманың айырмашылықтарын ескеру керек. Шығарманың өн бойында бейнелі ой, қанатты сөздер молынан кездесе, эсседе бейнелі, метафоралық қолданыс аз кездеседі. Өйткені нақтылық пен дәйекті дәлелге басымдық беріледі.

Шығармада сөз шектелмейді. Эсседе сөз саны шектеледі. Сол себепті эсседе ой нақтыланып, сөйлем сұрыпталып беріліп, тұжырымдалған пікір нағыз «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні» болып табылады.

Ойдың жүйелі (тақырыпты түсінуі, талдап қарауы, идеяны анықтау, орынды дәлелдер және т.б.) ойды жеткізу шынайылығының болуы.

7-тапсырма. «Ұлттық тәрбие және жаһандану» тақырыбы бойынша эссе жазыңыз.

Ұлттық тәрбие және жаһандану

Жоспар:

1. Кіріспе.

Бүгінгі қазақ ұлты

2. Негізгі бөлім

а) Елдік сананы қалыптастырудағы ұлттық тәрбиенің рөлі

ә) Рухы биік мәдениетіміз бен әлеуетімізді сақтау

3. Қорытынды.

Ұлттық болмысқа бейімделген жаһандану

Жоспарға сәйкес эссе жазыңыз. Эссе мазмұнының логикалық желіде біртұтастықпен құрылуы үшін қыстырма құрылымдар мен шылаулар, тірек сөздер мен сөз тіркестерін пайдалану қажет.

Эссе көлемі 30-35 сөйлемнен кем болмауы тиіс.

Тірек сөздер мен сөз тіркестері: ұлттық мемлекет, өркениет, бүгінгі болмыс, әлемдік кеңістік, ұлттық тәрбие, ұлттық мүдде, ұлт болашағы, отансүйгіштікке тәрбиелеу, жаһандану дәуірі, жұтылмау, шамадан тыс еліктеушілік, әлемдік көшке ілесу, бейімделу, өзіндік дүниетаным, уақыт талабы, сұраныс, индустриялық-инновациялық мемлекет құру, салт-дәстүр, тіл мен діл, діни сенім-наным, ұлтсыздықпен күресу, елдік сана, жүзеге асу.

Қыстырма құрылымдар: менің ойымша, өкінішке қарай, сөзсіз, деп ойлаймын, әдетте.

Шылаулар: сонымен қатар, немесе, сол себепті, кейде, не болмаса, өйткені, ғана, тек, сондықтан т.с.с.

10-САБАҚ

ЭССЕ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРЛЕРІ (аргументтік, салыстыру, аналитикалық)

Эссе белгілі бір тақырыпқа қатысты мәселені талқылауға, түсіндіруге бағытталады. Мәселен, енгізілген жаңа ереженің қоғамға тигізген әсері, белгілі бір тарихи оқиғаның туындау себебі, теорияны қолданудың артықшылығы мен кемшілігі және т.б. Сондықтан эссе жазбас бұрын оның мақсаты мен түрін анықтап алу қажет. Эссе түрін анықтап алу оның құрылымы мен жазылу жолын айқындауға көмектеседі. Эссенің көлемі мен құрылымы оқытылатын пәнге тікелей байланысты. Эссенің мынадай түрлері бар:

Аргументтік эссе. Аргументтік эссе белгілі бір мәселеге қатысты пікірге қосылатынын немесе қарсы екенін білдіру үшін жазылады. Мұндағы автордың негізгі ұстанымы оқырманды өз ойының дұрыс екеніне иландыру болуға тиіс. Ал аргументтерді нақты, сенімді дәлелдер арқылы беру оқырманға автор ойының не үшін дұрыс екенін түсінуге мүмкіндік береді. Аргументтік эссені жазу арқылы студент өзінің ойын нақты әрі дәлелді жеткізуге дағдыланады. Аргументтік эсеге арналған тақырыптар түсініктірек болуы үшін тапсырма түсіндіріліп беріледі. Мәселен, денсаулық саласына байланысты «Балаларға екпе егудің қажеттілігі» деген тақырып берілсе, ол тапсырма түрінде былайша берілуі мүмкін: «Көптеген жұқпалы аурулардың алдын алу үшін балаларға екпе алу ұсынылады. Бірақ кейбір ата-аналар балаларына екпе жасатуға қарсылық білдіреді, өйткені екпенің кей жағдайларда бала ағзасына кері әсерін тигізіп, денсаулығына қауіп төндіреді деп қорқады. Сіз екпенің балаларға жаппай салынуын міндеттеу жөніндегі ереженің қабылдануын қолдайсыз ба, қолдамайсыз ба?» Оқытушы тарапынан тақырып берілмесе, студент өз бетінше тақырып тандай алады. Тақырыптың қызық әрі өзекті болуы жоғары баға алуға жол ашады. Сондықтан оны қазіргі кезде жиі көтерілетін және ақпараттары көп мәселе жөнінде тандаған дұрыс. Оларға білім саласы, экология, әлеуметтік т.б. мәселелерді жатқызуға болады. Аргументтік эсеге арналған тақырыптарға мысал ретінде мынадай тақырыптарды ұсынуға болады:

- *Әскер қатарына қабылдану ерікті түрде болуы тиіс.*
- *Жоғары оқу орындарына қабылдану үшін Ұлттық бірыңғай тест жүйесі тиімді.*
- *Тиімдік өнімдерінің сатылуы мемлекет тарапынан бақылауда болуы тиіс.*
- *Технология креативтілікті шектей ме?*

Аргументтік эссені жазудағы басты мақсаттың бірі тек автор өзінің қолдайтын пікірін ғана жазып қоймай, қарсы пікірді де қарастыруы керек. Қарсы пікірді жазып, оны дәлелдер келтіру арқылы жоққа шығару жазба жұмысының негізгі міндеті болып саналады. Қарсы пікірді қарастыру автордың тақырыпқа қатысты ойын білдіру кезінде біржақты болмай, жан-жақты әрі объективті болғанын көрсетеді. Бұл оқырманның автор ұстанымына деген қызығушылығын оята түседі. Аргументтік эссені жазудың, негізінен, екі құрылымы кең таралған. Біріншісінде қарсы және қолдайтын пікірлер жеке-жеке параграфқа, яғни бөлімдерге бөлініп жазылады. Бұл құрылымда қолдайтын пікір қарсы пікірді жоққа шығара отырып, одан кейінгі параграфта жазады. Екінші түрінде қарсы пікірден кейін бірден қолдайтын пікірлер беріліп, оны жоққа шығарып отырады. Бұл құрылым тізбек түрінде жазылып, тақырыпшаларға байланысты параграфтарға бөлінеді.

Аргументтік эссе құрылымының бөлім немесе тізбек нұсқасын таңдау қажет екендігі тақырыпқа тікелей байланысты. Ең бастысы, автордың өз пікірін анық білдіруі мен қарсы пікірдің дұрыс екенін логикалық тұрғыда дұрыс жүйелеп беруінде.

Жазылым барысында автор сөздік қорының көп екенін көрсете алуы керек. Ол үшін студент белгілі бір сөздер мен сөз тіркестерін қайталай бермей, олардың синонимдерін қолданғаны дұрыс. Мәселен, «**артықшылығы**» деген сөздің орнына *басымдылығы*,

пайдасы, тиімділігі, қолайлығы т.б. сөздерді, ал «*кемшілігі*» деген сөздің орнына - *тиімсіздігі, міні, олқылығы, кемістігі, ақаулығы, кінәраты* т.б. сөздерді қолдануға болады.

Аргументтік эссе жазу барысында автор тақырыпқа қатысты дәлел-дәйектерін келтірерде мынадай сөздер мен сөз тіркестерін қолданады:

Біріншіден, ... Алдымен, ... Ең маңыздысы ретінде...

Екіншіден, ... одан кейін,... бұдан басқа...

Соңғы аргумент ретінде...

Өз пікірін білдірерде мынадай сөз тіркестерін қолданады:

Осыған байланысты ... жоғарыда талқыланған аургументтер деген сенімділікті арттырады.

... дұрыстығын/бұрыстығын дәлелдейді/көрсетеді.

... қандай да бір артықшылығының/кемшілігінің бар екеніне ешқандай күмән туғызбайды.

• Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Аргументтік эссені жазудың мақсаты.
2. Аргументтік эссенің қандай құрылымдары бар?
3. Аргументтік эссе жазу үшін қандай тақырыптар тандауға болады?

Жаттығулар:

1-жаттығу: Кестеде берілген аргументтік эссенің құрылымына сәйкес жазылу мақсатын толтырыңыз.

Құрылым белгілері	Жазылу мақсаты	Бөлімі
Тақырыпқа қатысты жалпы ақпарат		Кіріспе
Автор ұстанымы		
Анықтама беру (қажет болса)		
Тезис		
Қарсы аргументтер		Негізгі бөлім
Қолдайтын аргументтер		
Қорытынды		Қорытынды
Пікірі және ұсынысы		

2-жаттығу. Төменде берілген пікірталас тудыратын тақырыптарды оқып, оларды қолдайтын немесе қолдамайтын пікірлерді жазыңыз:

1. Алматы қаласындағы жолдарда қоғамдық көліктердің жүруі үшін арнайы жолақтың болуы.

Қолдаушы	Қарсы

2. Құмар ойындарға тыйым салу.

Қолдаушы	Қарсы

3. Халықаралық тіл ретінде бір ғана тілдің болуы.

Қолдаушы	Қарсы

3-жаттығу. Кестеде берілген аргументтік эссе тақырыптарының қай салаға қатысты екенін анықтаңыз:

Аргументтік эссе тақырыптары	Саласы
Қазіргі кезде отбасындағы немерелерді ата-әжесінің тәрбиелеуі қаншалықты маңызды?	
Қасқыр аулаудың табиғатқа тигізер зияны.	
Студенттердің білім алуы үшін электрондық құралдарды қолдану тиімді ме, әлде қағаз кітаптар мен қаламсаптарды қолданған ыңғайлы ма?	
Кедендік одаққа Қазақстанның қосылуының экономикалық тиімділігі	
Жол ережесін бұзғандарға айыппұл мөлшерін арттыру	

4-жаттығу. Кестеде берілген тақырыптармен қандай эссе түрлерін жазуға болатынын анықтаңыз.

Тақырыптар	Эссе түрі
Плагиат жасаудың себебі мен салдары	
Балаларға ұялы телефон қолдануға рұқсат берудің әсері	
Жылдам әзірленетін тағамдар (фастфуд) қауіпті ме?	
Жақсы маман болу үшін шетелде білім алу қажет пе?	
Компьютерлік ойындардың бала психологиясына әсері	
Қымыз бен шұбаттың айырмашылығы мен ұқсастығы	

Салыстыру эссесі. Салыстыру эссесі бір нәрсені басқа бір жайтпен салыстырып немесе бір-біріне қарсы қою арқылы сипаттап, олардың айырмашылықтары мен ұқсастықтарын анықтайды. Ол үшін эсседе кем дегенде екі немесе одан да көп жайттар

қарастырылады. Мәселен, қаламсаппен жазу мен мәтінді компьютерде теруді салыстырып көрсеткен эсседен үзінді келтірейік:

Қаламсаппен жазу мен мәтінді компьютерде терудің өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтары бар. Аталған екі жолмен де мәтін жазуға болады. Мәселен, студенттер конспект жасағанда, дәріс жазғанда қалам қолданады. Ал эссе немесе жазбаша тапсырмаларды компьютер арқылы теруі мүмкін. Кейбір адамдар компьютер арқылы терудің орнына қаламмен жазғанды қалауы мүмкін, себебі қолмен жазу барысында компьютер және мәтінді қағазға басу үшін арнайы көшірме аппараты қажет емес. Бірақ компьютермен теру кезінде қателерді тез түзетуге және мәтінді қалауынша безендіруге болады.

Салыстыру эссесі екі жағдайдың немесе екі заттың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын түсіндіру үшін жазылады. Кейде ол «Салыстырмалы немесе кереғар эссе» деп аталады. Ұқсастықтарын түсіндіру дегеніміз - сәйкес келетін, бірдей және біртектес жақтарын сипаттау, ал айырмашылықтарын (кереғар жақтарын) түсіндіру дегеніміз - ерекшеліктерін, ұқсас емес жақтарының бар екенін көрсету. Бұл эссе түрі академиялық жазылым барысында кеңінен қолданылады. Салыстыру эссесін жазудың негізгі мақсаты - қарапайым сипаттау немесе түсіндіру түрінде емес, мәтін идеясын сыни тұрғыда байланыстыра білу және талдау жасалынып отырған жайтты жан-жақты қарау, салыстыру арқылы өзара байланысын анықтау мен олардың маңыздылығын көрсету. Сондай-ақ бұл бағытта қойылатын сұрақ түрлері де көптеп кездеседі. ЖОО-ларда жазылатын салыстыру эссесі екі теорияның, екі әдістің, екі тарихи кезеңнің немесе көркем шығармалардағы екі кейіпкердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын түсіндіру үшін тапсырма ретінде берілуі мүмкін. Салыстыру эссесінің тақырыптары мынадай болып келеді:

- *Қытай мен Ресей сыртқы саясатының ұқсастықтары мен айырмашылықтары.*
- *Ресейдің Қазақстанды отарлау мен Англияның Үндістанды отарлау саясаты.*
- *Ньютон мен Эйнштейннің тартылыс теориясы жөніндегі идеяларының ұқсастықтары мен айырмашылықтары.*

Салыстыру эссесінің тезисі де өзге эсселерге қарағанда басқаша құрылады. Мәселен, аргументтік эсседе тезис автордың негізгі ұстанымын білдіретін болса, салыстыру эссесінде тандалған жайттардың өзара байланысы мен кереғар тұстары баяндалады. Әдетте, тезис кіріспе бөлімнің соңғы сөйлемі ретінде жазылып, логикалық тұрғыдан эсседе баяндалатын жайттар жөнінде алдын ала шағын ақпарат беруге негізделеді. Мысалы: Қазақстандағы орта білім беру жүйесі мен Англиядағы орта білім беру жүйесінің өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтары бар. Тезис қашанда эссенің жазылу мақсатына қарай құрылады. Мәселен:

Кереғар жайттар қамтылып жазылатын эссе тезисі: Құнанбай бейнесі «Абай жолында» сол кездегі саяси көзқарасқа сай сипаттала «Құнанбай» фильмінде соңғы кездегі мағлұматтарға негізделіп, оның пенделік қасиеттері қамтылады.

Салыстыру және кереғар эссенің тезисі: «Абай жолы» романы мен «Құнанбай» фильміндегі Құнанбай бейнесінің өзара ұқсастары болғанымен, «Құнанбай» фильмі ғана кейіпкердің шынайы пенделік қасиеттерін дәлірек сипаттайды.

Тезистің дұрыс жазылуы эссенің жоспарлануы мен жұмыстың жүйелі жазылуына тікелей эсер етеді. Оны төменде берілген мысал арқылы аңғаруға болады:

Тапсырма: О.Бөкейдің «Тортай мінер ақ боз ат» әңгімесіндегі Тортай мен С. Мұратбековтың «Жусан исі» әңгімесіндегі Аян бейнесін салыстырыңыз.

Кіріспе: Кіріспенің алғашқы сөйлемі, тақырыпқа қатысты қысқаша мәлімет, тезис: «Тортай мінер ақ боз ат» әңгімесіндегі Тортай мен «Жусан исі» әңгімесіндегі Аян бейнесінің ұқсастықтары мен айырмашылықтары бар.

Тақырыптық сөйлем: Тортай мен Аянның өзара ұқсастықтары бар. (Үш түрлі ұқсастығын жазу).

Тақырыптық сөйлем: Дегенмен Тортай мен Аяның кейіпкер ретінде бейнеленуінің айырмашылықтары да бар. (Үш түрлі айырмашылығын жазу).

Қорытынды: Тезис, қорытынды пікір, оқырманның есінде қаларлықтай түйінді сөйлем жазу.

Салыстыру эссесін сәтті жазудың келесі жолы - оның құрылымын дұрыс жоспарлай алу. Эссені бастамас бұрын тақырыпқа қатысты шағын тұжырымдарды жинақтап, негізгі деген ойларды жүйелеп алған дұрыс. Мәселен, сіз Toyota автокөлігін сатып алғыңыз келді делік, ол үшін алдымен ойға мына жайттар келуі мүмкін: бағасы, артықшылықтары, оны жөндеуге кететін шығындары және тағы басқа жайттар. Осы ойлардың барлығын логикалық тұрғыда байланыстырып, алғыңыз келген көлікті басқа көлік түрімен (мәселен, Mercedes) салыстыру үшін тұжырымдар ретінде қолдануға болады. Салыстыру жасау үшін Венн диаграммасын қолданып ортақ және ұқсас емес жақтарын ажыратуға болады. Салыстыру эссесінің құрылымы бөлім немесе тізбек түрінде жазылуы мүмкін.

Бөлім түрінде:

Кіріспе

1-ші нысан 1-ші пікір

1-ші нысан 2-ші пікір

1-ші нысан 3-ші пікір

Транзиттік сөйлем немесе параграф

2-ші нысан 1-ші пікір

2-ші нысан 2-ші пікір

2-ші нысан 3-ші пікір

Қорытынды

Тізбек түрінде:

Кіріспе

1-ші пікір

1-ші нысан ----2-ші нысан

1-ші пікір

1-ші нысан---- 2-ші нысан

1-ші пікір

1-ші нысан ----2-ші нысан

Қорытынды

Салыстыру эссесінде салыстырмалы шырай жиі қолданылады. Себебі эсседе ұқсастықтары мен айырмашылықтарын білдіруші сөздер мен тіркестер арқылы салыстыруға алынып отырған нысандар сипатталады.

Ұқсастықтарын баяндау үшін қолданылатын сөздер:

Сонымен қатар...

...ұқсас/ұқсайды.

....бірдей.

.....қатар қолданылады.

... салыстырсақ, ... айырмашылық ерекшелік/артықшылық жоқ.

...өзгешелігі байқалынбайды.

...қызметтері бірдей.

Айырмашылықтарын баяндау үшін қолданылатын сөздер:

Дегенмен ...

Бірақ...

... салыстырып қарағанда...

айтарлықтай айырмашылық бар.
 ...ерекшеліктері өте көп.
 ... айырмашылықтарын/артықшылықтарын көруге болады.
 ...салыстыруға келмейді.
 ...әлдеқайда...
 ...-дан, -ден, -тан, -тен мүлдем басқа.
 Басқаша қырынан қарастырсақ,...
 Керісінше ...

Эсседегі белгілі бір нысанның немесе жайттың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын салыстыру үшін алынған талаптар бірдей болуы шарт. Мәселен, «Қазақстан халқының саны аз және қазба байлықтары мол. Бірақ Өзбекстанның егін шаруашылығы мен туризм саласы жақсы жетілген». Бұл мысалда айырмашылықты білдіру үшін «бірақ» сөзі қолданылғанымен, айырмашылықтар бірдей емес. Себебі үзіндіде Қазақстан халқының саны туралы айтылғанымен, Өзбекстанның егін шаруашылығы мен туризмі туралы баяндалады. Бұл екі ел туралы жайттар бір тақырыптың төңірегіндегі мәселені аша алмайды және салыстыруға келмейді. Мұндай қателіктерді студенттердің жазба жұмысынан жиі кездестіруге болады. Берілген мысалды былайша жазуға болады:

Қазақстан мен Өзбекстанның төрт айырмашылығы бар. Бірінші айырмашылық - халқының саны. Қазақстан халқының саны аз болса, өзбек халқы едәуір көп. Екінші айырмашылық ретінде қазба байлықтарын атауға болады. Қазақстан қазба байлыққа бай, керісінше Өзбекстан ондай байлыққа ие емес. Үшінші ерекшелігі егін шаруашылығы. Өзбекстанда, Қазақстанмен **салыстырып қарағанда**, егін шаруашылығын жақсы жолға қоя білген. Екі елдің келесі айырмашылығы туризм саласы. Қазақстан туризм саласын жетілдіру үстінде, **дегенмен** Өзбекстанның тарихи жәдігерлерінің көп болуы және туризмдегі қызмет саласының дамуы салдарынан туризм саласын әлдеқайда жоғары қоя білген.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Салыстыру эссесінің негізгі мақсаты қандай?
2. Салыстыру эссесін жазудағы басты талаптар қандай?
3. Ұқсастықтары мен айырмашылықтарын білдіру үшін қандай сөздер мен сөз тіркестерін қолдануға болады?
4. Неліктен нысандардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын салыстыру үшін алынған талаптар бірдей болуы қажет?
5. Салыстыру эссесінің құрылымы қандай болуы мүмкін?

• Жаттығулар:

1-жаттығу. Кестеде салыстыру үшін берілген тақырыптардың қандай пәнге қатысты екенін анықтаңыз.

Тақырыбы	Пәні
Ұлыбритания мен Қазақстан Үкіметінің құрылымын салыстыру	
Қостанай облысы мен Түркістан облысында өсетін өсімдіктер	
Англия мен Қазақстанның ЖОО-ларына қабылдаудың ұқсастықтары мен айырмашылықтары	
«Нәзік» және «Куликовский» торттарының тұтынушы тарапынан бағалануы	
Бірінші және екінші дүние жүзілік соғысты салыстыру: соғыстың шығу себептерін, өршуін, соғыс зардаптарын талдау	
М.Әуезов пен Ш.Айтматов шығармаларының негізгі ұқсастықтары мен айырмашылықтары	

2-жаттығу. Ауыл және қала мектептерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын жазыңыз.

Ауыл мектебі	Қала мектебі	Ұқсастықтары

3-жаттығу. Берілген нысандарды салыстырыңыз.

Сипаты	1-ші нысан: жеңіл автокөлік	2-ші нысан: велосипед
Бағасы		
Қолайлығы		
Қолдану ыңғайлығы		
Шығыны		
Денсаулыққа пайдасы		

4-жаттығу. *Айтыс пен батырлар жырын салыстырып эссе жазу үшін төменде берілген идеялардың өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтаңыз және қорытынды жазыңыз:*

Тақырыбы: *Айтыс пен батырлар жырының айырмашылықтары мен ұқсастықтары.*

Тезис сөйлем: *Айтыс пен батырлар жырының өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтары бар. Олардың ерекшеліктері мен сәйкестіктерін үш қырынан – мазмұны, көңіл көтеру және ұлттық сипатында қарастыруға болады.*

Сипаты	Идеялар	Ұқсастығы	Айырмашылығы
Орындалуы	Екеуі де домбырамен, кей жағдайда қобыз сияқты ұлттық аспаптардың сүйемелденуімен орындалады.		
	Айтыста міндетті түрде екі адам болады және олар бір-бірімен суырып салма арқылы ұйқасты өлең жолдарымен тартысқа түседі.		
	Батырлар жыры бір адаммен орындалады.		
	Айтыс та, батырлар жыры да әуенмен айтылады және музыкалық аспаппен сүйемелденеді.		

Аналитикалық эссе. Мұндай эссе белгілі бір мәселені талдауға құрылады. Мәселен, әдебиет пәні бойынша Б.Майлиннің «Шұғаның белгісі» деген шығармасына әр қырынан талдау жасау. Аналитикалық эссе белгілі бір тұжырымның, идеяның, құбылыстың және сипаттаудың бір бағытын толық түсіндіру үшін жазылуы мүмкін. Негізгі мақсаты оқырманға талданатын бағытты толық түсіндіру. Аналитикалық талдау үдеріс, анықтама, талдау, салыстыру барысында жазылады. Мәселен, үдеріске аналитикалық талдау жасалынуы үшін ол бірнеше кезендерге бөлініп сипатталуы мүмкін. Талдауға негіз болған кейіпкер, идея немесе пікір бөлшектенеді, кейбір ұсақ-түйек ақпараттар бойынша мәліметтер де беріледі. (Аналитикалық эссенің үлгісін 310-беттен оқыңыз).

ТАФТТ тәсілі бойынша эссенің құрылымын жасаңыз.

Т- тезис
 А - аргумент
 Ф - факті
 Т-талдау
 Т- тұжырым

1-тапсырма. «Анам аяулым» (Ғ.Мүсірепов) тақырыбы бойынша ТАФТТ жазыңыз.

Тезис		
Аргумент		
Факті		
Талдау	Ассоциация	
	Сипаттау	
	Салыстыру	(бүгінгі күнмен салыстыр)
	Статистика	Кәрілер үйінде канша ана бар екені туралы статистикалық мәлімет келтір.
Тұжырым		

«Мен қазақпын, мың өліп, мың тірілген» тақырыбы бойынша ТАФТТ жазыңыз.

Тезис		
Аргумент		
Факті		
Талдау	Ассоциация	
	Сипаттау	
	Аналогия	
Тұжырым		

2-тапсырма. «Абай жолы халық жолы» тақырыбы бойынша дербес пікір жазыңыз.

«Дербес пікір» жазу тәсілі

Өзіндік пікір (ой, идея) - бір сөйлем.
Дәлел – екі сөйлеммен келтіру керек.
Өз пікірін айғақтайтын мысал - екі сөйлем.
Өз пікіріне қарсы дәлел - бір сөйлем.
Қарсы дәлелді жоққа шығаратын мысал - бір сөйлем.

«Тәуелсіздік – мәңгілік елдің Ұлы тарихы» тақырыбы бойынша төмендегі кесте бойынша ойынды жазып көріңіз.

КІРІСПЕ	• Әңгімені қалай бастайсың?
----------------	------------------------------------

	<ul style="list-style-type: none"> • Кімдердің пікірін басшылыққа алар едің?
НЕГІЗГІ	<ul style="list-style-type: none"> • Бастаған әңгімені қалай қызықты етіп, дамытар едің? • Ойын жүйелі ме? • Оқиғаның байланысы қаншалықты дұрыс? • Айтатын оқиға дерегі зерттеліп, ой елегінен өтті ме?
ҚОРЫТЫНДЫ	<ul style="list-style-type: none"> • Әңгіменің түйіні не? • Не айтқың келді?

Сыни ойлау дағдыларын дамыту

Жоғары оқу орындарында оқу барысында ескеретін маңызды жайттың бірі сыни тұрғыдан ойлана білу. Сыни тұрғыдан ойлану кез келген тақырып жөніндегі тұжырымдарды, пікірлерді, ұстанымдарды талдау арқылы түсінуге бағытталған сұрақтардан тұрады. Нәтижесінде сыни тұрғыдан қойылған сұрақтарға алынған жауаптар студенттің жоғары деңгейде ойлануына және белгілі бір нәтижеге жетуіне ықпал етеді.

«Сынау» сөзі қазақ тілінде «мінін табу, кемшілігін анықтап айтып беру» мағынада қолданылады. Яғни, жағымсыз мәнде қалыптасқан, бірақ қазіргі академиялық бағытта бұл сөз пікір айту, талдау сияқты мағынада беріледі. Демек, қандайда бір мәліметті тауып, оның нақты екенін дәлелдеп, осы дәлел жөніндегі өзге пікірлерді анықтап, оларды түсіндіріп, негізгісін таба отырып қорытындыға келу. Бұл академиялық бағытта жазылатын жұмыстардың басты талабы болып табылады. Сыни тұрғыда жазу дегеніміз негізінен берілген тұжырымды түсінікті етіп жеткізе білу, бұл автор ойын нақты дәлелдер арқылы анық, жүйелі құрылыммен беру. Сыни тұрғыда түрліше жазылым қабілеттерді қолдану арқылы эссе, ғылыми мақала және тағы басқа түрдегі жазба жұмыстарын жазуға болады. Көптеген студенттер сыни тұрғыда жазу қиын деп санайды, негізінен бұл көп уақытты және білімділікті ғана емес, шығармашылық қабілетті де қоса талап етеді.

Сыни ойлау кашанда оқылатын немесе жазылатын тақырып жөнінде терең ойлануға жетелейді. Кейбір студенттер өзіне берілген материалдарды үстірт оқуға дағдыланған, бұл олардың өзіне қажетті мәліметті алдым немесе оқыдым деген ойын ғана қанағаттандырғанымен, ақпаратты толық түсінуге, оған толық талдау жасауына алып келмейтін нәтиже.

Үстірт оқу мен терең түсініп оқудың айырмашылықтарын былайша көрсетуге болады:

Үстірт оқу	Терең түсініп оқу
Студент осы кезенге дейінгі біліміне Сүйене отырып, ақпаратты қайта есіне түсіреді	Студент әрбір мәліметті түсіну үшін емес негізгі идеяны түсіну үшін оқиды
Емтихандан өту үшін мәліметтерді есіне сақтайды	Емтиханды өзінің білім деңгейін бағалау деп қабылдайды
Емтихан талаптарына сәйкес сұрақ жауаптарын іздейді	Алдына қойған мақсатына жету үшін талпынады
Дәріс жазбалары, негізгі оқулықтар және тағы басқа сыни ойлауға жетелемейтін дереккөздерімен ғана шектеледі.	Тақырыпқа байланысты көптеген дереккөздерді қарастырады, олардың қолданылуы жөніндегі мәселені ойлайды

Тақырыпқа деген қызығушылықтың болмауы, мүмкіндігінше жұмысты тез аяқтау, негізі мақсаты - баға алу.	Тақырыпқа қатысты өз пікірін білдіреді, «мұның мағынасын қалай түсінуге болады?» және «мен оны қалай қолдана аламын?» деген сұрақтарға жауап береді
--	---

Ғылыми мәтінді сыни тұрғыда оқу тек қана оның мазмұнын түсіну емес, мәтіндегі ақпараттың қаншалықты құнды екені бағалау мен оны өз еңбегінде дұрыс қолдана білу үшін қажет. Ақпараттарды қашан да жан-жақты сауалдар қою арқылы тексеру сыни тұрғыда ойлаудың негізгі талабы. Осылайша, сыни тұрғыда ойлаудың мынадай ерекшелігі қалыптасқан:

Нақтылық: үнемі дәлелдер келтіру.

Сенімсіздік: күмәнді түрде қарау, не себепті бұл мәселені қозғады? Жұмыстың авторы бұл мақсатпен нені түсіндірмекші? Бұған берілген дәлелдері қайда? Мұндай мәліметті қайдан алуға болады?

Қолдану: Бұл жайт іс жүзінде қалай орын алуы мүмкін? Тәжірие жүзінде мұндай тұжырым іске асады ма?

Сыни тұрғыда ойлаудың басты **мақсаты** – талдау жасауға жетелеу. Негізінен көптеген студенттер сипаттамалық бағытты ұстанады. Академиялық жазылым барысында тақырыпты талдау студенттің жоғары баға алуына септігін тигізетін бірден-бір жол. Сипаттау мен талдаудың өзара қарама-қайшы келетін тұстары бар, оны мына кестеден көруге болады:

Сипаттау	Талдау
Не болғанын баяндау	Негізгі мәселені анықтау
Дәлел мен дәйектерді беру	Басым бағытын дамыту
Мазмұнын беру	Басқа да мәліметтер қарастыру
Теорияны көрсету	Басқа мәліметтерді дәйектеу
Идеяны түсіндіру	Таңдау себебін көрсету
Мәліметтерді тізу	Себебі мен байланысын іздеу
Ақпарат беру	Жаңа ақпараттар табу

Кесте арқылы сипаттамалық жазылым мен сыни жазылымның ерекшеліктері бар екенін аңғаруға болады. Олардың негізгі ерекшеліктері ретінде мына жайттарды көрсетуге болады:

Сипаттамалық жазылым:

- Қандай жұмыс жасалғанын баяндайды;
- Тура сілтемені көп қолдануға тырысады;
- Әдебиеттерден қысқаша қорытындылар береді;
- Әдебиеттер мен теорияларға шолу жасап, тізіп шығады;
- Мәліметтер беріледі;
- Идеяларға, тарихи оқиғаларға шолу жасайды;
- Маңызды тұлғалардың өмірін баяндайды;
- Тақырып бойынша белгілі жайттарға қорытынды жасайды.

Сыни жазылым:

- Айтылған пікірлерді анық және нақты тұжырымдар арқылы жоққа шығарады;
- Қолдайтын және қарсы пікірлерді тең дәрежеде береді;
- Дәлелденбеген пікірлерді қолданбайды;
- Идеяны дамыту мен түсіндіру үшін параграфтар қолданады;
- Үнемі нақты дәлелдер мен тұжырымдар береді;
- Тұжырымдарға үнемі дәлелдер келтіреді;
- Үнемі қорытындының себебін айтады;
- Үнемі жұмыстың шегін көрсетеді;
- Қарапайым қорытынды жасамайды.

Сыни ойлау барысында оқып отырған мәтінмен қатар оның авторына да аса мән беру қажет. Ол үшін мәтінді оқи отырып мына сұрақтарға жауап беру қажет:

Мәлімет нақты ма? Оны қалай білдіңіз?

Мәтінді кім жазған? Автор осы саланың маманы ма?

Автор қандайда бір тұжырымға сізді сендіргісі келеді ме?

Ондағы аргумент кең немесе шағын мәселеге бағытталған ба?

Аргументті дәлелдеу үшін қандай дәйектер келтірілген?

Аргументте не берілмеген?

Бұған қарсы қандай пікірлер болуы мүмкін?

Автордың ұстанымымен келісесіз бе немесе келіспейсіз бе?

Бұл туралы пікіріңіз қандай?

Бұл тақырып бойынша басқа авторлар не айтқан?

Бұл мәтін осы тақырып бойынша қандай да бір жаңалық айтқан ба?

Бұл материал сіздің жұмысыңызға қажет пе?

Бұл сұрақтарды қоя отырып оқылым әрекетін жүзеге асыратын студенттің жоғары дәрежедегі талдау қабілетімен қатар, сыни көзқарасы қалыптасатыны анық.

Тақырыпқа байланысты өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Сыни ойлау дегеніміз не?
2. Материалдарды оқу барысында сыни ойлау не үшін қажет?
3. Сипаттамалық жазылым дегеніміз не?
4. Сыни жазылым мен сипаттамалық жазылымның қандай айырмашылықтары бар?
5. Оқылатын еңбектің авторына не себепті мән беру қажет?
6. Сыни тұрғыда ойлаудың қандай ерекшеліктері бар?
7. Терең түсініп оқу мен үстірт оқудың қандай айырмашылықтары бар?

Тақырыпқа байланысты өзін-өзі тексеруге арналған жаттығулар:

1. Төмендегі тұжырымның қайсысы дәлелге негізделген немесе қарапайым мәлімдеме екенін анықтаңыздар. Олардың нақты екенін қалай тексеруге болады?

- Менің туған жерім - әлемдегі ең сұлу жер.
- Менің телефон номерім есте сақтауға өте қиын.
- Хан Тәңірі тауының биіктігі теңіз денгейінен 7010 метр.
- Мысық тышқанға қарағанда жақсы үй жануары болып есептеледі.
- Өкпе рагының 85 пайызы темекі шегу салдарынан болады.
- Көкпар тартуға арналған серкенің салмағы 25 келі.
- Балалардың 25 пайызы көзілдірік тағады.
- Қазақстандағы әрбір екінші мигрант Өзбекстан азаматы.

2. Өзіңізді шетел қонақтарына қазақ халқының ұлттық ойыны көкпарды таныстырушы ретінде елестетіңіз. Сіз ешқашан көкпар ойынын көрмеген және естімеген шетел азаматтарымен көкпар ойыны болып жатқан стадионда тұрып, олардың қойған мына сұрақтарына жауап беріп көріңіз.

1. Бұл қандай ойын?
2. Неліктен ойынды атқа мініп ойнайды?
3. Неліктен ойынды ерлер ғана ойнап жатыр?
4. Неліктен мініп алған аттарын қамшылап, аттардың еріксіз қозғалуына мәжбүр етуде?
5. Неліктен атқа мінген барлық адамдар бұл ойынға қосыла алмайды?
6. Ойынға қатысушылар не үшін топқа бөлінген?
7. Бұл ойынның қандай пайдасы бар? (Сіздің жазба жұмысыңызды оқыған адамда да осындай қарапайым сұрақтар туындайтынын ескеріңіз. Өйткені, сіздің жазған жұмысыңыз қашанда өзге оқырман үшін түсініксіз жайттарға толы болуы мүмкін екендігін естен шығармаңыз.)

3. Зерттеу тақырыбыңызға байланысты кез келген ғылыми мақаланы алып, төменде берілген сұрақтарды қоя отырып, сыни тұрғыда талдау жасаңыз:

- Мәлімет нақты ма? Оны қалай білдіңіз?
Мәтінді кім жазған? Автор осы саланың маманы ма?
Автор қандайда бір тұжырымға сізді сендіргісі келеді ме?
Ондағы аргумент кең немесе шағын мәселеге бағытталған ба?
Аргументті дәлелдеу үшін қандай дәйектер келтірілген?
Аргументте не берілмеген?
Бұған қарсы қандай пікірлер болуы мүмкін?
Автордың ұстанымымен келісесіз бе немесе келіспейсіз бе?
Бұл туралы пікіріңіз қандай?
Бұл тақырып бойынша басқа авторлар не айтқан?
Бұл мәтін осы тақырып бойынша қандай да бір жаңалық айтқан ба?
Бұл материал сіздің жұмысыңызға қажет пе?

Қосымша оқуға кеңес берілетін әдебиеттер:

1. Коржумбаева А., Бекахметов Г. Критикалық ойлау негіздері. - Астана, 2014. – 208б.
2. Hoaglund J. Critical thinking. Newport News, Va.: Vale Press, 2004.
3. Bowell T., Kemp G. Critical thinking. London: Routledge, 2015.
4. Rollins B. Critical thinking. San Diego, Calif.: Classroom Complete Press, 2010.
5. Epstein R., Rooney M. Critical thinking. Socorro, NM: Advanced Reasoning Forum, 2017.
6. Johnson A. Academic Writing. Rowman & Littlefield Publishers, 2016.

11-АПТА

ҒЫЛЫМИ МАҚАЛА ЖАЗУ

Ғылыми мақала жазу – ғылыми зерттеу нәтижелерін әріптестеріңе, өзге ізденушілерге, ғылыми қауымға, дүниеге танытудың тиімді жолдарының бірі. Бұл пән аясында ғылыми мақаланы қазіргі таңда ҚР Министрлігі мен Ғылым Комитеті талап ететін стандарттарға сәйкес үйренеміз. Осындай талаптарға жауап беретін журналдар тізімі жылда жаңартылып отырады. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде көп жылдан бері арнайы талаптарға сәйкес «ҚазҰУ Хабаршысы» журналы әр салаға сәйкес шығып отыр. Сондықтан біз сол журналдың талабына сәйкес мақала жазуды үйренеміз. «ҚазҰУ Хабаршысы» сериялары мына сайтта ұсынылады: <https://www.kaznu.kz/ru/17296/page> Филология мамандығы: <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/information/authors> сайтынан алынған талаптар (сайтқа кіріп көрсетсе де болады):

АВТОРЛАРҒА АРНАЛҒАН АҚПАРАТ

Журналда материалдарды жариялау Open Journal System, онлайн жіберу және рецензиялау жүйесі арқылы жүзеге асырылады. Жүйеге тіркелу немесе кіру «[Материалдарды жіберу](#)» бөлімінде қол жетімді.

Корреспонденция авторы журналға жариялау үшін [ілеспе хат](#) ұсынуға міндетті.

Авторларға арналған талаптар:

- «ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы» журналдың редакциялық алқасы ғылыми бағыттары бойынша бұрын жарияланбаған мақалаларды қабылдайды (сайтта көрсетілген). Мақала электрондық форматта (.doc, .docx, .rtf форматтарында) ТЕК журнал сайтының функционалымен жүктеу арқылы ұсынылады (Open Journal System).
- Қаріп кеглі – 12 (андатпа, түйін сөздер, әдебиет - 10, кестелердің мәтіні – 9-11), қаріп – Times New Roman, туралау – мәтіннің ені бойынша, интервал – бірыңғай, абзац шегінісі – 0,8 см, шеттері: жоғары және төменгі – 2 см, оң және сол жақ – 2 см.
- Суреттер, кестелер, сызбалар, диаграммалар және т.б. нөмірленуі мен атауы көрсетіле отырып, тікелей мәтінде ұсынылады (мысалы, 1-сурет – сурет атауы). Суреттер, кестелер, сызбалар және диаграммалар саны мақаланың барлық көлемінің 20%-нан аспауы тиіс (кейбір жағдайларда 30% - ға дейін).
- Мақаланың көлемі (атауын, авторлар туралы мәліметтерді, андатпаларды, түйінді сөздерді, библиографиялық тізімді есепке алмағанда) 3 000 сөзден кем болмауы керек және 7 000 сөзден аспауы тиіс.
- Авторлар МІНДЕТТІ түрде Open Journal System жүйесіндегі ілеспе хатта жолданатын мақала/қолжазба бұрын еш жерде жарияланбағанын және мақалада оларға сілтемесіз басқа жұмыстардан алынған мәтін үзінділері жоқ екенін көрсетуі тиіс.
- Мақаланы жариялау үшін ақы төлеу тәртібі мен құнын баспа үйі белгілейді және автор сыртқы рецензенттер мен ғылыми редактор мақұлдағаннан кейін ақы төлеуді жүргізеді.

Мақаланың құрылымы (мақаланы рәсімдеу үшін [ҮЛГІ](#)-ні қолданыңыз):

Алғашқы беті:

- Алғашқы жол – FTAMP нөмірі (ерекше жағдайларда ЭОЖ), туралау – сол жағы бойынша, қаріп – жартылай қалың (қараңыз <http://gnti.ru>).
- Мақала атауы (Тақырып) мақаланың мәні мен мазмұнын көрсетіп, оқырман назарын аударуы керек. Тақырып қысқа, мазмұнды болуы керек және жаргон мен қысқартулар болмауы керек. Тақырыптың оңтайлы ұзындығы 5-7 сөзден тұрады (кейбір жағдайларда 12 сөзге дейін). Мақала тақырыбы орыс, қазақ және ағылшын тілдерінде ұсынылуы керек. Мақала тақырыбы қою, кіші әріптермен, туралау ортасында беріледі.
- Мақала авторы (лар) – аты-жөні және тегі, жұмыс орны (үлестес) (Ескертпе: ЖОО-ның толық атауы көрсетіледі), мемлекет, қала (осы ретте сақталуы тиіс)
- Егер біргеше автор бір университеттен болса нумерация керек емес, тек әртүрлі университеттен болған жағдайда ғана нумерация қойылады
- Қала, мемлекет – орыс, қазақ және ағылшын тілдерінде; электрондық пошта. Авторлар туралы ақпарат әдеттегі қаріппен кіші әріптермен, ортасында туралау арқылы беріледі.
- Төменде ортасында ORCID ID еренсілтемесі көрсетіледі. (Тіркелу үшін нұсқаулық – тіркелген файлдарда <https://orcid.org/>);
- Андатпа көлемі орыс, қазақ және ағылшын тілдерінде кемінде 160 сөз, 300 сөзден аспайтын, шрифт 10 болуы тиіс. Андатпа құрылымы келесі міндетті тармақтарды қамтиды:
 - Кіріспе.
 - Ғылыми зерттеудің мақсаты, негізгі бағыттары және идеялары.

- Жұмыстың ғылыми және практикалық маңыздылығының қысқаша сипаттамасы.
 - Зерттеу әдіснамасының қысқаша сипаттамасы.
 - Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері мен талдаулары, қорытындылары.
 - Жүргізілген зерттеудің құндылығы (осы жұмыстың тиісті білім саласына қосқан үлесі).
 - Жұмыс қорытындысының практикалық мәні.
- Түйін сөздер / сөз тіркестер – саны 4-5, орыс, қазақ және ағылшын тілдерінде.

Келесі бет (жаңа):

- **Кіріспе келесі** негізгі элементтерден тұрады: тақырыпты таңдауды негіздеу; мәселенің өзектілігі, зерттеу мақсаты. Алдыңғылардың тәжірибесін сипаттау негізінде тақырыпты таңдауды негіздеуде проблемалық жағдайдың болуы туралы хабарланады (зерттеулердің болмауы, жаңа объектінің пайда болуы және т.б.). Тақырыптың өзектілігі осы объектінің зерттелуіне жалпы қызығушылықпен анықталады, бірақ сұрақтарға толық жауаптардың болмауымен, ол тақырыптың теориялық немесе практикалық маңыздылығымен дәлелденеді; объектіні, пәнді, мақсаттарды, міндеттерді, әдістерді, тәсілдерді, гипотезаны және сіздің жұмысыңыздың мәнін анықтау. Зерттеудің мақсаты тезистің дәлелі, яғни зерттеу тақырыбын автор таңдаған аспектіде ұсынумен байланысты.
- **«Материал және әдістер» бөлімі** материалдар мен жұмыс барысын сипаттаудан, сондай-ақ пайдаланылған әдістердің толық сипаттамасынан тұруы тиіс.
 - Зерттеу материалының сипаттамасы немесе сипаты оның сапалық және сандық жағынан көрсетілуін қамтиды. Материалдың сипаттамасы – тұжырымдар мен зерттеу әдістерінің дұрыстығын анықтайтын факторлардың бірі.
 - Бұл бөлімде проблеманың зерттелу дәрежесі сипатталады, бұрын жарияланған белгіленген рәсімдерді қайталамай-ақ егжей-тегжейлі ақпарат беріледі; жабдықты (бағдарламалық қамтылымды) сәйкестендіру және материалдар мен әдістерді пайдалану кезінде міндетті түрде жаңалық енгізе отырып, материалдарды сипаттау пайдаланылады.
 - Ғылыми әдістеме мыналарды қамтуы керек:
 - – зерттеу сұрағы (сұрақтары);
 - – көтеріліп отырған гипотезаны (тезис);
 - – зерттеу этаптарын;
 - – зерттеу әдістерін;
 - – зерттеу қорытындыларын.
- **«Әдебиетке шолу» секциясында** отандық және шетелдік авторлардың іргелі және жаңа жұмыстары, оларды авторлардың ғылыми үлесі тұрғысынан талдау, сондай-ақ автор өз жұмысында толықтыратын зерттеудегі олқылықтар қамтылуға тиіс.
 - Жұмысқа қатысы жоқ көптеген сілметелердің болуына ЖОЛ БЕРІЛМЕЙДІ.
- **«Нәтижелер мен талқылау» бөлімі** сіздің зерттеу нәтижелеріңізді талдауға және талқылауға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында алынған нәтижелер туралы қорытынды беріледі, негізгі мәні ашылады. Және бұл мақаланың маңызды бөлімдерінің бірі. Онда олардың жұмысының нәтижелерін талдап, сәйкес нәтижелерін алдыңғы жұмысымен, талдаулары мен қорытындыларымен салыстырғанда талқылау қажет.
- **Қорытынды, тұжырымдар** – осы кезеңдегі жұмыс нәтижелерін қорыту және қорытындылау; автор алға қойған тұжырымның растығын және алынған нәтижелерді ескере отырып, ғылыми білімнің өзгеруі туралы автордың қорытындысын растау. Қорытынды абстрактілі болмауы керек, оларды белгілі бір ғылыми саладағы зерттеу нәтижелерін қорытындылау үшін, ұсыныстарды немесе одан әрі жұмыс істеу мүмкіндіктерін сипаттай отырып қолдану керек.
 - Қорытындыда мынадай тармақтар болуы тиіс: зерттеудің мақсаттары мен әдістері қандай болды; зерттеудің нәтижелері мен қорытындылары; зерттеудің келешегі және әзірлеуді енгізу, қолдану мүмкіндіктері.
- Пайдаланылған әдебиеттер тізімінде кемінде 15 атау болуы керек; оның 50% – ағылшын тіліндегі көздерден. Әдебиеттер тізімінде кириллицада ұсынылған жұмыстар болған жағдайда, әдебиеттер тізімін екі нұсқада ұсыну қажет: біріншісі – түпнұсқада, екіншісі – романизацияланған алфавитпен (транслитерация).
- MEMST1-2003 сәйкес орыс және қазақ тілдеріндегі әдебиеттер тізімін рәсімдеу «Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Жалпы талаптар және құрастыру ережелеріне» (БЖҒСБК тізімдемесіне енетін жарияланымдарға талаптар) сәйкес жүзеге асады.
 - - Романизацияланған әдебиеттер тізімін рәсімдеу келесідей болуы керек: автор (лар) (транслитерация - <http://www.translit.ru>) → (жақшадағы жыл) → транслитерацияланған нұсқадағы мақала атауы [мақала тақырыбын ағылшын тіліне төрт бұрышты жақшаға аудару], орыс тіліндегі дереккөздің атауы (транслитерация немесе ағылшын атауы - бар болса), ағылшын тілінде басылған шығыс деректері.

Мысалы: Gokhberg L., Kuznetsova T. (2011) Strategiya-2020: novye kontury rossiiskoi innovatsionnoi politiki [Strategy 2020: New Outlines of Innovation Policy]. *Foresight-Russia*, vol. 5, no 4, pp. 8–30. Әдебиеттер тізімі Алфавиттік тәртіппен, ТЕК мәтінде келтірілген жұмыстарға сәйкес ұсынылады.

Әлеуметтік-гуманитарлық бағыттар үшін әдебиеттердің, сондай-ақ ағылшын (басқа шет) тіліндегі дереккөздердің Романизацияланған тізімін рәсімдеу стилі - American Psychological Association (<http://www.apastyle.org/>).

Назар аударыңыз! Алфавиттік тәртіпте авторлардың тегі көрсетіледі (аты-жөнінен кейін үтір бас әріптердің алдына қойылмайды); тегінен кейін дөңгелек жақшада басылымның шыққан жылы көрсетіледі, төртбұрышты жақшада атаудың ағылшын тіліне аудармасы көрсетіледі. Барлық сызықшалар мен қиғаш сызықтарды алып тастау керек (яғни бөлу белгілерін). Сілтеменің соңында егер дереккөз қазақ тілінде болса (in Kazakh), және егер дереккөз орыс тілінде болса (In Russian) және т.б. көрсетіледі.

- Бұл бөлімде мыналарды ескеру қажет:
- Негізгі ғылыми жарияланымдар, ғылымның осы саласында қолданылатын және автордың жұмысы негізделген озық зерттеу әдістері келтіріледі.
- Шамадан тыс өзіңізге сілтеме жасаудан аулақ болыңыз.
- Шетелдік авторлардың жарияланымдарына сілтемелер жасау ұсынылады.
- Библиографиялық тізімде зерттеу тақырыбы бойынша танымал шетелдік ғалымдар жариялаған қазіргі заманғы ғылымға қатысты іргелі еңбектер болуы керек.
- Әлеуметтік-гуманитарлық бағыттағы мәтінге сілтемелер сілтеменің ішінде жақтың ішінде бірінші авторы, шыққан жылы көрсетілген: бет (тер) саны көрсетілген. Мысалы, (Залесский 1991: 25). Егер әдебиеттер тізімінде бір автордың сол жылы жарияланған бірнеше жұмыстары болса, шыққан жылына «а», «б» әрпі және т.б. Мысалы, (Садуова, 2001а: 15), (Садуова, 2001б, 22). Жаратылыстану мақалалары үшін сілтемелер төртбұрышты жақшада келтірілген, мәтінге сілтемелер келтірілген жұмыстар көрсетілгендей нөмірленеді.

Мақаланы рәсімдеу соңында мақаладағы барлық белгілерден кейін, әсіресе әдебиеттер тізімінде (нүктелер, үтірлер, сызықшалар, Қос нүктелер, қиғаш сызықтар мен жақшалардан кейін) бос орындардың болуын тексеруді сұраймыз. Бүкіл мәтінді таңдаңыз. Қаріп түймесін басыңыз, TimesNewRoman, өлшемі 12, мәтіннің түсі Авто, астын сызу жоқ. Абзац батырмасын басыңыз, шегіністер 0, 0; интервалдар 0, 0; жоларалық – бірыңғай.

Ескерту: мақалада қалың қаріпті қолдануға және астын сызуға рұқсат етілмейді, тек курсивке рұқсат етіледі.

Мақаланың төменгі жағында жоғары оқу орны, ғылыми дәрежесі, атағы (бар болса) және лауазымы, байланыстары тағы бір рет көрсетіледі.

Библиографиялық сілтемелерді рәсімдеу үшін [Mendeley Reference Manager](#) құралын пайдалана аласыз.

|

Мақала жариялау құны - 2000 теңге / бет

Реквизиттер:

«Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы

Индекс 050040

Мекенжай: Алматы қ., Әль-Фараби даңғылы 71

БИН 990140001154

КБЕ 16

АО «First Heartland Jýsan Bank»

ИИК KZ19998CTB0000567141 – теңге

ИИК KZ40998CTB0000567151 – USD

БИК TSESKZKA

1. АНДАТПА

Жоғарыда берілген талаптарға сәйкес, мақала мынандай бөлімдерден тұрады:

1. Андатпа

2. Кіріспе
3. Материалдар мен әдістер
4. Әдебиетке шолу
5. Нәтиже мен талқылау
6. Қорытынды
7. Әдебиеттер тізімі мен сілтемелер

Бүгінгі сабақта аңдатпа мен кіріспе бөлімдерін қарастырамыз. Біріншіден, аңдатпаның (оны қазақ тілінде аннотация деп те атайды) не екендігін түсініп алайық.

АҢДАТПАДА НЕ ЖАЗЫЛУ КЕРЕК?

Аннотация (аңдатпа) – бұл тұтас мақаланы сипаттайтын, ондағы басты идея мен зерттеу мақсатын, маңыздылығын ашып көрсететін қысқаша мәтін. Мұнда автор мақалада ұсынған зерттеу мәселесін, бар болса оны шешудің жолдарын, мақсаты мен зерттеу нәтижесін сипаттау қажет. Оқырманға және ғылымның дамуына құнды бола алатын зерттеу өзектілігін көрсетуі тиіс. Мақала тақырыбы сияқты аңдатпа да өз кезегінде ғалымға мақаланы ары қарай оқу қажет пе, ол жерде оған керек ақпарат бола ма жоқ па дегенді анықтауға көмектеседі. Сонымен қатар, ақылы жуурнал сайттары аңдатпаны тегін ұсынып, оқырман қызығушылығын танытса, мақаланы сатып алады. Сол үшін, әсіресе, ақылы журналдар (мақалалар) үшін, аңдатпа маркетинг құралы есебінде жүріп, оған ерекше көп көңіл бөлінеді.

Аңдатпа зерттеушінің өзіне байланысты не басында, не зерттеу жұмысының негізгі бөлігі орындалып, зерттеу аясы түсінікті болған кезде жазылуы мүмкін.

АҢДАТПАНЫ ҚАЛАЙ ЖАЗУ КЕРЕК?

Жазылу тілі ғылыми стильде әрі барлығына, әсіресе, сол пән төңірегінде қызмет ететіндер үшін түсінікті болуы қажет. Негізгі ойды мақала мәні бойынша құрып, қысқаша беру керек, сонымен қатар құрылымына қойылатын талаптарды да ескерген жөн.

Естеріңізде болсын, аңдатпа ғалымдарды жұмысты оқуға итермелеуі қажет, сондықтан онда маңызды деректер ғана қамтылуы керек.

Аннотацияның сөйлемдерін қысқа қылып жазған абзал. Барлығы 150-300 сөз (6-8 сөйлем) жазылуы керек.

КІЛТ СӨЗДЕР МЕН СӨЗ ТІРКЕСТЕРІ

Кілт сөздер мен сөз тіркестерін анықтап алыңыз. Кілт сөздердің мақала мазмұнын аша алатын, нақты болғанын қадағалаңыз. Себебі, интернет желісінде сіздің мақаланы кілт сөздер мен сөз тіркестері арқылы іздеп табады.

АҢДАТПАДА (АННОТАЦИЯДА) НЕНІ ЖАЗУҒА БОЛМАЙДЫ?

Онда ешқандай бос сөз, жалпы фразалар, артық мағлұматтар болмауы тиіс. Бірінші жақты қолданудың, тізімдерді кіргізіп, дәйексөздерді жазып, кескіндер мен суреттерді енгізу мен сілтемелер жасаудың қажеті жоқ. Терминдерді аз қылыңыз, тым ұзын синтаксистік және грамматикалық конструкцияларды қолданбаңыз.

АҢДАТПАНЫҢ (АННОТАЦИЯНЫҢ) ҚҰРЫЛЫМЫ

Көбінесе, аңдатпада мына бес пункт міндетті түрде болғаны дұрыс. Олар:

1. Зерттеудің мақсаты
2. Зерттеуде қолданылған әдістер
3. Зерттеу барысында алынған нәтижелер
4. Қорытынды
5. Тірек сөздер

Мысалы:

Ақтөбе облысының дала ландшафттарының қалыптасу факторлары

Тақырыпты ашу : Мақала Ақтөбе облысының дала ландшафты құрылымының аймақтық ерекшеліктерін зерттеуге арналған. **Мәселе:** Зерттелетін аумақты кешенді талдау үшін ГАЖ технологиясын қолдана отырып, аймақтық деңгейдегі мамандандырылған

ландшафттық геоакпараттық жүйе құрылды. Кеңістіктік мәліметтер базасы жыл сайынғы антропогендік әсерге ұшырайтын зерттелетін аумақтың табиғи ортасының компоненттерінің сипаттамалары негізінде жасалды. **Ғылыми зерттеу әдістері:** Аумақты ландшафттық талдау мақсатында біз ArcGis10.4. 1 бағдарламалық қамтамасыз ету негізінде ГАЖ жалпылаудың аймақтық деңгейінің мамандандырылған ландшафттық геоакпараттық жүйесін құрдық. **Өзектілігі:** Мұндай ГАЖ жүйесі арқылы біз деректерді жинауды, жүйелеуді, сақтауды, өңдеуді, бағалауды, картаға түсіруді және таратуды жүзеге асыра алатын және оның негізінде кеңістіктік-уақыттық құбылыстар туралы жаңа ақпарат пен білім алу құралы ретінде әрекет ететін интерактивті жүйе ретінде түсінеміз. **Нәтижесі:** Зерттеу бірнеше кезеңнен тұрады: талдамалық деректерді жинақтау, ArcGis қабаттарын қабаттастыру құралдарын пайдалана отырып, ландшафттық картаны жасау, мұнда қабаттар ландшафттық құрылымды құрамдас түрде сипаттайды, сондай-ақ Ақтөбе облысының рельефінің цифрлық моделін жасау үшін SRTM ғарыштық суреттері пайдаланылды. **Қорытынды:** Зерттеу нәтижелері Ақтөбе облысының дала ландшафттарын картаға түсіру аумақтың экологиялық жағдайын зерттеуге, сондай-ақ зерттелетін аумақтың құрылымын бағалауға негіз болады.

Түйін сөздер: геожүйе, ландшафт, антропогендік факторлар, табиғи факторлар, дала ландшафттары, ГАЖ, ландшафт картасы.

<https://bulletin-geography.kaznu.kz/index.php/1-geo/article/view/1358>

1 – тапсырма. «ҚазҰУ Хабаршысында» өз мамандығыңа сәйкес жарияланған екі мақаланы алып, онда берілген аңдатпамен (аннотациямен) таныс. Құрылымы жағынан талдау жаса: қай бөлімдер қамтылған/қамтылмаған? Аңдатпаны оқыған кезде мақалада жазылған ғылыми зерттеу жайлы ақпарат бар ма? Аңдатпа мақаланы аша алды ма, әлде жоқ па? Аңдатпа талапқа сай жазылған ба?

2 – тапсырма. Берілген аңдатпаның біреуін таңдаңыз, мәтінді оқып төмендегі кестені толтырыңыз.

ҚЫТАЙ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ҚОНЫСТАНУ ГЕОГРАФИЯСЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН-ҚЫТАЙ АРАСЫНДАҒЫ КӨШІ-ҚОН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақала диаспора және ирреденттер туралы анықтамаларға негізделі отырып, қазақ диаспорасы мен ирреденттеріне тарихи-географиялық тұрғыдан талдау жасалып, қытай қазақтарының диаспора емес, ирреденттер екеніне ғылыми тұжырым беріледі. Шетелдегі этникалық қазақтардың аса мол үлесі сақталған Қытай Халық Республикасының (Қытай) Шынжаң Ұйғұр автономиялық ауданы (Шынжаң) құрамындағы Іле Қазақ автономиялық облысының жалпы аумақтық-әкімшілік жағдайы мен халқының географиялық қоныстану және этникалық құрамын демографиялық тұрғыда зерттеуге бағытталған. Шынжаң ауданының Қытай үшін маңызды геосаяси және геоэкономикалық орынға ие екендігі Іле Қазақ автономиялық облысының географиялық орны, аумағы, шекаралас елдері мен шекара ұзындықтары және табиғи ресурстық әлеуеті негізінде көрсетілген. Мақалада баса мән берілген мазмұнның тағы бірі Іле Қазақ автономиялық облысының халқы және олардың аумақтық-әкімшілік бөлініс бойынша орналасуы осы облыс бойынша этникалық ұлттардың саны мен қала және елді-мекендер бойынша таралуына және халықтың тууы мен өлім-жітіміне, табиғи өсіміне негізделіп, жаңа әдебиеттерге сүйеніп, жан-жақты қарастырылған. Мақалада Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы иммигранттар мен эмигранттар үлесі, көші-қон айырымы, өңірлер арасындағы мигранттардың статистикалық көрсеткіштері талданған. Көрсеткіштер негізінде Қазақстан мен Қытай арасындағы әлеуметтік-экономикалық мәселелер талданды. Мақаланың тағы бір өзекті тұсы – 2013-2020 жылдар аралығындағы Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінен алынған статистикалық-демографиялық көрсеткіштердің пайдаланылуы. Бұл сандық мәліметтер екі мемлекет

арасындағы сыртқы көші-қонның нақты жағдайын талдауда және баға беруде маңызды рөл атқарады.

Түйін сөздер: диаспора, Шынжаң, Іле Қазақ автономиялық облысы, көші-қон географиясы, иммигранттар, эмигранттар, көші қон айырмасы.

<https://bulletin-geography.kaznu.kz/index.php/1-geo/article/view/1013/691>

Әзірбайжандағы жел электр станцияларының оңтайлы учаскелерін анықтауда жел көрсеткіштері мен жер бедерінің әсерін геокеңістіктік талдау

Бұл зерттеуде Әзірбайжандағы жел станцияларының ең қолайлы жерлерін анықтау үшін жел метеорологиясының көрсеткіштері мен жер рельефінің географиялық талдауы жүргізілді. Ұзақ мерзімді жел метеорологиялық өлшеуіш деректері, спутниктік деректер және кеңейтілген метеорологиялық модельдеу бүкіл ел бойынша жел энергиясының әлеуетін сипаттау үшін пайдаланылды. Бұл деректер желдің жылдамдығын, бағытын және ұзақ уақыт бойы жиналған турбуленттілік өлшемдерін қамтиды. Содан кейін географиялық ақпараттық жүйелер (GIS) құралдары жел электр станцияларын топография, экология және экономика тұрғысынан бағалау және шектеу аймақтарының айналасында жиектерді орналастыру үшін пайдаланылды. Талдау нәтижелері Каспий теңізінің жағалауын, Апишерон-Хизиді және Шығыс Зәңгезүр экономикалық ауданын қоса алғанда, жел энергиясының әлеуеті жоғары бірнеше аймақтарды анықтады. Бұл талдау рельефтің жел ағынының динамикасына терең әсерін ашады және учаскені таңдауда жергілікті жер бедерін ескерудің маңыздылығын көрсетеді. Жел энергетикасын дамытудың негізгі аймақтары ретінде жиі таулы асулармен және жағалаудағы аймақтармен байланысты тұрақты және күшті желдер бар аймақтар анықталған. Зерттеу сонымен қатар осы перспективалы орындардың қолданыстағы электр желісіне жақындығын бағалайды. Ол жел электр станцияларының әлеуетті учаскелерін желіге қосудың экономикалық тиімділігін бағалау арқылы тиімді энергия тасымалдауды қамтамасыз етуге бағытталған. Бұл желілік интеграцияны бағалау таңдалған орындардың орындылығы мен экономикалық өміршеңдігіне қатысты шешімдерді басшылыққа алады.

Түйін сөздер: қалпына келетін энергия, энергияны бағалау, ГАЖ талдау, энергия картасын жасау, энергия ресурстары, жел жылдамдығы.

<https://bulletin-geography.kaznu.kz/index.php/1-geo/article/view/1356/809>

Аңдатпа мәтінінде қамтылған бөлімдер	Мәтіннен үзінді
Тақырпты ашатын сөйлем	
Зерттеудің мақсаты	
Өзектілігі	
Мәселе	
Ғылыми зерттеу әдістері	

Шешімі	
Нәтижесі	
Қорытынды	
Тірек сөздер	

3 – тапсырма. Академиялық жазылым барысында ықшамдалған, нақты, аудиторияға түсінікті тіл қолданылуы қажет. Төменде берілген ғылыми мәтінді негізгі идеясын сақтай отырып, алдымен 5 сөйлемге, содан кейін 3 сөйлемге, содан кейін 1 сөйлемге қысқартып қайта жаз.

Демографиялық саясат тақырыбында көптеген ғылыми еңбектер жазылды, сарапшылар егжей-тегжейлі мәселелер туралы дауласады және кейбір мәселелерде бір-бірімен жиі келіспейді. Бірақ көптеген мамандар қаржыландырылмаған отбасылық-демографиялық және денсаулық сақтау салалары бар елде демографиялық қиындықтарға сәтті жауап беру мүмкін емес екеніне келіседі. Бүгінгі таңда қазіргі жағдайда халықтың көші-қон алмасу процестері тұтастай Қазақстан Республикасы үшін де, оның әрбір өңірі үшін де стратегиялық маңызға ие болып отырғаны айқын болып отыр. Өкінішке орай, теріс көші-қон халықтың табиғи азаюымен қатар, елдің барлық шығыс аймақтарында оның санының азаюының тұрақты факторына айналды. Шығыс Қазақстан облысы көші-қон доноры ретінде әрекет етеді. Біздің пікірімізше, Шығыс Қазақстан облысының көші-қон кетуінің қалыптастыру ерекшелігі әлеуметтік-экономикалық дамудың қанағаттанғысыз дамуына байланысты көші-қон проблемасының өсіп келе жатқан маңыздылығы туралы айтуға мүмкіндік береді.

<https://bulletin-geography.kaznu.kz/index.php/1-geo/article/view/1098/727>

Үй тапсырмасы: Өз зерттеу тақырыбына сәйкес мақалңыздың «Аңдатпа» бөлімін жазыңыз

2. КІРІСПЕ

Scopus базасына енетін немесе "ҚазҰУ Хабаршысы" сияқты көптеген журналдар үшін кіріспе бөлімінің мақсаты мына -кіріспе, әдістер, нәтижелер және талқылау - сұрақтарға жауап беру:

Бұл зерттеу не туралы?

Неліктен бұл зерттеу ғылыми қауымдастық үшін маңызды?

Егер рецензенттер сіздің зерттеуіңізді және оның маңызды үлесін түсінбесе, олар мақаланы қабылдамауы мүмкін (Ahlstrom, 2017).

Әдетте кіріспе бөлімінде мыналар қамтылады (Nadim, 2005):

Зерттеу жайлы алғашқы ақпараттар, алғышарттары

Эксперименттік гипотезаға әкелетін пайымдау (олқылықтарды талдау)

Зерттеу мақсаты және зерттеу гипотезасы

Алынған мәліметтердің нәтижелері мен маңыздылығы

Кіріспе бөлімін жазуды бастамас бұрын, сізді қызықтыратын журналда жарияланған басқа жұмыстардың алғысөздерін қараңыз.

Ғылыми мақаланың кіріспе бөлімін дұрыс жазудың бірнеше тиімді қадамдары

1. Қолжазбаның басқа бөлімдерінің жобасын аяқтаңыз. Ғылыми зерттеуіңізде қолданған әдіс, нәтижелер және талқылауларыңыз қолжазбаңыздың негізгі көп бөлігін құрайтынына көз жеткізіңіз. Соның нәтижесінде сіз кіріспеңіздің мазмұнын ұйымдастыра аласыз.
2. Әдебиеттерге шолу жасаңыз. Нақты сұрақтарға назар аудару арқылы іздеңіз. Әдебиеттерді іздеу сіздің кіріспеңіздің негізін қалауға көмектеседі. Анықтамалық ақпаратта пайдаланатын сілтемелер зерттеу тақырыбына қатысты және өзекті болуы керек. Бұл фондық ақпарат зерттеуіңіз үшін білу керек барлық ақпаратты қамтиды.

Қосымша әдебиеттерді іздеген кезде осы нақты сұрақтарға жауап беруге тырысыңыз:

Менің зерттеуімнің негізі қандай?

Менің зерттеуіме қатысты бұрын соңды қандай жұмыстар жарияланған?

Бұл зерттеулер менің зерттеуімен қалай байланысты?

Менің қолданатын зерттеу әдістеріме қандай бастапқы ақпарат қажет?

3. Ғылыми зерттеуді кеңінен қамтитын сұрақтарға жауап беру үшін көбірек әдебиеттерді іздеңіз. Өзіңіздің зерттеуіңіз туралы білуіңіз керек іргелі (фундаментальный) ақпаратты беру үшін тиісті әдебиеттерді іздегеннен кейін, көбірек сұрақтарға жауап беру үшін қосымша әдебиеттерді іздеңіз.

Осы кезде сіздің әдебиет іздеуіңіз оқырмандар білуі керек қосымша анықтамалық ақпаратты жинауға бағытталуы керек. Бұл ақпарат оқырмандарға сіздің зерттеуіңізді жақсы түсінуге көмектеседі. Сондықтан кіріспе бөлімінде мына сұрақтарға жауап беруге тырысыңыз:

Менің ғылыми зерттеу саламада не зерттелмеген/қандай олқылықтар бар?
Сол олқылықтардың орнын толтыру не үшін маңызды?
Басқа жарияланған зерттеулер қандай мәселені шеше алды және мен не таптым?
Менің тұжырымдарым бұл олқылықтардың орнын қалай толтырар еді?

Зерттеу жұмысының Кіріспе бөлімінде мыналар қамтылуы керек:

- * Тақырып бойынша жасалған зерттеулер жайлы ақпарат
- * Сіздің зерттеуіңіздің мақсаты
- * Зерттеуде қарастырылатын мәселелер
- * Зерттеу тақырыбын таңдау себебіңіз
- * Зерттеуде қарастырылатын мәселенің маңыздылығы және ғылымқа қосар үлесі
- * Гипотеза
- * Қорытынды

Ескерту: Көп мақалаларда жоғарыда берілген барлық бөлім қамтыла бермейді, бірақ 5-6 қамтылғаны дұрыс.

«Кіріспе» бөліміне мысал:

Кіріспе

Проблемалық тақырып: 2020 жылы Қазақстанда да, бүкіл әлемде де бірқатар параметрлер бойынша сөзсіз ерекше жыл болды. COVID-19 пандемиясы галамиардың барлық мемлекеттеріне әсер еткен жаһандық құбылыс болды. Бұл әлем халқының өмірінің көптеген аспектілеріне, ең алдымен оның денсаулығы мен өліміне, экономикалық жағдайы мен психологиялық жағдайына, неке-отбасы және репродуктивтік жоспарлары мен адамдардың мінез-құлқына үлкен әсер етті (және әлі де жалғасуда).

Зерттеу алғышарттары (Тақырып бойынша жасалған зерттеулер жайлы ақпарат): Әр жылдың басында Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің Әлеуметтік және демографиялық статистика басқармасы өткен жылдағы еліміз бен оның өңірлері халқының табиғи қозғалысының нәтижелерін алдын-ала бағалауды, сондай-ақ Қазақстан мен оның субъектілерінің жаңа жылдың басындағы саны туралы алдын-ала мәліметтерді жариялайды. **Зерттеуде қарастырылатын**

мәселелер: Қазіргі уақытта, осы ақпарат пайда болғаннан кейін, статистикалық қызметтердің ресми сайттарында 2020 жылға арналған демографиялық динамиканың бірқатар негізгі көрсеткіштеріне талдау жасау және коронавирустың Шығыс Қазақстанның демографиялық дамуына қалай әсер еткені туралы алғашқы қорытынды жасау мүмкіндігі пайда болды.

Зерттеудің мақсаты: Осылайша, бұл жұмыста біздің мақсатымыз – соңғы 30 жылдағы (1990-2020 жж.) халықтың ұзақ мерзімді динамикасы аясында 2020 жылы Қазақстан мен Шығыс Қазақстан облысындағы (туылған, қайтыс болған, табиғи және көші-қон өсуінің саны) халық санының өзгеру компоненттерін бастапқы бағалау.

Нәтиже: Шығыс Қазақстан облысында отыз жылдық кезеңде көші-қон ағыны өңірлік дамудың қуатты факторы болып табылады, бұл халықтың депопуляциясы жағдайында оның маңыздылығын арттырады. **Қорытынды:** Шығыс Қазақстан облысы халқының санын қысқартуда көші-қон құрамдас бөлігінің рөлі өсті және 1993 жылдан бастап көші-қон ағыны табиғи өсімді толығымен жұтып қойды

<https://bulletin-geography.kaznu.kz/index.php/1-geo/article/view/1098/727>

1-тапсырма. Берілген мәтін «ҚазҰУ Хабаршысы» ғылыми журналында жарияланған «ҚЫТАЙ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ҚОНЫСТАНУ ГЕОГРАФИЯСЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН-ҚЫТАЙ АРАСЫНДАҒЫ КӨШІ-ҚОН МӘСЕЛЕЛЕРІ» мақаласының Кіріспе бөлімі. Берілген Кіріспе бөліміне құрылымдық талдау жаса.

Кіріспе

Бүгінгі күні әлемнің 40-тай мемлекетінде шамамен 5 млн-ға жуық қазақ өмір сүріп жатыр. Оларды ирреденттер және диаспора құраушы азаматтар деп бөліп қарауға болады. Мұндағы диаспора сөзі грек тілінен аударғанда «шашырау» деген ұғымды білдірсе, ирредента сөзі италиян тілінде «азаттығы жоқ» деген сөзінен алынған (Досан Баймолда, 2015). Алайда, нақты саны толық емес. Неліктен оларды ирреденттер мен диаспора деп бөліп отырмыз, себебі, екеуі мүлде екі басқа ұғым. Диаспора – халықтың бір бөлегінің ата-мекенінен түрлі себептермен қудалауға ұшырап, басқа елдерге қоныс аударуынан қалыптасқан шоғыры. Ал, ирреденттер – делимитация және демаркация жағдайында жат елдің иелігінде қалып қойған, өздерінің бұрынғы ата қонысында жасап жатқан, тарихи Отанынан бөлініп қалған азаматтар. Халықаралық қарым-қатынаста диаспоралар мен ирреденттердің алатын орны маңызды. Ол елдерді жақындастыруда белгілі деңгейде оң ықпал етеді. Сондықтан диаспораның даму тарихын зерттеу көптеген елдер үшін сыртқы саясатын жүзеге асырудағы маңызды құрал болып отыр. Қазіргі геосаяси және геоэкономикалық жағдайда еліміз үшін де қазақ диаспоралары мен ирреденттерінің әлеуетін пайдаланудың маңызы жоғары. Алайда, оны толық пайдалана алып жатқан жоқ. Олай дейтініміз әлі күнге осы саланы зерттейтін ғылыми институт қалыптаспады. Оны ғылыми сала ретінде мектептен бастап оқытудың теориялық және әдістемелік қажеттілігін ғылыми ортада ұсындық (Kaster Sarkytkan, 2013: 358-365).

Қазақстанда диаспорология ғылымының, соның ішінде қазақ диаспорасы туралы зерттеулердің мемлекет деңгейінде зерттелмеуінің басты себептерінің бірі – Кеңестер Одағынан қалған «ұлтсыздану» саясатының салдары еді. Себебі, социалистік идеологияны дәріптеу және ұлттық құндылықтар мен мәдениеттерді барынша орыстандыру саясаты Кеңес Одағында миграция және диаспорологияны ғылыми тұрғыда зерттеудің жеке саласы ретінде қарастыруға мүмкіндік бермеді. Тек, ортақ коммунистік мүдде тұрғысынан ғана қарастырды. Бұл көзқарас көші-қон процестерін зерттеудің үдерісін кейінге шегерді. Егемендіктен соң, бұл сала-ны зерттеу біртіндеп қолға алынды, алайда, теориялық негіздер батыстық ғалымдардың еңбектері болып отыр. Ал батыста осы саланы ерте қарастырған. Мысалы, Висконсин-Мэдисон университетінің саяси

ғылымдарының профессоры Джон Александр Армстронг 1976 жылы “American Political Science Review” ғылыми журналында “Mobilized and Proletarian Diasporas” (Жұмылдырылған және пролетарлық диаспора-лар) атты мақаласы арқылы диаспорология және диаспоралардың жұмылдырылған (mobilized) және пролетарлық түрлеріне анықтама беріп, терең талдау жасаған (Armstrong, John A, 1976). Батыс елдерінде диаспора туралы зерттеулер ерте басталғанымен, 1990 жылдардан кейін даму кезеңі басталды. Өйткені осы уақытта дүниежүзінің әлеуметтік-саяси және экономикалық бейнесінде түбегейлі өзгерістер жүріп жатты. Бұған мысал ретінде Австриялық әлеумет және саясаттанушы және көші-қон маманы Райнер Баубек (Rainer Bauböck) пен немістің Билефельд университетінің профессоры, халықаралық көші-қон және этникалық қатынастарды зерттеуші маманы Томас Файсттың (Thomas Faist) бірлескен авторлығындағы “Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods” атты еңбегін қарастыра болсақ, мынадай тұжырымға кез боламыз: «Отарлық кезеңнен бері халықтың ауқымды халықаралық қозғалысы адамзат тарихындағы маңызды тарихи құбылыстардың бірі болды. Бұл бүкіл әлемнің әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық көріністерінің өзгерісіне әкелді. Алайда, ғылыми ізденістер ерте басталғанына қарамастан, әлемнің нақты назары 1990 жылдардан кейін басталды. Себебі, БҰҰ сияқты ірі халықаралық ұйымдардың мән беріп араласуы ғалымдардың, саясаткерлердің қызығушылығын оятып, диаспора, халықаралық көші-қон және босқындардың трансұлттық мәселелері туралы зерттеулер жүргізілді. Бұл зерттеулер мен жарияланымдар барлық мәселеге жаңа серпін берді, әрі қарай да жалғаса бермек» (Райнер Ба-убек, Томас Файст, 2010). Дүниежүзінде осы статусқа сай келетін ұлт өкілдері аз емес. Соның бірі – қазақтар. Қазақтар халық ретінде – диаспора және ирредент ретінде қарастырылатын халық. Мәселен, Қытай, Моңғолия, Ресей және Орталық Азия елдеріндегі қазақтар ирреденттер саналады. Ал бұдан өзге алыс-жақын шетелдерде тұратын қазақтарды диаспоралар мәртебесіне ие деп айтуға болады. Осының ішінде Қытай қазақтарына тоқталар болсақ, олар – сонау ескі заманда осы аймақта қоныстанған халықтардың бүгінгі ұрпағы. Қытай жазбаларына қарасақ, Шаң заманында (б.з.б. 14 ғ. – б.з.б. II ғ.) жазылған сүйек жазбаларында Қытайдың орта жазығы мен оның төңірегіндегі аймақтарда бір-біріне тәуелсіз елдер мен ұлыстар өмір сүргені айтылады. Солардың ішінде Коң-фаң, Гур-фаң қатарлы көшпелі ұлыстарды қытайтанушы ғалымдар ғұндардың арғы аталары деп атап отыр (Ю Тайшан, 2000). Ал Орта жазық қытай халқының ата-бабасы, өсіп-өнген жері екенін ескерсек, оның айналасы қазіргі ҚХР аумағының көпшілік жері сол кезде көшпенділердің қонысы екені анық. Ал кейін Ғұндар дәуіріне келгенде, VI ғасырдың ортасында Түрік қағанаты өз мемлекетін құрды. Олар Алтайдан Қырымға дейінгі жерді иелік етті. Көп кешікпей Шығыс және Батыс Түрік қағанатына бөлінді. Батыс Түрік Қағанатының орталығы Жетісу болған (Аманжолов, 2005). Ал Шығыс Түрік Қағанатының негізгі аумағын Моңғолия мен қазіргі Қытай құрамындағы Шынжаң ауданы құрады. Бұл қазіргі қытай қазақтары қоныстанып отырған аумақтың кезінде Түрік қағанатының аумағы екенін түсіндіреді. Қытайдың Миң патшалығы тұсында (1368-1644 ж.) қазақтар мен моңғол-ойрат тайпалары Тәңіртауының (Тянь-Шаньның) солтүстігі және Орта Азия даласында іргелес отырған не-месе араласып көшіп-қонып жүрген (Нәбижан Мұқаметханұлы, 2010). Бұл үрдіс Қытайдың Шығыс-Солтүстік өңірінде жасаған манчжур (қытай тілінде – манзу. – Қ.С.) ақсүйектерінің 1644 жылы Бей Жіңде құрған феодалдық Цин империясының (қытай тілінде – Чиң. – Қ.С.) алғашқы кезінде де сақталды. Алайда, 1755 жылдың көктемінде 200 мың қолмен келген Цин әскерлері Жоңғар хандығын жойып, халқын өзіне бағынышты ету тарихымен өзгеріске ұшырады. Соның нәтижесінде 1759 жылы Цин патшалығы бүкіл Шынжаң өңіріне билік орнатты. Осы 7Қ. Сарқытқан және т.б. жылдан бастап Іле алқабында жер игерумен Цин үкіметі айналыса бастады. Ал Патшалық Ресейдің қазақ жерін отарлау нәтижесінде Цин империясы мен Патшалық Ресей арасында 1864-1885 жылдар арасындағы келісімдер

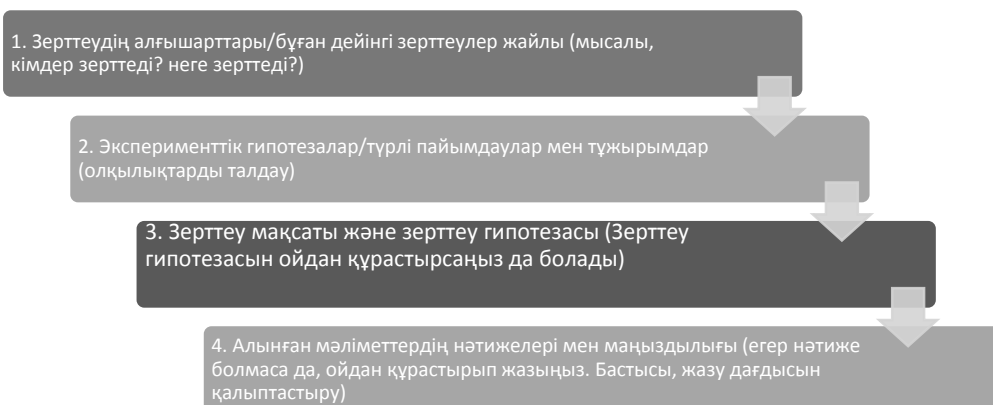
негізінде шекаралық шарттар жасалды. Нәтижеде Шынжаң өңіріндегі қазақтар мен Ресейге қараған қазіргі Қазақстан қазақтары арасындағы халықаралық сипат алған көршілік қарым-қатынас орнады (Нәбижан Мұқаметханұлы, 2010). Осыдан бастап, қазақ ирреденттерінің тағы екі тармағы – Қытай және Моңғолия қазақтары қалыптасты. Осы 3 мың жылдан артық тарихи даму кезеңіне назар салғанда, қазіргі Шынжаң ауданында жасап отырған қазақтар арғы ата-бабаларынан бері сол өңірде жасап келе жатқан халықтардың заңды ұрпағы екені анық. Арада талай үркін-қорқын, үдіре көшу, босу болғанымен байырғы халық айналып келіп өз ата-мекенінде тіршілігін жалғастырып кете берген. Бұл Қытай қазақтарын диаспора емес, ирредент екенін ұғындырады. Тіпті, қазақы тілмен «ата қоныс қазақтары» деп атауға да болады. Ал диаспораларды «қоныс аударған қазақтар» деп атауға да болар еді.

<https://bulletin-geography.kaznu.kz/index.php/1-geo/article/view/1013/691>

2-тапсырма. Жоғарыда берілген мәтінді қайта оқып, төмендегі кестені толтыр:

Кіріспеде қарастылып отырған басты мәселе қандай?	
Зерттеудің мақсаты қандай?	
Зерттеуде қандай әдіс-тәсілдер қарастырылған:	
Зерттеу тақырыбын таңдау себебі айтылған ба?	
Негізгі терминдер қандай?	
Зерттеуде қарастырылатын мәселенің маңыздылығы және ғылымға қосар үлесі қандай?	
Зерттеудің нәтижелері бар ма?	
Қандай сандық мәліметтер берілген?	

Үй тапсырмасы: Өз зерттеу тақырыбына сәйкес мақалңыздың «Кіріспе» бөлімін жазыңыз. Жазу барысында мына үлгіні ұстаныңыз.

Жазып болған соң, түсінікті және қисынды екеніне көз жеткізу үшін «Кіріспе» бөлімін қайта оқып шығыңыз. Есіңізде болсы, бірінші кезең - жазу үдерісі, екінші кезең – редакциялау (қайта қарап, түзетулер жүргізу).

3. МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Бұл сабақта рецензенттер мен оқырмандардың алдында сіздің беделіңізді қамтамасыз ететін жақсы материалдар мен әдістер бөлімін жазуға арналған бірнеше кеңестер беріледі.

Зерттеулерді жариялаудың маңызды аспектілерінің бірі – эксперименттерді басқалар қайталай алатындай егжей-тегжейлі қолданылатын әдістерді сипаттау. Кейбір қолжазбалар "әдістер" бөлімінде егжей-тегжейлі болмағандықтан қабылданбайды.

Американдық рентген журналының редакциялық мақаласында Джеймс Провензейл былай дейді: "қолжазбаны қабылдамаудың ең көп тараған себептерінің бірі-рецензенттер зерттеудің қалай жүргізілгенін толық түсіне алмайды. "Алайда, кейбір журналдарда көлемге шектеулер бар немесе бір параққа ақы төленгендіктен, материалдар мен әдістер бөліміне аса назар аударған жөн.

Зерттеу қолжазбаңыздағы "тиімді материалдар мен әдістер" бөлімін жазу барысында төменде берілген 7 талапты орындаған маңызды:

1. Тәжірибелеріңізді жүргізу кезінде материалдар мен әдістерді сипаттауды бастаңыз. Зерттеудің бастапқы кезеңдерінде-ақ мақала мәтінін жазу маңызды мәліметтерді ұмытып кетпеуге септігін тигізеді және қолжазба жазуды толық бастаған кезде уақытты үнемдейді. Сіз, сондай-ақ, тәжірибе жүргізген авторлардан "әдістер" бөлімінің қалай жазылғанына талдау жасап, керек тұстарын өз тәжірибеңізде қолдана аласыз.

2. Бүкіл қолжазбаға қатысты жалпы ақпараттан бастаңыз, содан кейін эксперименттің нақты бөлшектеріне өтіңіз. Сіз бастауға болатын жалпы ақпараттың мысалдары зерттелетін популяцияның сипаттамалары, бактериялық штаммдардың көздері мен генотиптері немесе үлгілердің немесе сынама алу орындарының сипаттамалары болып табылады. Содан кейін сіз өзіңіздің тәжірибеңіз туралы толығырақ ақпаратпен бөлісе аласыз.

3. Әдістерді сипаттау ретін осы әдістерді қолдану арқылы жасалған нәтижелер ретіне сәйкестендіріңіз. Сондай-ақ, сіз қолданған әрбір әдіс қысқаша сөйлем болса да сипатталғанына көз жеткізіңіз (мысалы, "токсиндерді талдау сипаттамаға сәйкес орындалды [сілтеме]"). Бұл тәжірибе мөлдірлікті, сондай-ақ қайталануды қамтамасыз ету үшін пайдалы.

4. Әрқашан бұрын сипатталған процедураларға/ бұрын жасалған тәжірибелерге сілтемелер беріңіз. Егер сіз қандай да бір өзгертулер енгізген болсаңыз, оларды міндетті түрде тізімдеңіз.

5. Статистикалық тесттерді мүмкіндігінше толық сипаттаңыз. Тесттер туралы мүмкіндігінше көп ақпарат беріңіз; оқырманға статистикалық талдаудың дұрыс жүргізілгенін анықтау үшін тек нәтижесін беру жеткіліксіз, ашып жазу керек.

6. Белгілі бір әдістердің немесе кез келген түрдегі нәтижелердің артықшылықтары мен кемшіліктерін талқылаудан аулақ болыңыз. Ондай ақпаратты мақалаңыздың талқылау бөлімі үшін сақтаңыз.

7. Кеңістікті үнемдеу немесе тиімді пайдалану үшін сіз қолданған жабдықты тізімдеп қысқаша жазсаңыз болады немесе маңызды процедураның қадамдарын бейнелейтін блок-схема жасай аласыз. Себебі, кейбір журналдар нақты мақала беттерін талап етеді. Егер бет саны көп болса, кейде кестелер мен диаграммаларды қолданған тиімді.

Қолжазбаңызды аяқтамас бұрын, барлық маңызды ақпаратты қосқаныңызға көз жеткізу үшін өзіңізге "Материалдар мен әдістер" бөлімі туралы келесі сұрақтарды қойыңыз:

1. Эксперименттерді қайталау үшін жеткілікті мәліметтер бар ма?
2. Нәтижелерді түсіндіруге әсер етпестен жоюға болатын артық ақпарат бар ма?
3. Барлық тиісті элементтер айтылды ма?
4. Барлық тиісті дәйексөздер қамтылған ба?
5. Әр тәжірибе объектісінің көзі көрсетілген бе?

Материалдар мен әдістерді жазу жалықтыратын әрекет болуы мүмкін, бірақ жақсы жазылған бөлім сіздің жариялау мүмкіндігіңізді арттырып, қорытындыларыңызды нығайта алады.

Ескерту: «Материалдар мен әдістер» бөлімі кейінгі кездері халықаралық талаптарға сай қосылды. Бұрын ол «Негізгі бөлім» немесе «Әдістеме» бөлімдерінде айтылып кететін. Мәселен «ҚазҰУ Хабаршысы, География сериясының No1 (60) 2021 шыққан мақалада тек «Әдістеме» деп берілген:

Әдістеме

Зерттеу барысында диаспора және ирреденттердің сөздік мағынасы мен тарихи және ғылыми тұрғыдағы анықтамасына талдау жасай отырып, қазақ диаспорасы мен ирреденттерінің қалыптасуындағы себептер мен әр елдегі этникалық қазақтарды тарихи-қоғамдық, саяси тұрғыда қарастыру арқылы Қытай қазақтарының диаспора емес, өз атамекенінде отырған ирреденттер екенін ғылыми тұрғыда дәлелдеуге тарихи, баяндау әдістері қолданылса, олардың қазіргі қоныстанған аумақтық ерекшеліктері және Қазақстан мен Қытай арасындағы миграциялық жағдайды талқылауда, географиялық модельдеу (Географияда: сөздік, графикалық, картографиялық, математикалық, т.б. модельдер әдістері бар), статистикалық және салыстыра талдау әдістері негіз етілді.

<https://bulletin-geography.kaznu.kz/index.php/1-geo/article/view/1013/691>

1-тапсырма. Жоғарыда берілген «Әдістеме» бөліміне құрылымдық талдау жасаңыз. Лекцияда берілген 5 сұраққа жауап табылады ма?

2-тапсырма. Бір ғылыми мақалын оқып шығып, ол жерде қолданылған материалдар мен ғылыми-зерттеу әдістерін тізіп жазыңыз.

Материалдар	Әдістер

3-тапсырма. 2-тапсырмада кестеге толтырған мәліметтерді қолдана отырып, «Материалдар мен әдістер» бөлімін өз сөзіңізбен қайта жазып шығыңыз.

--

12-САБАҚ

ҒЫЛЫМИ МАҚАЛА ЖАЗУДАҒЫ «ӘДЕБИЕТКЕ ШОЛУ» БӨЛІМІ

Анықтама:

Әдебиетке шолу-бұл белгілі бір тақырып бойынша ғылыми дереккөздерге шолу. Онда қолданыстағы зерттеулердегі сәйкес теорияларды, әдістерді және олқылықтарды анықтауға мүмкіндік беретін ағымдағы білімге сыни шолу қамтылады.

Көптеген зерттеушілер өздерінің зерттеу жұмыстары үшін әдебиеттерге шолу жазуға келгенде қиындықтарға тап болады. Әдебиеттерге шолу-бұл белгілі бір тақырып бойынша бүгінгі күнге дейін бар негізгі ақпаратқа жан-жақты тоқталу. Зерттеу тақырыбын таңдаған кезде, әдетте, зерттеу бағытында жасаған алғашқы қадамыңыз осы тақырып бойынша жарияланған алдыңғы (іргелі) зерттеулерді қарастыру болып табылады және бұл сіздің мақалаңызда да қамтылуы тиіс. Әдебиеттерге шолу - бұл сіздің зерттеу идеяңыздың тіректерінің бірі, өйткені ол сіз зерттеп жатқан зерттеу мәселесінің контекстін, өзектілігін және фонын қамтамасыз етеді.

Әдебиетке шолу түрлері

Әдебиетке шолу бөлімін эксперименттік және теориялық деп бөлуге болады. *Эксперименттік әдебиеттерге шолу* негізінен белгілі бір тақырып бойынша барлық қол жетімді ақпаратқа шолу жасауды және жұмыс істеу керек олқылықтарды сыни тұрғыдан талдауды білдіреді. Бұл тұрғыда ол кез-келген ғылыми жобаның алғашқы эксперименті болып табылады. Шолу неғұрлым кең болса, зерттеу жобасы соғұрлым дәл және жүйелі болады.

Теориялық әдебиеттерге шолу екі кезеңнен тұрады:

1. Бар әдебиеттерге шолу жасап, сыни тұрғыдан оқу.
2. Сіздің шолуыңыздың мәнін ұйымдасқан түрде қорытындылау және нақты көрсету: бұл теориялық шолу деп аталады.

Әрбір зерттеу мақаласы зерттеу тақырыбына кіріспеден басталады. Бұл мақала үшін әдебиеттерге шолу жасайды. Шолудың негізгі мақсаты - оқырмандарды аталған зерттеуді жүргізу қажеттілігімен таныстыру. Әдебиеттерге шолу Google Scholar, PubMed және т. б. сияқты тиісті онлайн дерекқорлардағы негізгі кілт сөздерді пайдалана отырып, әдебиеттерді мұқият іздеуден басталуы керек.

«Әдебиеттерге шолу» бөлімі әдетте келесі бөлімдерден тұрады:

I. «Әдебиеттерге шолудың» кіріспе бөлімі

- Кіріспеді Әдебиеттерді шолудың бағыты мен мақсаты, тақырыбыңыз анықталуы керек. Егер сіздің зерттеуіңізді қамтымайтын тұстар болса, оны осы жерде атап өтіңіз.

Мысалы:

Дене бітімі мен сыртқы келбетке қатысты проблемалар бұқаралық ақпарат құралдарын тұтынумен байланысты, бұл әсіресе жас әйелдер арасында кең таралған. Тақырып кеңінен зерттелгенімен, бұрынғы талдауларда TikTok сияқты әлеуметтік желілер қамтылмай, негізінен бұқаралық ақпарат құралдарының әсеріне ғана назар аударылды. Бұл мақалада әлеуметтік желілердің әсері, әсіресе суреттер мен жасөспірімдердің дене бітімі мен сыртқы келбетке қатысты психикалық денсаулығына әсері қарастырылады.

II. «Әдебиеттерге шолудың» негізгі бөлімі

Негізгі бөлімде зерттеу дизайны мен қорытындыларына баса назар аудара отырып, әрбір дереккөздің қысқаша мазмұны мен сыни бағасы беріледі. Сіз негізгі бөлімді әртүрлі тәсілдермен құрай аласыз:

- Хронологиялық: уақыт өте келе тақырыптың дамуын бақылайды
- Тақырыптық: негізгі тақырыптар төңірегінде талқылауды жүйелеп жазу
- Әдістемелік: тақырыпты ашуда қолданылған түрлі әдістемелік тәсілдердің қолданылу жолдарына талдау жасау
- Теориялық: әртүрлі теориялық көзқарастардың сіздің зерттеуіңізге сәйкес келуі немесе сол көзқарастарға қарсы пікірлерді талқылау.

Мысалы (тақырыптық және теориялық талдау):

Бірнеше эмпирикалық зерттеулер Facebook-ті қолданушылардың көп бөлігі жасөспірім қыздар мен жас әйелдер деген тұжырым айтады (Tiggemann & Slater, 2013; Meier & Gray, 2014) (Smith, Hames, & Joiner, 2013; Fardouly et al., 2015; Коэн, Ньютон-Джон және Слейтер, 2017.) Шынында да, Голландия мен Тиммерманның (2016) жүйелі шолуы әйелдер мен еркектердің әлеуметтік медиа мен дене бейнесі арасындағы байланысты растады. Осы зерттеулердің барлығында денені бейнелеу мәселелеріне жалпы әлеуметтік медианы пайдалану емес, осы платформалардың визуалды және интерактивті аспектілерімен өзара әрекеттесу әсер ететіні туралы нақты дәлелдер бар.

III. «Әдебиеттерге шолудың» қорытынды бөлімі

Қорытындыда сіз әдебиеттен алған негізгі тұжырымдарды қорытындылап, олардың сіздің тақырыбыңыз үшін маңыздылығын, сондай-ақ болашақ зерттеулердің жалпы қорытындылары мен бағыттарын атап өтуіңіз керек. Оқырманға сіз қараған әдебиеттің сіздің зерттеуіңізге не үшін қатысы бар екенін түсіндіру үшін тақырыпты және қамту аясын нақты көрсетуді ұмытпаңыз.

Ескерту: Қорытынды бөлімде Кіріспеде қозғалған мәселені қайта жазып, соның шешімі әдебиеттерде табылды ма, әлде жоқ па немесе толық емес деген сұраққа жауап бересіз.

Мысалы:

Тақырып аясында бұрын-соңды жүргізілген зерттеулер, негізінен, бұқаралық ақпарат құралдарын тұтыну мен дене имиджінің проблемалары арасындағы байланысты талдауға емес, тек тұтыну жиілігін зерттеуге бағытталған. Ал көп зерттеулер БАҚ-тың адамның өз дене бітіміне деген психологиялық көзқарасына қатысты байланыстың бар екенін көрсеткенімен, Instagram Stories және TikTok сияқты лезде бөлісу технологияларының пайда болуы көтеріліп отырған проблемаға қалай әсер еткенін нақты көрсетпеген.

IV. Әдебиеттер тізімі

- Әдебиеттер тізімінде мәтінде айтылған әрбір дереккөз үшін дұрыс, толық дәйексөз мақаланың соңында беріледі. Бұл тақырып алдағы аптада қарастырылады.
- Хронологиялық, тақырыптық

1-тапсырма. Берілген мәтінді «Әдебиетке шолу» бөліміне байланысты құрылымдық талдау жасаңыз. Байланыстырушы сөздерді табыңыз.

Мақаланың жазылуына теориялық негіз болған әдебиеттер бойынша қарастырап болсақ, ең әуелде мемлекеттердің әлемде пайда болуы және олардың даму кезеңдерін Р.С. Мырзабекованың “Әлем өркениетінің тарихы” атты оқу құралынан табуға болады. Оқу құралында мемлекеттердің пайда болуының уақыты мен үдерісі әлемнің әр аймағында қалыптасқан саяси-әскери, қоғамдық-экономикалық даму деңгейіне тығыз байланысты болғанын аңғаруға болады. Ер тарихи кезеңде қалыптасқан мемлекеттердің құрылымы мен аумақтық тұтастығының түрліше болып отыруы қазіргі кездегі мемлекеттердің сипаттарымен сәйкес келіп отырған. Р.С. Мырзабекованың еңбегінен мемлекеттердің пайда болуының негізгі алғышарттарын, түрлерін, даму және күйреу себептерін пайымдадық. Оразалы Сәбденнің “Ойлы кітап” немесе Қоғамды жаңғырту ілімі аталатын XXIX томдығында Қазақстанның 30 жылдық даму тарихындағы дамуымен қоса, проблемаларын және осыкедергі келтіруші мәселелерді қалай шешу жолдарын қарастырдық. Ә.Бейсенова, А.Самақовалардың бірлескен авторлығындағы “Экология және табиғатты тиімді пайдалану” оқулық-ғы бойынша Қазақстанның жалпы табиғат жағдайы мен табиғи ресурстық әлеуетін сон-дай-ақ экономиканы дамыту барысында қалып-тасып отырған экологиялық мәселелерді және оларды шешудің жолдары қарастырылған. Біз өз мақаламызға осы оқулықта айтылған Қазақстанның геоэкономикалық әлеуетінің негіздерін салыстырмалы түрде пайдалануға тырыстық. Ал Ekaterina Grigoreva, Liliya Garifova авторлығындағы “The economic security of the state: the institutional aspect Procedia Economics and Finance” атты ғылыми зерттеу мақаласы арқылы мемлекеттің тұрақты дамуы үшін саяси тәуелсіздіктің маңызды екендігін және мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігіндегі көптеген факторлардың ішінде экономикалық қауіпсіздіктің аса маңызды екеніне теориялық негіз қаладық. Осы негіз арқылы Қазақстанның тәуелсіздікті мәңгілік етудегі ұлттық эконо-миканы барынша дамытудың басты қажеттілік екенін талдап көрсетуге тырыстық. Бұл әсіресе, Ресей мен Украина арасындағы соғыс жағдайына байланысты Батыс елдері мен АҚШ-тың Ресейге салған санкциялары салдарынан отандық өндірістің зардап шегіп отырған қазіргі жағдайында барынша айқындала түсіп отыр. Мақаламыздың жазылуында тағы бір маңызды теориялық тұрғыда негіз болған әдебиеттің бірі Ma Haitao және Sun Zhan авторлығындағы “The Measurement of Comprehensive Urbanization Level and Its Dynamic Factors in Five Central Asian Countries” атты еңбегі. Scopus базасында жарық көрген бұл ғылыми мақаладан Орталық Азиядағы 5 мемлекеттің жалпы экономикалық және әлеуметтік даму жағдайы зерттелген. Соның ішінде Қазақстанның аймақ елдері ішіндегі әлеуеті баса көрсетілген. Бұл еңбек біздің мақаламызда Қазақстанның экономикалық және әлеуметтік мүмкіндігін бейнелеуде өз үлесін қосты. Мақаламыздың алға қойған мақсатына сай, қажетті отандық ғылыми басылымдар мен мемлекеттік бағдарламалардың сондай-ақ анықтамалық сөздіктер мен электронды БАҚ материалдары да пайдаланылды

2-тапсырма. Бұл бөлімді жазу барысында авторлардың пікірін дәл сол қалпы алуға тыйым салынады. Сол үшін біз перефраз жасау әдісін қолданамыз, яғни төл сөзді төлеу сөзге айналдырамыз. Үлгіге қарап отырып берілген сөйлемдерге перефраз жасаңыз.

ҮЛГІ:

Автор сөзі:	«Экономиканың дамуы өз кезегінде отын-энергетикалық ресурстарға деген сұранысты күшейтті». Сарқытқан Қ.
Перефраз:	1-нұсқа

	<i>Қ.Сарқытқанның айтуы бойынша отын-энергетикалық ресурстарға сұраныс экономикалық дамуының нәтижесі.</i>
	2- нұсқа <i>Экономикалық дамудың нәтижесінде отын-энергетикалық ресурстарға сұраныс артты (Сарқытқан, 2022: 12)</i>

Сөйлемдер:

1. Қ.Сарқытқан: Ал Ресей Федерациясына келер болсақ, Орта Азия елдері үшін оның ықпал-күші бұрыннан бар, әрі жалғасты сақталып отырған мемлекет (2023 ж., 24 бет).

2. Қ.Сарқытқан: АҚШ-тың аймақ-тағы әсерінің екінші кезеңі АҚШ қарулы күште-рінің Ауғанстанға келуімен басталды. Орталық Азияға бір табандап жақындаған алпауыт ел осы өңірдегі елдермен байланысын жан-жақты өркендете түсті (2023 ж., 24 бет).

3. Қ.Сарқытқан: Жалпы тәуелсіздіктің бірнеше түрі болады. Олар саяси, экономикалық, мәдени және ақпа-раттық-идеологиялық тәуелсіздіктер (2023 ж., 40 бет).

4. Қ.Сарқытқан: Екінші сөзбен айтқанда, капиталистік елдердегі аз санды адамдардың қолындағы байлық сол елдің ұлттық байлығын құрап отырған негізгі капитал деп айтуға болады. Байлар көп болса, мемлекеттің ұлттық байлығы да еселене түседі деген осы (2023 ж., 40 бет).

<https://bulletin-geography.kaznu.kz/index.php/1-geo/article/view/1333/798>

<https://bulletin-geography.kaznu.kz/index.php/1-geo/article/view/1155/730>

3-тапсырма. Төмендегі кестеге сәйкес өз мақалаңның «Әдебиетке шолу» бөлімін жазып шық.

1-кесте. Жазбас бұрын орындау керек тапсырма:

Тақырыбыңа сәйкес қарастырған бірнеше авторлар мен олардың еңбегін тізіп шық	
Авторлар сіздің тақырыбыңызға қатысты қандай тұжырым айтқан	
Ойы бір жерден шығатын авторлар	
Қарсы пікір білдірген авторлар	
Барлығын саралай келе сіздің құрған өз тұжырымыңыз	

2-кесте. Жазу барысында орындалатын тапсырма:

Кіріспе 1-2 сөйлем	
Негізгі бөлім (Хронологиялық, тақырыптық, әдістемелік, теориялық немесе аралас қолданса болады) 5-10 сөйлем	
Қорытынды 2-3 сөйлем	
Мәтін ішінде сілтеме беру Мысалы, (Мырзабекова, 2017:188) Бұнда (тегі, жыл, бет)	

13-САБАҚ

ҒЫЛЫМИ МАҚАЛА ЖАЗУДАҒЫ ТАЛҚЫЛАУ МЕН НӘТИЖЕ, ҚОРЫТЫНДЫ, СІЛТЕМЕЛЕР БӨЛІМДЕРІ

Зерттеу жұмысының «Нәтиже және талқылау» бөлімі қандай болуы керек?

Зерттеу жұмысын бұл бөлімі - автор зерттеу нәтижелерін ұсынып (нәтижелер зерттеуіне қарай сандық немесе сапалық болуы мүмкін), соларды зерттеуде қарастырылып жатқан тақырып пен мәселені шешу мақсатында талқылау. Бұл кез келген зерттеу жұмысының маңызды бөлігі, өйткені ол сіздің жұмысыңыздың маңыздылығын және оның болашақ зерттеулерге қалай әсер ететінін көрсетуге көмектеседі. Сонымен қатар, талқылау бөлімінде сіздің зерттеуіңіздің ықтимал шектеулерін бөліп көрсетуге және болашақ зерттеулерге ұсыныстар беруге болады.

Зерттеу жұмысын талқылау бөлімін жазу кезінде мыналарды есте ұстаған жөн:

1. Талқылау бөлімі қысқаша және сіздің зерттеуіңіздің негізгі тұстарына назар аударуы керек.
2. Өз тұжырымдарыңызды бар білім жиынтығы тұрғысынан түсіндіруді ұмытпаңыз.
3. Болашақ зерттеулер үшін ұсыныстар ұсыныңыз.
4. Зерттеудің ықтимал шектеулерін талқылаңыз.
5. Талқылауда объективті және бейтарап (байсалды) болыңыз.
6. Таза және қысқа, түсінікті тілді қолданыңыз.
7. Дәлелдеріңіздің қисынды екеніне көз жеткізіңіз.
8. Сәйкесінше, дереккөздеріңізге сілтеме жасаңыз.

Зерттеу жұмысында талқылау бөлімін қалай жазуға болады?

Кез-келген зерттеу жұмысының пікірталас бөлігін жазу оңай емес. Бұл жерде сіз тақырып туралы түсінігіңізді көрсетіп, дәлелдеріңізді ұсынуыңыз керек. Келесі кеңестер талқылау үшін сенімді бөлім жазуға көмектеседі:

Негізгі нәтижелеріңізді қорытындылаңыз:

Талқылау бөлімін бірнеше сөйлемнен тұратын негізгі нәтижелермен таныстыра алатын қысқаша сөйлемдермен бастаңыз. Бұл оқырманға жаңалығыңыз бен оның сіздің дәлелдеріңізге қалай қатысы бар екенін еске салуға көмектеседі.

Өз нәтижелеріңізді бағалаңыз:

Нәтижелеріңізді қорытындылағаннан кейін олардың қаншалықты сенімді екенін бағалау маңызды. Сіздің нәтижелеріңіз маңызды болды ма? Олар сіздің дәлелдеріңізбен сәйкес келе ме? Сіздің деректеріңізде немесе әдістеріңізде ықтимал проблемалар бар ма? Міне, осы бөлімде жауап беру керек сұрақтардың түрлері.

Өз нәтижелеріңізді мәтін форматына салыңыз:

Қорытындыларыңызды бағалағаннан кейін оларды контекстке қою маңызды. Сіздің нәтижелеріңіз нені білдіреді? Олар басқа ғалымдардың тапқанымен қалай салыстырылады? Сіздің зерттеуіңіз осы тақырып бойынша бар ақпаратқа қандай үлес қосады?

Осы бөлімде жауап беру керек сұрақтардың түрлері:

Алынған нәтижелер нені білдіреді? түсіндіріңіз.

Олар бұл тақырып туралы не айтады?

Болашақ зерттеулер үшін қандай да бір салдары бар ма (жабу, қорытынды)?

Шектеулерді мойындаңыз: -- шектеулерге назар аударыңыз

Әрбір зерттеудің шектеулері бар. Зерттеудің шектеулері туралы шыншыл болыңыз және қосымша зерттеуді қажет ететін кез келген саланы бөлектеңіз. Сыни болыңыз, зерттеуіңіздің шектеулерін мойындаңыз және қосымша зерттеуді қажет ететін кез келген саланы бөлектеңіз. болашақ зерттеулер сіздің қорытындыларыңызға сүйенетін жолдарды ұсыныңыз.

Зерттеу жұмысында шектеулер әдетте "әдістеме" бөлімінде болады. Дегенмен, олар туралы талқылау бөлімінде де айту маңызды. Зерттеудің шектеулерін мойындай отырып, сіз

қатенің ықтимал мүмкіндігін түсінетіндігіңізді және оны азайту үшін шаралар қабылдағаныңызды көрсетесіз. Бұл сіздің зерттеуіңізді сенімдірек етеді.

Осы бөлімде айтылған ескертулерді көрсету үшін бірнеше мысалды қарастырайық.

Мысалдар:

1-мысал: (Нәтиже) Авторлар климаттың өзгеруінің өсімдіктердің өсуіне әсері туралы зерттеуде жоғары температурада өсірілген өсімдіктер биомассаны аз шығаратынын анықтады.

(Талқылау) Бұл зерттеудің нәтижелері климаттың өзгеруі өсімдіктердің өсуіне теріс әсер етуі мүмкін екенін көрсетеді. Дегенмен, бұл зерттеудің кейбір шектеулері бар. Біріншіден, зерттеу бақыланатын ортада жүргізілді, сондықтан нәтижелер жабайы табиғаттағыдай бірдей болатыны белгісіз. Екіншіден, зерттеу өсімдіктердің өсуінің бір ғана аспектісін қарастырды (биомасса өндірісі), сондықтан климаттың өзгеруі өсімдіктердің өсуінің басқа аспектілеріне әсер ете ме, жоқ па белгісіз. Үшіншіден, зерттеу жауын-шашынның әсерін ескермеді, бұл өсімдіктердің өсуінде де рөл атқаруы мүмкін. Осы шектеулерге қарамастан, зерттеудің нәтижелері климаттың өзгеруінің өсімдіктердің өсуіне ықтимал әсері туралы құнды ақпарат береді.

2-мысал: (Нәтиже) Жаңа оқу бағдарламасының тиімділігін зерттеуде авторлар осы бағдарламаны пайдаланған оқушылардың оқу көрсеткіштерін жақсартқанын анықтады.

(Талқылау) Бұл зерттеудің нәтижелері оқу бағдарламасының тиімді екенін көрсетеді. Дегенмен, бұл зерттеудің кейбір шектеулері бар. Біріншіден, студент саны аз болды, сондықтан нәтижелер жалпы популяцияның беретін нәтижелерінен өзгеше болуы мүмкін. Екіншіден, зерттеу тек бір оқу үлгерімін қарастырды (стандартталған тест ұпайлары), сондықтан бағдарлама басқа оқу үлгеріміне бірдей әсер ете ме, жоқ па белгісіз. Үшіншіден, зерттеу бағдарламаны қолданған студенттерді бақылау тобымен салыстырған жоқ, сондықтан оқу көрсеткіштерінің жақсаруы бағдарламамен немесе табиғи вариациямен байланысты ма, белгісіз.

Осы шектеулерге қарамастан, осы зерттеудің нәтижелері оқу бағдарламасының ықтимал тиімділігі туралы құнды ақпарат береді.

Өз ұсыныстарыңызды айтыңыз:

Қажет болса, болашақ зерттеулер немесе тәжірибелер үшін ұсыныстар беріңіз. Ұсыныстар сіздің қорытындыларыңызға немесе зерттеуіңіздің шектеулеріне негізделуі мүмкін.

Ұсыныс жасау үшін мына сөз тіркестерін қолданыңыз:

1. Бұл зерттеу мынаны болжайды
2. Болашақ зерттеулер...
3. Қосымша зерттеулер қажет
4. Бұл зерттеуде болашақ зерттеулерде жоюға болатын шектеулер бар.
5. Бұл зерттеудің нәтижелері мыналарға әсер етеді
6. Бұл тұжырымдар директивалық органдардың пікір ұстанатындығын көрсетеді

«Нәтиже» бөлімі

Мақала барысында біріншіден зерттеу нәтижелері ұсынылады. Ол нәтижелер сандық немесе сапалық көрсеткіштерді беруі мүмкін. Бұл кезеңде нәтижелер көбінесе талқыланды, тек ұсынылады. Егер сандық көрсеткіш болса пайыз, сандар, кесте, диаграмма, т.б. түрінде көрсетіледі. Ал сапалық болса, жоғарыда көрсетілгендей

«Талқылау» бөлімінің құрылымы

1. Сенімді кіріспеден бастаңыз.

2. Өз нәтижелеріңізді нақты және қысқа түрде көрсетіңіз.
3. Өз нәтижелеріңізді талдаңыз және түсіндіріңіз.
4. Талқылауды қорытындылаңыз.

1-тапсырма. Интернеттен бір мақала алып, «Нәтиже және талқылау» бөліміне құраламдық талдау жасаңыз. Кестені толтырыңыз. Байланыстырушы сөздерді теріп жазыңыз.

Нәтиже	
Талқылау	Кіріспе: Нәтиженің талдануы: Қорытынды ой:

Байланыстырушы сөздер	
-----------------------	--

2-тапсырма. Ұсынылған үлгіге сәйкес өз зерттеуіңнің «Талқылау және нәтиже» бөлімін жазып шық.

Нәтиже	
Талқылау	Кіріспе: Нәтиженің талдануы: Қорытынды ой:

ҒЫЛЫМИ МАҚАЛАНЫҢ «ҚОРЫТЫНДЫ» БӨЛІМІ

Зерттеу жұмысының қорытындысы – бұл сіз өз идеяларыңызды білдіретін және оқырманға қатты әсер қалдыратын бөлім. Бұл бөлім бірнеше негізгі мақсаттарды көздейді:

- Мақалада қарастырылған мәселені қайта анықтаңыз
- Жалпы дәлелдеріңізді немесе нәтижелеріңізді қорытындылаңыз
- Мақалаңыздан негізгі қорытындыларды ұсыныңыз
- Зерттеу жұмысының қорытындысы

Қорытындының мазмұны сіздің мақалаңызда түпнұсқа эмпирикалық зерттеудің нәтижелері ұсынылғанына немесе дереккөздермен өзара әрекеттесу негізінде дәлелдер құрылғанына байланысты өзгереді.

Төмендегі қадамдар зерттеу жұмысының кез келген түрі үшін тиімді қорытынды жасауды көрсетеді.

1-қадам: Проблеманы қайта айту. Бұнда «Кіріспе» бөлімінде ұсынған проблемаңызды қайта жазасыз. Алайда, дәл сол жердегі сөйлемді қайталамаңыз. Сөйлемнің тұлғасын өзгертіңіз.

2-қадам: Жұмысты қорытындылаңыз

Мәселені қарастыруға оралсақ, мақаланың негізгі бөлігі оны шешуге қалай арналғанын және бұл тәсіл қандай тұжырымдарға әкелгенін қорытындылайтын бөлім. Зерттеу жұмысыңыздың сипатына байланысты бұл сіздің тезисіңіз бен дәлелдеріңізді қайта көрсетуді немесе нәтижелеріңізді жалпылама қорытындылауды білдіруі мүмкін.

3-қадам: Салдарын талқылаңыз

Сіздің негізгі дәлелдеріңізді немесе нәтижелеріңізді қорытындылай келе, зерттеуіңіздің салдарын қарастырумен аяқталады. Бұл сіздің мақалаңыздан практикалық немесе теориялық негізгі қорытындыларды ұсынуды білдіреді. Көбінесе әрекетке шақыру немесе болашақ зерттеулер үшін ұсыныстар түрінде беріледі.

Мысалы:

1-қадам: *Қазіргі уақытта климаттың өзгеруіндегі ірі қара малдың рөлі белгілі болғанымен, Нидерланды сияқты елдер бұл мәселеге үнемі назар аудармайды.*

2-қадам: *Фактілер анық: шын мәнінде перспективалы ауылшаруашылық секторын құру үшін голландиялық фермерлерді мал шаруашылығынан тұрақты көкөніс өсіруге көшуге ынталандыру қажет. Шығарындыларды (выбросы) айтарлықтай төмендетуден бөлек, өсімдік шаруашылығы дұрыс жүйе құрса аз жер шығындарымен көбірек азық-түлік өндіре алады, бұл климаттық мақсаттарға өз бетінше ықпал етіп, табиғатты қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл экономикаға кері әсер етсе де, ұзақ ұзақ мерзімді перспективада неғұрлым тұрақты және өміршең ұлттық экономикаға үлкен қадам болар еді.*

3-қадам: *Көкөністерді тұрақты өсіруге көшу басқа еуропалық үкіметтерге үлгі бола отырып, Нидерландыны жасыл және сау етеді. Фермерлер, саясаткерлер мен тұтынушылар өздерінің қысқа мерзімді мүдделеріне ғана емес, болашаққа назар аударуы керек және қазір бұл ауысуды жүзеге асыру үшін жұмыс істеуі керек.*

1-тапсырма. «ҚазҰУ Хабаршысы» журналынан берілген «Қорытынды» бөліні оқып шығыңыз. Жоғарыда ұсынылған 3 қадамға сәйкес ықшамдап қайта жазып шығыңыз.

Мақаладағы зерттеу нәтижелері мен тұжырымдары негізінде еліміздің әлемдік және аймақтық тұрғыдағы нарықтық-экономикалық қатынастарды барынша нығайтудың алғышарттары мен артықшылықтарының мол екендігін көреміз. Біз еліміздің осындай әлеуетін өзге елдермен салыстыра отырып бағалай аламыз. Қазақстанның геоэкономикалық жүйедегі аймақтық елдермен салыстырғандағы салыстырмалы артықшылықтарын ғылыми тұрғыда жүйелейтін болсақ, ең алдымен, мемлекеттің

орналасуының географиялық орнының тиімділігінен бастауымыз керек. Біздің елдің Еуразиялық кеңістіктің жүрегінде орналасуы Батыс пен Шығыстың, Оңтүстік пен Солтүстіктің арасындағы «алтын көпірлік» рөлін орындауына мүмкіндік беріп отыр. Ендігі мәселе осы артықшылықтарды ұтымды пайдаланып, елімізге жарату болып табылады. Біз ұзақ уақыт «теңізге шығар жолы жоқ» ең үлкен ішкі құрлықтық мемлекет атанып келдік. Бұл географиялық ерекшелікті өзіміздің экономикамызды дамытудағы бір кедергі ретінде бағаладық. Алайда, Еуразияның кіндігіне орналасқан еліміздің географиялық орнын континент бойынша тиімді географиялық орта ретінде қарастыруымыз қажет. Өйткені, мемлекетті көшіріп әкетуге келмейді, сол үшін оның әлсіз тұсынан пайдалы жағын жасап алуымыз заман талабы. Еліміздің салыстырмалы артықшылығының келесі тұсы – табиғи географиялық шарт-жағдайы мен табиғи ресурстық әлеуеттің маңыздылығы. Бұл тұрғыда еліміз әлемнің көптеген елінен артықшылыққа ие. Біздің жеріміздің сан түрлі климаттық зоналар мен жер бедері типтеріне ие болуы фаунасы мен флорасын түрлендіріп, сан алуан шаруашылықты шалқытуға мүмкіндік беріп отыр. Ал табиғи ресурстық әлеуеті әлем елдерінің алдыңғы қатарында. Қазақстанның жер асты байлығы орасан мол. Энергетикалық ресурстарын қоспағанда, металл және бейметалл кен байлықтары бойынша әлемнің алдыңғы қатарында тұрады. Мысалы: вольфрам бойынша бірінші, хром мен марганец бойынша екінші, бор бойынша үшінші, молибден мен фосфат бойынша төртінші, мыс қоры бойынша 7-ші орында. Уран өндіру жөнінен бірінші орында. Жылына 30 тоннаға жуық алтын өндіре алатын алтын қоры бар әлемдегі санаулы елдердің бірі. Сонымен қатар, көмір, темір кен орындарының байлығы да аса мол. Бір ғана агроөнеркәсіп кешенін дамыту еліміздің аймақтағы басымдылығын арттыратынына дау жоқ. Қазақстанның геоэкономикалық тұрғыдағы басқа да артықшылықтарын қарастырсақ: – халықтың жаппай сауаттылығы;– инфрақұрылымның дамуы;– әуелгі өндірістік орындардың болуы;– саяси тұрақтылығы;– шетелдік инвестицияны тартудағы инвестициялық климаттың қолайлылығы және т.б. тиімділіктер мен мүмкіндіктерді жатқызуға болады. Тек, қолда барды дұрыс, тиімді пайдалану арқылы экономикалық тәуелсіздікке жетуіміз керек. Ал оның басты ұстанымы – отандық шаруашылықты дамыту, экспортты арттырып, импортты азайту. Экономикалық тәуелсіздікке жету арқылы еліміздің саяси тәуелсіздікті нығайтуға және мемлекетімізді қауіпсіздігіне толық негіз қалауға болады.

1-тапсырма. Жоғарыда ұсынылған 3 қадамға сәйкес өз зерттеу жұмысыңыздың «Қорытынды» бөлімін қайта жазып шығыңыз.

СІЛТЕМЕЛЕР МЕН ӘДЕБИЕТ ТІЗІМІН РӘСІМДЕУ ЕРЕЖЕСІН САҚТАУ

- Пайдаланылған әдебиеттер тізімінде кемінде 15 атау болуы керек; оның 50% – ағылшын тіліндегі көздерден. Әдебиеттер тізімінде кириллицада ұсынылған жұмыстар болған жағдайда, әдебиеттер тізімін екі нұсқада ұсыну қажет: біріншісі – түпнұсқада, екіншісі – романизацияланған алфавитпен (транслитерация).
- МЕМСТ1-2003 сәйкес орыс және қазақ тілдеріндегі әдебиеттер тізімін рәсімдеу «Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Жалпы талаптар және құрастыру ережелеріне» (БжҒСБК тізімдемесіне енетін жарияланымдарға талаптар) сәйкес жүзеге асады.
 - Романизацияланған әдебиеттер тізімін рәсімдеу келесідей болуы керек: автор (лар) (транслитерация - <http://www.translit.ru>) → (жақшадағы жыл) → транслитерацияланған нұсқадағы мақала атауы [мақала тақырыбын ағылшын тіліне төрт бұрышты жақшаға аудару], орыс тіліндегі дереккөздің

атауы (транслитерация немесе ағылшын атауы - бар болса), ағылшын тілінде басылған шығыс деректері.

Мысалы: Gokhberg L., Kuznetsova T. (2011) Strategiya-2020: novye kontury rossiiskoi innovatsionnoi politiki [Strategy 2020: New Outlines of Innovation Policy]. *Foresight-Russia*, vol. 5, no 4, pp. 8–30. Әдебиеттер тізімі Алфавиттік тәртіппен, ТЕК мәтінде келтірілген жұмыстарға сәйкес ұсынылады.

Әлеуметтік-гуманитарлық бағыттар үшін әдебиеттердің, сондай-ақ ағылшын (басқа шет) тіліндегі дереккөздердің Романизацияланған тізімін рәсімдеу стилі - American Psychological Association (<http://www.apastyle.org/>).

Назар аударыңыз! Алфавиттік тәртіпте авторлардың тегі көрсетіледі (аты-жөнінен кейін үтір бас әріптердің алдына қойылмайды); тегінен кейін дөңгелек жақшада басылымның шыққан жылы көрсетіледі, төртбұрышты жақшада атаудың ағылшын тіліне аудармасы көрсетіледі. Барлық сызықшалар мен қиғаш сызықтарды алып тастау керек (яғни бөлу белгілерін). Сілтеменің соңында егер дереккөз қазақ тілінде болса (in Kazakh), және егер дереккөз орыс тілінде болса (In Russian) және т.б. көрсетіледі.

- Бұл бөлімде мыналарды ескеру қажет:
- Негізгі ғылыми жарияланымдар, ғылымның осы саласында қолданылатын және автордың жұмысы негізделген озық зерттеу әдістері келтіріледі.
- Шамадан тыс өзіңізге сілтеме жасаудан аулақ болыңыз.
- Шетелдік авторлардың жарияланымдарына сілтемелер жасау ұсынылады.
- Библиографиялық тізімде зерттеу тақырыбы бойынша танымал шетелдік ғалымдар жариялаған қазіргі заманғы ғылымға қатысты іргелі еңбектер болуы керек.
- Әлеуметтік-гуманитарлық бағыттағы мәтінге сілтемелер сілтеменің ішінде жақтың ішінде бірінші авторы, шыққан жылы көрсетілген: бет (тер) саны көрсетілген. Мысалы, (Залесский 1991: 25). Егер әдебиеттер тізімінде бір автордың сол жылы жарияланған бірнеше жұмыстары болса, шыққан жылына «а», «б» әрпі және т.б. Мысалы, (Садуова, 2001а: 15), (Садуова, 2001б, 22). Жаратылыстану мақалалары үшін сілтемелер төртбұрышты жақшада келтірілген, мәтінге сілтемелер келтірілген жұмыстар көрсетілгендей нөмірленеді.

Мақаланы рәсімдеу соңында мақаладағы барлық белгілерден кейін, әсіресе әдебиеттер тізімінде (нүктелер, үтірлер, сызықшалар, Қос нүктелер, қиғаш сызықтар мен жақшалардан кейін) бос орындардың болуын тексеруді сұраймыз. Бүкіл мәтінді таңдаңыз. Қаріп түймесін басыңыз, TimesNewRoman, өлшемі 12, мәтіннің түсі Авто, астын сызу жоқ. Абзац батырмасын басыңыз, шегіністер 0, 0; интервалдар 0, 0; жоларалық – бірыңғай.

Ескерту: мақалада қалың қаріпті қолдануға және астын сызуға рұқсат етілмейді, тек курсивке рұқсат етіледі.

Мақаланың төменгі жағында жоғары оқу орны, ғылыми дәрежесі, атағы (бар болса) және лауазымы, байланыстары тағы бір рет көрсетіледі.

Библиографиялық сілтемелерді рәсімдеу үшін [Mendeley Reference Manager](#) құралын пайдалана аласыз.

Сілтемелер бөліміне мысал:

Әдебиеттер

- Ақпамбетова К.М., Веселова Л.К. Жалпы геоморфологияның терминологиялық түсіндірме сөздігі. Алматы, РБК. 2014.- 175 б.
- Благовещенский В.П. Оценка и картографирование природных опасностей и рисков в горных районах Казахстана // Материалы международной конференции «Горные угрозы 2013». Природные катастрофы, изменение климата и вода в горных районах. – Бишкек, 2013. – 69 с.
- Веселова Л.К., Қалықова Р.У. Жалпы геоморфология. Алматы: Қазақ университеті, 2007.-340 б.
- Диденко-Кислицина Л.К. Кайнозой Юго – Восточного Казахстана: Геоморфология, Новейшая тектоника. История формирования рельефа и осадконакопчений, палеоэкология. Ч 1. Алматы, Ғылым, 2001. -183 с.
- Есжанова А.С. Классификация экзогенных процессов в связи с оценкой геоморфологического риска (на примере юго-востока Казахстана) // Вестник КазНТУ. – Алматы, 2010. – No 4. – С. 3-7.
- Кенжеғалиева Б. С., Қарағұлова Р. Қ., Камалбекова А. Н., Алдаберген Ұ. Р. Некоторые особенности развития опасных природных процессов в Иле Алатау/ Вопросы географии и геоэкологии №1 2020. – С.61-65.
- Құсайнов С.А., Аубакиров Б.Ж. Төрттік геологиясы. -Алматы: Қазақ университеті, 2003.-185 б.
- Құсайынов С.А. Жалпы геоморфология. – Алматы: Дәуір, 2012. – 367 б.
- Медеу А. Р. Селевые явления Юго-Восточного Казахстана: Основы управления. –Алматы, 2011. –Т. 1. –284 с
- Физическая карта Джунгарского Алатау. М 1:500 000.-М.: ГУТК, 1985.
- Халықов Е. Е., Тоғыс М. М. Жетісу өңіріндегі жыралық эрозия мен басқа да бедер түзуші үдерістердің мониторингі/ География және геоэкология мәселелері №4 2018. 15-23 б.
- Alford, D. and Schuster, R.L. (eds.) (2000) Usol Landslide Dam and Lake Sarez—An Assessment of Hazard and Risk in the Pamir Mountains, Tajikistan, United Nations, Geneva, ISDR Prevention Series No. 1, 113. pp 120-132.
- Bianchini S., Herrera G., Mateos R., Notti D., Garcia I., Mora O., Moretti S. Landslide activity
- Cigna F., Bianchini S., Casagli N. How to assess landslide activity and intensity with Persistent Scatterer Interferometry (PSI): The PSI-based matrix approach // Landslides. 2013. V. 10. P. 267–283. <https://doi.org/10.1007/s10346-012-0335-7>.
- Idrisov I.A., Mamaev S.A., Yusupov A.R., Magomedov R.A. Landslide processes in Dagestan in the 21st century. Trudy instituta geologii Dagestanskogo nauchnogo tsentra RAN [Proceedings of the Institute of Geology, DagestanScientific Centre, Russian Academy of Sciences]. 2015, no.64, pp. 155-159.

10

References

- Akpambetova K.M., Veselova L.K. “Terminological interpretation of general geomorphology”. [Almaty, RBC],):- 175 p. (2014):- (In Kazakh)
- Alford, D. and Schuster, R.L. (eds.) Usol Landslide Dam and Lake Sarez—An Assessment of Hazard and Risk in the Pamir Mountains, Tajikistan, United Nations, Geneva, ISDR Prevention Series No. 1, 113. pp 120-132. (2000)
- Bianchini S., Herrera G., Mateos R., Notti D., Garcia I., Mora O., Moretti S. [Landslide activity
- Blagoveshchensky V.P. “Assessment and mapping of natural dangers and risks in the mountainous regions of Kazakhstan” // Materials of the International Conference “Mountain Threats 2013”. [Natural disasters, climate change and water in mountainous areas]. – Bishkek, – 69 p. (2013): (In Russian)
- Cigna F., Bianchini S., Casagli N. [How to assess landslide activity and intensity with Persistent Scatterer Interferometry (PSI): The PSI-based matrix approach] // Landslides. (2013). V. 10. P. 267–283. <https://doi.org/10.1007/s10346-012-0335-7>.
- Didenko-Kislitsina L.K. “Kainozo Yugo – Vostochny Kazakhstan: Geomorphology, Newsiah Tectonics”. [Istoria formatted terrain and essadconaopenium, Paleecology]. Ch 1. Almaty, science, . -183 p. (2001): (In Russian).
- Eszhanova A.S. “Classification of exogenous processes in connection with the assessment of geomorphological risk (for the example of southeast of Kazakhstan)” // Bulletin of KazNTU. -Almaty, -No 4.-S. 3-7. (2010): (In Russian)
- Halykov E. E., Togys M. M. “Monitoring of song erosion and other relief processes in Zhetysu region” // Geography and geocology issues №4 p. 15-23. (2018): (In Kazakh)
- Idrisov I.A., Mamaev S.A., Yusupov A.R., Magomedov R.A. “Landslide processes in Dagestan in the 21st century. Trudy instituta geologii Dagestanskogo nauchnogo tsentra RAN” [Proceedings of the Institute of Geology, DagestanScientific Centre, Russian Academy of Sciences]. no.64, pp. 155-159. (2015): (In Russian).
- Kenzhekalieva B.S., Karakulova R. K., Kamalbekova A.N., Aldbergen U. R. [Some features of the development of hazardous natural processes in Ile Alatau] // Questions of Geography and Geoecology No. 1.-P.61-65. (2020): (In Russian)
- Korup O. – Geomorphometric characteristics of New Zealand landslide dams. Engineering Geology, 73: pp. 13-35. (2004)
- Kusainov S.A, Aubakirov B.Zh. [Quaternary geology]. – Almaty: Kazakh University, -185 p.(2003): (In Kazakh)
- Kusainov S.A. “General geomorphology”, [Almaty: era], – 367 p. (2012): – (In Kazakh)
- maps generation by means of Persistent Scatterer Interferometry] // Remote Sensing. (2013). V. 5. P. 6198–6222.
- Medeu A. R. “Selevy Yuntuing Yugo Vostochogo Kazakhstan”, [Own Control. -t. 1]. Almaty-284 p, (2011): (In Kazakh)
- Mondini A., Guzzetti F., Chang K.-T., Monserrat O., Martha T.R., Manconi A. [Landslide failures detection and mapping using Synthetic Aperture Radar: Past, present and future] // Earth-Science Reviews. (2021). V. 216. Art. No. 103574. 33 p. <https://doi.org/10.1016/j.earscirev.2021.103574>.
- Moretto S., Bozzano F., Mazzanti P. [The Role of Satellite In-SAR for Landslide Forecasting: Limitations and Openings] // Remote Sensing. (2021). V. 13. Art. No. 3735. 33 p. <https://doi.org/10.3390/rs13183735>.
- Physical map of Dzungarian Alatau. M 1: 500 000.-M.: GUGK, (1985): (In Russian).
- Veselova LK, Kalykova R.U. “General geomorphology”, [Almaty: Kazakh University], -340 p. (2007): (In Kazakh)

14-САБАҚ

ДИПЛОМДЫҚ ЖОБА ЖҰМЫСЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ (КІРІСПЕ, ТАҚЫРЫП ТАҢДАУ)

Дипломдық жоба - университет бакалавриатында оқудың қорытынды кезеңінде орындалатын жазбаша бітіру жұмысы болып табылады.

Дипломдық жобаға мынадай талаптар тән:

- дипломдық жоба ғылыми-зерттеу сипатында болуы тиіс;
- дипломдық жұмыстың тақырыбы, мақсаттары мен міндеттері зерттеу мәселелерін шешумен тығыз байланысты болуы тиіс;
- дипломдық жоба студенттің есеп беру деректерін және басқа авторлардың жарияланған материалдарын елде де, шетелде де адал пайдалануын көрсетуі тиіс;
- дипломдық жоба нақты құрылымы, аяқталуы, материалды логикалық, дәйекті баяндау талаптарына жауап беруі, жасалған қорытындылар мен ұсыныстардың негізділігі болуы тиіс;
- дипломдық жобаның ережелері, тұжырымдары мен ұсыныстары жаңа статистикалық деректерге және қолданыстағы нормативтік актілерге, ғылым жетістіктері мен практика нәтижелеріне сүйенуі тиіс.

Дипломдық жобаны орындау мақсаты:

- 1) мамандық бойынша теориялық білімдер мен практикалық дағдыларды жүйелеу;
- 2) қарастырылып отырған мәселелерді шешу үшін ғылыми зерттеу мен эксперименттеу әдістемелерін меңгеру.
- 3) дипломдық жобаның тақырыбы өзекті, ғылым, техника және мәдениеттің заманауи күйі мен даму перспективасына сәйкес болуы керек.

Дипломдық жобаны жазу ретіне қойылатын талаптар:

Дипломдық жоба соңғы оқу жылы ішінде орындалады. Дипломдық жобаны жазу үшін әрбір студентке кафедраның ұсынуымен ғылыми жетекші тағайындалады, ол UNIVER жүйесінде көрсетіледі.

Рецензент ретінде жоғары оқу орындарының профессорлары, доценттері, оқытушылары мен ғылыми қызметкерлері, сондай-ақ басқа ұйымдардың жоғары білікті мамандары мен ғылыми қызметкерлері тағайындалады.

Дипломдық жобаның негізгі мазмұны шығармашылық ойын, зерттеу әдістерінің негіздемесін, есептеу әдістері мен компьютерлік технологиялар арқылы алынған есептеулерді, жүргізілген тәжірибелердің сипаттамаларын, оларды талдау мен қорытындыларын, нұсқаулардың техникалық-экономикалық салыстыруын толық ашып, иллюстрациялар, графиктер, эскиздер, диаграммалар, схемалар және т.б. өңделуі керек.

Дипломдық жобаның құрылымдық элементтері:

- титул парағы;
- реферат;
- мазмұны;
- кіріспе;
- негізгі бөлім;
- қорытынды (қорытындылар);
- пайдаланылған әдебиеттер тізімі;
- қосымшалар.

Қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі рефераттарда:

- жұмыстың көлемі, иллюстрациялардың, кестелердің, пайдаланылған мәлімет көздерінің саны туралы ақпарат;

- жұмыстың мазмұнын сипаттайтын кілт сөздердің тізімі,

- жұмыстың мақсаты мен міндеттері, қолданылған әдістері мен қондырғылары, алынған нәтижелер мен олардың практикалық пайдаланылуы көрсетіледі. Реферат көлемі 1000 таңбадан аспауы тиіс.

Дипломдық жобаның мазмұны мыналарды қамтиды: кіріспе, барлық бөлімдердің, бөлімшелердің реттік нөмірлері және атауы, қорытынды, пайдаланылған әдебиеттер тізімі және дипломдық жобаның осы элементтері басталатын беттердің нөмірлері көрсетілген қосымшалардың атауы.

Кіріспеде дипломдық жоба тақырыбының өзектілігі, ғылыми жаңалығы мен практикалық маңыздылығының негіздемесі, қарастырылып отырған ғылыми мәселенің қазіргі таңдағы жағдайының талдауы, сонымен қатар дипломдық зерттеудің мақсаты, міндеттері және нысандары, теориялық және әдістемелік негізі мен практикалық базасы көрсетілуі тиіс.

Дипломдық жобаның негізгі бөлімінде орындалған жұмыстың мәнін, мазмұнын, әдістемесін және негізгі нәтижелерін көрсететін деректер келтіріледі. Дипломдық жұмыстың (жобаның) негізгі бөлімі бөлімдер мен бөлімшелерге бөлінеді. Негізгі бөлім үш бөлімнен тұрады: әдебиетке шолу, эксперимент әдістемесі, эксперимент нәтижелері және оларды талқылау. Тақырып бойынша әдебиеттерге шолу білім алушының арнайы әдебиеттермен негізді танысуын, оның дереккөздерден мәліметтерді жүйелендіру, оларды сыни тұрғыдан қарау, басқа зерттеушілердің бұрын жасаған бағалауын, тақырыпты қазіргі заманғы жағдайда ең бастысы анықтауды көрсетуі тиіс. Онда зерттелетін мәселенің мәні баяндалады, оны шешудің әр түрлі тәсілдері қарастырылады, оларға баға беріледі, студенттің өзіндік ұстанымдары негізделеді және баяндалады. Әдебиетке шолу нәтижесінде осы тақырып әлі ашылмаған немесе ішінара ғана ашылмаған, немесе сол аспектіде емес, сондықтан әрі қарай әзірленуді қажет етеді деген қорытындыға келтірілуі тиіс. Жұмыстың (жобаның) осы бөлімінің көлемі негізгі бөлім көлемінің үштен бірінен аспауға тиіс.

Екінші бөлім әдістемелік сипатқа ие және жұмыста қолданылатын зерттеу әдістері мен нақты әдістемелеріне арналған нұсқауларды қамтуы тиіс: зерттеу объектілерін, пайдаланылған экономикалық-математикалық модельдер мен компьютерлік бағдарламаларды, аспаптарды, жабдықтарды, қондырғыларды, эксперименттік зерттеулер жүргізілген кәсіпорындарды сипаттау, қолданылатын сауалнамалық сипаттамалар, тақырыпты метрологиялық пысықтау және т.б.

Негізгі бөлімнің барлық үш бөлімі бір-бірімен логикалық байланысты болуы тиіс. Негізгі бөлімнің мазмұны жұмыс тақырыбына дәл сәйкес келуі және оны толығымен ашылуы тиіс, бұл ретте тіл мен баяндау стиліне ерекше назар аудару керек.

Қорытындыда дипломдық зерттеу нәтижелері бойынша қысқаша тұжырымдар, қойылған міндеттердің толық шешілуін бағалау, зерттелген объекті бойынша нақты ұсыныстар болуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімінде жұмысты жазу кезінде пайдаланылған деректер туралы мәліметтер болуы тиіс, жұмыс мәтініндегі әрбір дереккөзге сілтеме болуы керек.

Қосымшаға дипломдық зерттеуді орындауға байланысты негізгі бөлімде көрініс таппаған материалдар енгізіледі.

Дипломдық жобада қабылданған шешімдер, барлық мәліметтердің нақтылығы мен объективтілігі үшін дипломдық жұмыстың (жобаның) авторы студент жауап береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Оспан Е. Академиялық жазылым негіздері: Оқу құралы. – Алматы: «Білік» баспасы, 2020. – 340 бет.

2. Оспанов Е.Т. Академиялық жазылым: шағын эссе мен шағын зерттеу жұмыстарын жазу. – Алматы, Лантар Трейд, 2019 ж. -165 б.

3. Оспан Е. Эссе және оның түрлері: Оқу құралы. – Алматы: «ОНОН» баспасы, 2022. – 120 бет.

4. Динаева Б.Б., Сапина С.М. Академиялық сауаттылықтың теориялық және практикалық

негіздері. Оқу құралы. Толықтырылған 2-басылым / Б.Б.Динаева, С.М.Салина. - Нұр-Сұлтан, 2020. - 200 бет.

ДИПЛОМ ЖҰМЫСЫН ӘЗІРЛЕУ

Әдебиеттер тізімі кез келген ғылыми жұмыстың маңызды бөлігі. Тақырып таңдалғаннан кейін зерттеушінің ең бірінші әрекеті өзіне дейінгі сол тақырыпты зерттеушілер мен олардың еңбектерімен танысып шығу. Өзіне дейінгі зерттеуші ғалымдардың пікірлерімен мен көзқарастарын салыстырып, өз пікірін қалыптастыру.

Диплом жұмысының әдебиеттер тізімі дегеніміз – жұмысты жазуға пайдаланылған әдебиеттер. Бұл тізімге: жұмыста сілтеме жасалған оқулықтар, тақырыпқа қатысы бар әдебиеттер, мұрағат материалдары, көрген туындылар, монографиялар мен диссертациялар және кішігірім мақалалар да жатады. Тізімдегі әдебиеттердің берілу нұсқалары:

1. Әліпбилік;
2. Құжаттардың типтері бойынша;
3. Жүйелік;
4. Пайдалану реті бойынша(тараулар мен бөлімдер бойынша);
5. Хронологиялық және т/б.

Әдебиеттер тізімін жасаған кезде жалпыға ортақ қабылданған стандартты ұстану керек. Әдебиеттердің дереккөзі МемСТ 7.1-2003-ке сәйкес рәсімделеді. Дереккөздер туралы мәліметтерді мәтіндердегі сілтеме жасау тәртібіне қарай орналыстырып, нүкте қойылмаған араб цифрларымен белгілеп, абзацтық шегініс арқылы жазу керек. Пайдаланылған дереккөздерге жасалған сілтеме төртбұрышты (квадрат) жақшаның ішінде көрсетіледі. Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі, Ғылым комитетінің талабы бойынша сілтеме мәтін ішінде беріледі, мысалы, [1, 47-б.]. Нүкте жақшаның сыртына қойылады. Мұндағы бірінші сан – дереккөздің әдебиеттер тізіміндегі реті, екінші сан – мәтіннің нақты фрагменті алынған бет нөмірі. Егер бір мезгілде бірнеше дереккөзге сілтеме жасасаңыз, олар нүктелі үтір арқылы ажыратылып беріледі. Мысалы: [1, 2-3-б.]; [2, 37-б.]; [3, 44-б.] немесе [1, 2-3-б.; 2, 37-б.; 3, 44-б.].

Сілтемелердің реті мен бет нөмірін берудің жиі қолданылатын 3 тәсілі бар. Мысалы, сіз жұмысыңызда ретімен Е. Нұрекенге, Ж. Оржановаға, Б. Бахтиярға, сосын қайтадан Е. Нұрекенге сілтеме жасадыңыз делік. Бірінші тәсіл – сілтемелерді бүкіл мәтін бойында беру. Мысалы: Мәтін [1, 36-б.] ... мәтін [2, 15-б.] ... мәтін [3, 42-б.] ... мәтін [4, 17-б.]. Әдебиеттер тізімінде:

1. Нұрекен Е. Жылу электр стансаларының қазандық қондырғылары: Оқу құралы. – Алматы: АЭЖБИ, 2008. – 126 б.
2. Оржанова Ж. Электр энергиясын тарату және жіберу: Оқу құралы. – Алматы: АЭЖБУ, 2017. – 90 б.
3. Бахтияр Б. Жылу электр стансаларында тәсілдемелік құбылыстарды жүзеге асыру: Оқу құралы. – Алматы: АЭЖБУ, 2014. – 76 б.
4. Нұрекен Е. Жылу электр стансаларының қазандық қондырғылары: Оқу құралы. – Алматы: АЭЖБИ, 2008. – 126 б.

Байқап отырғаныңыздай, бұл оңтайлы тәсіл емес, себебі бір дереккөзге бірнеше рет, қайта-қайта сілтеме жасасаңыз, пайдаланылған әдебиет тізім де ұзақ болады. Оның үстіне ішінен бір бөлікті алып тастап, не орнын алмастыратын болсаңыз, сілтемелердің нөмірлерін де, тізімдегі ретін де ауыстыруға тура келеді.

Екінші тәсіл – библиографиялық тізімді сілтеменің негізгі мәтінде қолданылу реті бойынша беру. Сілтеме беруді бірінші нөмірден бастаймыз, кейін екінші, сосын үшінші. Ал бірінші дереккөзге мәтін соңында тағы сілтеме жасайтын болсаңыз, мәтін ішінде тағы да

бір санын қоясыз. Мысалы: Мәтін [1, 36-б.] ... мәтін [2, 15-б.] ... мәтін [3, 42-б.] ... мәтін [1, 17-б.]. Әдебиеттер тізімінде:

1. Нүрекен Е. Жылу электр стансаларының қазандық қондырғылары: Оқу құралы. – Алматы: АЭЖБИ, 2008. – 126 б.
2. Оржанова Ж. Электр энергиясын тарату және жіберу: Оқу құралы. – Алматы: АЭЖБУ, 2017. – 90 б.
3. Бахтияр Б. Жылу электр стансаларында тәсілдемелік құбылыстарды жүзеге асыру: Оқу құралы. – Алматы: АЭЖБУ, 2014. – 76 б.

Үшінші тәсіл – библиографиялық тізімде әліпби тәртібімен беру, ал мәтін ішінде тізімге сәйкес нөмірлеу. Бұл кезде мәтін ішінде сілтемелер кез келген нөмірден басталуы мүмкін. Мысалы: Мәтін [12, 102-б.] ... мәтін [3, 42-б.] ... мәтін [1, 36-б.].

Әдебиеттер тізімінде:

1. Бахтияр Б. Жылу электр стансаларында тәсілдемелік құбылыстарды жүзеге асыру: Оқу құралы. – Алматы: АЭЖБУ, 2014. – 76 б.
2. Нүрекен Е. Жылу электр стансаларының қазандық қондырғылары: Оқу құралы. – Алматы: АЭЖБИ, 2008. – 126 б.
3. Стояк В., Абильдинова С. Жылумен жабдықтау негіздері: Оқу құралы. – Алматы: АЭЖБИ, 2012. – 88 б.

Техниканың дамыған уақытында зерттеушілер өз еңбектерінде ғаламтор бетінен алған ақпараттарды жиі қолдануда. Бұл қолданыс алдағы уақытта артпаса кемімесі анық. Оқулық, мақала, диссертация, монография сияқты жұмыстардан сілтеме келтіріп, әдебиеттер тізімінде көрсету ережесі болғаны сияқты электронды дереккөздерге де сілтеме жасаудың өз ережесі бар. Электронды дереккөздерге сілтемені рәсімдеу қиын емес, желідегі кез келген оқырман дереккөзді тауып алатындай толық мекенжай көрсетілсе болды. Мысалы,

[1. Динаева Б.Б., Сапина С.М. Академиялық сауаттылықтың теориялық және практикалық негіздері. Оқу құралы. Толықтырылған басылым./ Б.Б.Динаева, С.М.Сапина.- Нұр-Сұлтан, 2020. -200 бет Динаева Б.Б., Сапина С.М. Академиялық сауаттылықтың теориялық және практикалық негіздері – Электронная библиотека \(tau-edu.kz\)](#)

1 -тапсырма. Кестедегі мысалға қарай отырып, мәтін ішінде дереккөз келтіріп, пайдаланылған әдебиет тізімінде рәсімделуін жасаңыз.

Мәтін ішінде	Пайдаланылған әдебиет тізімінде
<p>Мысалы, Сондықтан кейбір ғалымдардың пікірінше, жалқаулық адам ағзасына демалыс қажет болғанда пайда болады [7]. Мәселен, М.Берендеева еңбекқор адамдарды бақылай отырып, олардың шаршаған кезінде ағзаларының жұмыс жасаудан бас тарта бастайтынын анықтап, жалқаулықты ағзаның өзін-өзі қорғау реакциясы деп көрсетеді [6].</p>	<p>6. Берендеева М. (2004) Лень – это полезно: Курс выживания для ленивцев. – Москва: Книжкин дом, Эксмо, 2004. –74 с. 7. Ильин Е. (2007) Работа и личность. Трудоголизм, перфекционизм, лень. – Алматы: Таймас, 2007. – 592 с.</p>

2- тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңіз.

1. Әдебиеттер тізімі дегеніміз не?
2. Зерттеу жұмысында әдебиеттер тізімінің маңызы қандай?
3. Сілтемелер мен бет нөмірін берудің неше тәсілі бар?
4. Электронды дереккөздерге сілтеме жасаудағы негізгі ерекшелік қандай?
5. Әдебиеттер тізімінің рәсімделуін түсіндіріңіз.

3-тапсырма. Дипломдық жобаңыздың тақырыбы бойынша сілтеменің мәтін ішінде қолданылу ретімен пайдаланылған әдебиеттер тізімін құрастырыңыз. (10-12 әдебиет)

4-тапсырма. Төменде берілген кітаптың пайдаланылған әдебиеттер тізімінде берілу жолына талдау жасаңыз.

1. Мұсабекова А.А. Қазақ тілі (қазақ тілін үйренудің бастауыш деңгейіне арналған оқу құралы). -Астана:2009.-128 бет.

РЕДАКТОРЛЫҚ ТҮЗЕТУЛЕР ЖАСАЙ АЛУ

Зерттеу жұмысын жазуға қаншама мықты дайындықпен келсеңіз де, еңбекті аса үлкен шабытпен жазсаңыз да, бірден ойдағыдай мәтін шыға салмайды. Ешкім де бір жазғанда бірден мүлтіксіз мәтін құрастыра алмайды. Зерттеушілердің барлығы да мәтінді бірнеше рет редакциялаудан қашып құтылмайды. Дайын мәтінді редакциялауға қанша уақыт жұмсау керек, мәтінді басынан аяғына дейін неше қайталап қарау керек? Бұл сұраққа белгілі жауап жоқ, дегенмен неғұрлым көбірек болса, соғұрлым жақсы. Сіздің мәтініңіз мазмұндық жағынан тамаша құралғанымен, формасы жағынан кемшіліктер міндетті түрде болады. Алдымен, мәтіннің мазмұндық жағына аса мән беріңіз, кейін әдеби формаларды дұрыстаңыз, соңынан жазу стилін әсемдеңіз. Редакциялау жұмысында ұсақ-түйек деген ұғым болмауы тиіс. Кез келген грамматикалық, стильдік, ресімдеу ісіндегі қателік көзге ұрып, көрініп тұрады. Редакциялау кезінде артық сөзді, сөйлемді, абзацты, тұтастай тараушаларды алып тастауға, орындарын ауыстыруға тура келеді. Оқырман жұмысыңыздың бес бетін оқып шығып, бірде-бір бөлім, тарауша кездестірмесе, мәтін құрылымдық тұрғыдан дұрыс ресімделмеген болып саналады. Жазбаша жұмыста мәтіннің басты бөліктерін ажырататын, жаңа жолдан жазылған тарауша атауларынан басқа, абзацтың басында қою әріптермен берілетін мәтіншілік тараушаларды да қолданған дұрыс. Тұтас мәтінді ғана емес, жекелеген абзацтар мен сөйлемдерді де бөліп көрсету керек. Мысалы, бір жарым бетті алатын абзац немесе он жолдан тұратын сөйлемнен құралған мәтінді оқып-түсіну қиындық тудырады, оларды мағыналық бөлшектерге бөлу қажет. Үлкен мәтіннің құрылымын жақсартудың тәсілдері ретінде мәтін ішіндегі түрлі бөліністерді, белгілерді атауға болады. Олардың жиі қолданылатындары мыналар: шрифтер, тізімдер, түрлі форматтар. Қою шрифт немесе басқа өлшемдегі шрифті маңызды сөздер мен сөйлемдерді, терминдерді, басқа мәтіннен алынған дәйексөзді, құжаттардың атауларын т.б. жазған кезде қолдануға болады, басты ереже – бірізділікті ұстану. Тізімдік ресімдеуге сызықша, реттік нөмір қолдану тәсілі жатады.

Мысалы:

- сөз, сөйлем;
- сөз, сөйлем;
- сөз, сөйлем.

Немесе:

- 1) сөз, сөйлем;
- 2) сөз, сөйлем;
- 3) сөз, сөйлем.

Немесе:

- а) сөз, сөйлем;
- ә) сөз, сөйлем;
- б) сөз, сөйлем.

Бұл көрсетілгендер мәтініңізде қатаң логикалық жүйе бар екенін көрсетеді және мәтінге аяқталған, жүйелі сипат береді. Мәтін құрылымына түрлі форматтарды: интервалды, шрифт өлшемін, жаңа жолды өзгертулер мысалдарды, түрлі кейстерді, есептерді, бет соңындағы сілтемелерді ресімдеу үшін қолданылуы мүмкін.

1. Тізімдік рәсімдеуге жататын қолдану тәсілін көрсетіңіз:

- а) сызықша, үтір
- ә) сызықша, реттік нөмір
- б) қос нүкте, көп нүкте
- в) көп нүкте, сызықша

2. Мәтінді редакциялауда алдымен неге мән беруіміз керек?

- а) мәтіннің мазмұндық жағына
- ә) мәтін стиліне
- б) мәтін құрылымына
- в) мәтіннің логикалық байланысына

2. Мәтінді редакциялау кезінде алып тастауға болатын бөліктерді атаңыз:

- а) сөйлем, пікір
- ә) абзац, артық сөз
- б) автор ойы, сөйлем
- в) лепті сөйлем